

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

Д.10.23.667 Диссертациялык кеңеш

Кол жазма укугунда

УДК: 821:82-32(575.2)(043.3)

Келдибекова Жибек Келдибековна

**70-80-жылдардагы кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү
тенденциясы
(Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаков)**

Адистиги 10.01.01 – кыргыз адабияты

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин
доктору, доцент
Кадырманбетова Айнура Күмөновна

БИШКЕК – 2025

Мазмуну:

КИРИШҮҮ	4-7
----------------------	-----

I БАП

1970-80-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АҢГЕМЕСИ УЛУТТУК АДАБИЯТТЫН ЖАНРДЫК-СТИЛДИК ӨНҮГҮҮСҮНҮН КОНТЕКСТИНДЕ

1.1. Кыргыз аңгемеси: тарыхый, теориялык маселелер жана алардын изилдениши.....	8-29
1.2. 70-80-жылдардагы аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциялары.....	30-48
Биринчи бап боюнча жыйынтыктар.....	49-50

II БАП

АҢГЕМЕ ЖАНРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Аңгеме жанрын изилдөөнүн объектиси, предмети.....	51-56
2.2. Аңгеме жанрынын түрлөрү.....	57-60
Экинчи бап боюнча жыйынтыктар.....	62

III БАП

Ж.ЖАПИЕВДИН, К.КУШУБЕКОВДУН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕГИ ИДЕЯЛЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК ИЗДЕНҮҮЛӨР

3.1. Ж.Жапиевдин аңгемелериндеги сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөр.....	63-82
3.2. К.Кушубековдун аңгемелериндеги көркөм конфликт жана мүнөз маселеси.....	83-103
Үчүнчү бап боюнча жыйынтыктар.....	104-105

IV БАП

Б.УСУБАЛИЕВДИН, А.МАТИСАКОВДУН АҢГЕМЕЧИЛИК ЧЕБЕРЧИЛИГИ

4.1. Б.Усубалиевдин аңгемелериндеги психологизмдин орду.....106-131

4.2. А.Матисаковдун аңгемелериндеги тематикалык-проблематикалык
өзгөчөлүктөр.....132-148

Төртүнчү бап боюнча жыйынтыктар.....149

КОРУТУНДУ.....150-151

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН

ТИЗСМЕСИ.....152-171

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу.

Өткөн кылымдын 70-80-жылдары кыргыз адабиятынын бардык жанрлары, түрлөрү өнүгүүнүн бир топ баскычына көтөрүлүп, чыгармачылык зор жетишкендиктерге ээ болгон мезгил. Албетте, бүгүнкү адабиятта турмуш шартка, коомдук өзгөрүүлөргө жараша тематикалык планда, идеология маселелерине байланыштуу айрым бир жаңылануулар болгон менен ошол 70-80-жылдардагы улуттук адабий-эстетикалык бийиктиктерди, поэтикалык, жанрдык-стилдик табылгалардын, адабий чеберчиликтин тажрыйбасын ар тараптуу өздөштүрүү, изилдөө актуалдуу маселелерден болуп кала берет.

Кыргыз адабият таануусунда аңгеме жанрынын өнүгүшүнө жана калыптанышына байланыштуу көптөгөн актуалдуу тарыхый-теориялык маселелер боюнча илимий изилдөөлөр бар. 1960-жылга чейинки кыргыз аңгемесинин өнүгүү жолуна басым жасаган К.Асаналиевдин [11], Б.Кебекованын [45], С.Жигитовдун [34], А.Медетовдун [107], С.Урманбетованын [113] илимий эмгектерин көрө алабыз. Ал эми 70-80-жылдардын прозасынын ичинен повесть жанрынын айрым аспектилерин Ч.Жолдошева [31], А.Мукамбетова [108], А.Абдыраманованын [95] изилдөөлөрүндө каралса, Ү.Култаева [106], Г.Мурзахметовалар [109] тарабынан роман жанры атайын диссертациялык изилдөөгө алынган. Ушул өңүттөн алганда, аңгеме жанрынын гүлдөгөн мезгили болгон 70-80-жылдардын өнүгүү тенденциясы тууралуу обзордук же айрым жазуучулардын чыгармачылыгына байланыштуу макалаларда кыскача пикирлер айтылган менен атайын системалуу изилдөөгө алына элек.

Биздин ишибизде 70-80-жылдагы аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясын изилдөө менен катар ага өз салымын кошкон көрүнүктүү аңгемечилер Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаковдордун чыгармачылык индивидуалдуулугу талдоого алынды. Өз мезгилинин көрүнүктүү жазуучуларынан болгон жана бүгүнкү күндө да

чыгармачылыгын улантып жатышкан калемгерлердин чыгармачылыгындагы ийгилик-кемчиликтерди иликтеп үйрөнүү учурдагы адабий процесс, жаш калемгерлердин чыгармачылыктын сырларын өздөштүрүүсү үчүн, улуттук адабияттын тарыхын, аңгеме жанрынын поэтикалык маселелерин тактоо, баалоо үчүн зарыл.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертацияда кыргыз аңгемесинин 70-80-жылдардагы өнүгүү тенденциясын жана ушул өнүгүүнүн фонунда, аңгемечи Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаковдордун чыгармачылык изденүүлөрүн системалуу карап, анализ жүргүзүү, аталган жазуучулардын кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүшүнө кошкон салымдарына баа берүү болуп саналат. Жогорудагы **максатты** ишке ашыруу үчүн төмөндөгүдөй **милдеттерди** алдыбызга койдук:

1. Аңгеме жанрынын өнүгүү тарыхына, теориялык маселелерине байланыштуу илимий эмгектерге сереп салуу;
2. Кыргыз аңгеме жанрынын алдыңкы мезгилдердеги адабий тажрыйба, табылгаларынын 70-80-жылдардагы өнүгүшүнө тийгизген таасирин, идеялык-эстетикалык өнүгүү багыттарын белгилөө;
3. Ж.Жапиевдин аңгемелериндеги тематикалык-проблематикалык, сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөрдү аныктоо;
4. К.Кушубековдун аңгемелериндеги конфликт, мүнөз маселесин талдоо;
5. Б.Усубалиевдин кыргыз аңгеме жанрындагы өзгөчө стилин, аңгемечилик чеберчилигин белгилөө;
6. А.Матисаковдун аңгемелеринин идеялык-эстетикалык изденүүлөрүнө баа берүү;

Илимий иштин жаңычылдыгы. Кыргыз аңгемесинин 70-80-жылдардагы өсүп-өнүгүү тенденциясы системалуу түрдө илимий талдоого алынды. Ж.Жапиевдин, К.Кушубековдун, Б.Усубалиевдин, А.Матисаковдун аңгемечилик чеберчиликтери, идеялык-эстетикалык өзгөчөлүктөрү изилденди.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Диссертациялык иш кыргыз прозасына, анын ичинен аңгеме жанрынын өсүп-өнүгүүсүн изилдөө ишине өз салымын кошуу менен, анда алынган жыйынтыктар келечекте ушул багытта жүргүзүлүүчү илимий изилдөөлөрдө пайдаланылып, илимий-теориялык негизде өбөлгө болуп бере алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Изилдөөдөн алынган негизги натыйжа-жыйынтыктарды жогорку жана орто кесиптик окуу жайларында, окуу куралдарын түзүүдө, аталган темада дипломдук, курстук иштерди, реферат жана өз алдынча иштерди аткарууда пайдаланууга болот. Адабият таануу адистиги боюнча студенттерге, изденүүчүлөргө, аспиранттарга, магистранттарга жана окумуштуу-методисттердин иштерине илимий методикалык маалымат катары салымын кошот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Аңгеме жанрынын тарыхый-теориялык маселелерине байланыштуу илимий эмгектер жанрдын өсүп-өнүгүүсүнө, калыптанышына таасирин тийгизип, илимий-методикалык жактан таяныч болуп бере алат;

2. 70-80-жылдары кыргыз аңгеме жанры жаңы көркөм-эстетикалык бийиктикке көтөрүлүп, аңгемелердин идеялык-тематикалык багыты кеңейип, жалпы совет адабиятындагы “өндүрүшчүл проза”, “насаатчыл проза”, лирикалык проза, сатиралык проза, “шаардык прозанын” катарында басымдуулук кылган “элет прозасынын” алкагында көптөгөн аңгемелер жаралган;

3. Ж.Жапиев – реалисттик ыкмадагы аңгемелердин жаратманы.

4. К.Кушубеков аңгемелеринде моралдык-этикалык, нравалык жактан тарбия берүүчүлүк максатты көздөгөн.

5. Б.Усубалиев импрессионисттик көркөм психологизм аркылуу кыргыз прозасына, анын ичинен аңгеме жанрына зор салым кошту;

6. А.Матисаковдун аңгемелери көркөм-публицистикалуулугу аркылуу элет аңгемелеринен айырмаланат.

Издeнүүчүнүн жеке салымы. Темага тиешелүү илимий-теориялык, фактылык маалыматтарды талдоо, салыштыруу аркылуу жетишилген илимий тыянактар издeнүүчүнүн жекече салымы болуп саналат.

Диссертациянын апробацияланышы. Диссертациянын бөлүмдөрү коюлган талапка ылайык апробациядан өттү. Иштин темасы боюнча эмгектер республикалык жана эл аралык конференцияларда илимий баяндама катары окулуп, алардын тексттери илимий жыйнактарда мезгилдүү басылмаларда жарыяланды. Мисалы, Келдибекова Ж.К. “К.Кушубековдун аңгемелериндеги тематикалык жана идеялык өзгөчөлүктөр” // «Қазіргі Қазақстандағы инновациялық даму және ғылымның қажеттілігі» жас ғалымдардың XIII Халықаралық ғылыми конференциясы материалдарының жинағы: II том. – Тараз университеті, 2019. – 278-281-б; Келдибекова Ж.К. “Ж.Жапиевдин аңгемелериндегі мүнөз түзүү чеберчилигі” // Ала-Тоо №3 – 2020. – 255-261-б; Келдибекова Ж.К. “Б.Усубалиев – психологиялық прозаның чебери” // КРУИАның Кабарлары №1. – 2020. – 170-173-б; ж.б.

Изилдөө жыйынтыктарынын жарык көрүшү. Иштин мазмунуна толук байланыштуу он эки макала илимий журналдарда жарык көрдү.

Илимий иштин структурасы. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

I БАП

1970-80-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АҢГЕМЕСИ УЛУТТУК АДАБИЯТТЫН ЖАНРДЫК-СТИЛДИК ӨНҮГҮҮСҮНҮН КОНТЕКСТИНДЕ

1.1. Кыргыз аңгемеси: тарыхый, теориялык маселелер жана алардын изилдениши.

Аңгеме дүйнө адабиятында прозанын эң активдүү, популярдуу жанрына кирет. Чакан чыгармада окуя, негизинен, чукул өнүктүрүлүп, каармандардын ички ой толгоолорун, кыймыл-аракеттерин психологиялык жактан тыкан мотивировкаланышына шарт түзөт. Аңгеме жанры оперативдүү келип, “заман ыргагы”, “мезгилдин формасы” деген маанини алып жүрөрү, турмуштук көрүнүштөргө тез реакция жасашы менен башка жанрлардан айырмаланып турат. Аталган маселеге карата Э.М.Шубин: “Бул жанр (аңгеме) жалпы жонунан өзүнө мазмун гана эмес, форма жагынан да мезгилдин мөөрүн алып жүрөт” [89; 89-с], – деген ойду айтып, аңгеме жаңы проблема, тема, образдарды өзүнө тез сиңирүүгө жөндөмдүү экендигин көрсөткөн. Аңгеменин чакандыгы анын турмуш жаңылыгы, социалдык психология, эстетикалык табит маселелеринин өнүгүү тенденциясы коомдук мамилелердин өнүгүү кадамы менен тең жүрүп, анын “формасы” катары көрүнө алган оперативдүү жанр. Ошол эле учурда аңгеме жанры канчалык “тез өзгөрүлмөлүү” болбосун, белгилүү адабиятчы М.Бахтиндин сөзү менен айтканда “жанр всегда и тот, и не тот, всегда и стар и нов одновременно. Жанр возрождается и обновляется на каждом новом этапе развития литературы и в каждом индивидуальном произведении данного жанра. В этом жизнь жанра” [20; 35-с].

Адабий өнүгүүнүн ар кыл доорлорунда аңгеме башка эпикалык жанрлардын поэтикалык-эстетикалык тажрыйбасын сиңирип, бир топ эволюциялык өзгөрүүлөрдөн өткөн. XIX к. соңу – XX к. башында, өзгөчө батыш адабиятында аңгеменин көркөм структурасы улам татаал боло баштайт. Аңгеменин өнүгүп-өсүшү коомдун өнүгүү абалына, тагыраак

айтканда, илимий-техникалык ачылыштар, жетишкендиктерге байланыштуу өзгөргөн дүйнөтааным, диний, саясий түшүнүктөргө карата өзгөрүлгөн мамилеге, социалдык абалга байланыштуу болгон.

Улуттук адабият таануубуздун совет учурундагы мезгилинде адабиятыбыздын тигил же бул теориялык маселелерин караштырууда көбүнчө орус адабият таануусуна ориентация жасалчу. Бул багыт алуунун, албетте, өз жүйөөсү бар. Орус адабияты XIX кылымда дүйнөлүк адабияттын фонунда алдыңкы орундардын бирин ээлеп, жогорку көркөм бийиктиктерди багынтууга жетишкен. Европа, Американын XIX кылымдын соңундагы, XX кылымдагы мыкты делген көптөгөн жазуучулары Ф.Достоевский, А.Толстой, А.Чеховдорду чыгармачылыктагы устаттары, кумири катары атап келишкен. Адабияттагы бийиктөөлөр адабияттаанууга да өзүнүн оң таасирин тийгизген. Советтик адабияттаануубузда дагы орус адабияттаануусу алдыңкы орунда болгондугу, башка союздук республикалардын адабияттаануусунун өнүгүүсүнө өз салымын кошкондугу танылгыс чындык.

Өкүнүчтүү нерсе – советтик адабияттаануу көркөм адабий өнүгүүнү, дегеле искусствонун бардык тармагын, соцреализмдин чегине камап, башка көркөм ыкма, методдорго жол бербей, XIX кылымдын соңу, XX кылымда пайда болгон жаңы модернисттик, постмодернисттик багыттагы чыгармачылык жөнүндөгү изилдөөлөрдүн, адабий сындык эмгектердин эркин агып кирүүсүн тосмолоп, бир жактуу мамиле кылганында болгон. Советтик адабияттаануу – социалисттик реализм чегиндеги адабияттаануу болгон. Ошентсе да, советтик адабияттаануунун улуттук адабияттаануубуздун өнүгүүсү үчүн мааниси өтө зор.

Чындыгында орустун классик жазуучулары Н.В.Гоголь, А.С.Пушкин, Салтыков-Щедрин, А.П.Чехов чакан мазмунда коомдук-социалдык мааниси бар терең ойлуу, карама-каршылыгын ача турган типтүү образдарды түзгөн. Алардын соңунда М.Горький, М.Шолохов, Б.Полевой, Б.Майлин, М.Ауэзов, А.Каххар, Ч.Айтматов сыяктуу ж.б. ири советтик аңгемечилердин

чыгармалары, аңгеме жанрынын сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн кеңири, өз алдынча жанр катарында жогорку деңгээлге көтөргөнү маалым.

Кичи жанрдын актуалдуу проблемаларына көптөгөн окумуштуулар ой-пикир калтырган. Аңгеме жанры жана анын поэтикалык өзгөчөлүктөрү жагдайында орус адабияттаануусунда В.Виноградов, В.Гречнёв, Л.Ершов, А.Есин, И.Утехин, В.Шкловский, Б.Эйхенбаум ж.б. адабиятчы, окумуштуулар изилдөөгө өз салымын кошкон. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде аңгеменин жанрдык маселелери, чакан форманын жалпы мүмкүнчүлүктөрү, типтүү мүнөз жаратуунун өзгөчөлүктөрү, “чакан жанрдын” сюжеттик жана композициялык курамы сыяктуу маселелери изилденген. Чыгарманы уюштуруунун айрым ыкмалары сюжеттик-композициялык структурасын изилдөө анын эволюциялык өнүгүшүнө барып такалат. Көркөм чыгармада башка системалар сыяктуу эле бардык элементтер өз ара тыгыз байланышып, бири-бирине шартталган, алардын ар бири өз алдынча кызмат аткаруу менен бирдиктүү бүтүндүктү түзүп турат.

Аңгемедө адам турмушунун сюжет үчүн өтө зарыл, маанилүү гана учурлары сүрөттөлүүсү абзел, бирок каармандын өмүрүндөгү айрым гана учурлар сүрөттөлгөнү менен анын бүткөн, толук образын түзүү керек. Ал эми бул болсо сүрөткердин чеберчилигине байланыштуу. Ушул жагдайда аңгеменин аныктамасын эң так жана кыскача мүнөздөгөн орус окумуштуусу А.Огневдин пикири ынандырды: “Рассказ как жанр представляет собой малую форму эпической прозы со своим особым предметом изображения и со своим способом и специфическими средствами художественного освоения жизни. Он отличается однопроблемностью, строгой сосредоточенностью на чем-то одном. В рассказе одна сюжетная линия, резко ограничено количество персонажей. Малый объем и предельная краткость изложения предъявляет особые требования к главному герою, интонации и эмоционально-оценочному слову, подтексту и художественной детали” [65; 5-с].

Ал эми адабияттануучу Г.Поспелов аңгемеге төмөндөгүчө аныктама берет: “Рассказ – это маленькая картинка общественных нравов. Для рассказа

характерны описательные сцены, статичность героев” [67; 26-с]. Чакан аңгемедө окуянын өнүгүү багыты, окуянын чечилиши багытында гана өзгөрүүлөр болуп, каармандын инсандык-мүнөздүк табияты, образы өзгөрүүсүз (“статичность героев”) болушу мүмкүн. Бирок, көпчүлүк учурда окуянын, чыгарманын чакандыгына карабастан, каармандын жан дүйнөсүндө чоң өзгөрүүлөр болот. Мисалы, Ч.Айтматовдун “Ак жаан” аттуу аңгемесинин каарманы Зейнеп апа, кызы Саадат өзү менен кошо иштеген башка жерлик Касымжанга турмушка чыкканда катуу кайгырат. Зейнеп апа кызын өзүнүн жанынан, айылынан алыс чыгаргысы келген эмес. “Көзүмдүн нурунан айрылдым, жалгыз калдым. Саадат келсин! Келбесе мен ага эне эмесмин...” – деп катуу ачууланат. Кээде аңгемедө каарманды сүрөттөөдө адам тагдырынын бир учуру камтылгандыктан, андагы мүнөз “даяр” түрүндө алынат. Зейнеп апанын кулк-мүнөзүндө да айтканынан кайтпаган “принципиалдуулук” бар. Окуянын өнүгүшү менен психологиялык олкулуктан кийин: “Мейли, күлгөндөр күлө берсин, мен барам. Азыр барам! Иш жаңычабы? Мен да жаңыча мамилеге өтөм!”, – деп кыз-күйөсүн күтүп, чыдамы кеткен эне жаандын илебине карабай, кызын тосуп чыкты. Бул жолу кайгыдан эмес, кубанганынан, сүйүнүп ыйлады. Алтын эненин жүрөгү ай! [2; 34-б]. Аңгемедө башкы каармандын (Зейнеп апа) жан дүйнөсүндө чоң өзгөрүүлөр болгонун көрөбүз.

Жазуучу аталган аңгемеси аркылуу жаңы заманда жаңы мүнөздөгү жана көз караштагы муун калыптанып, жаңыча мамилелер орун ала баштагандыгын Саадат, Касымжан, Зейнеп апа, Төкөй карыялардын образы аркылуу көргөзүүгө аракет кылган.

Ал эми А.Саспаевдин “Шейшеп” аттуу аңгемесинде окуя мезгилдик жактан 10-15 минуттук убакытты камтыганына карабастан, каармандын жан-дүйнөсүндө өзгөрүү жүрүп, өзүнө турмуштук чоң сабак алат. Витринада турган гүлдүү үч шейшепке көзү түшүп, жанында акчасы жок болгондуктан инисин үйүнө чуркатат. Ал келгиче берки эки шейшеп өтүп кетпеси! Каармандын көздөгөнүнө жетүү үчүн башка алуучуларга болгон толгонуусу,

кызгануусу, өзүмчүлдүгү, ичи тардыгы, керек болсо кара ниеттенген (зарыл жумушу чыгып калса экен, акчасы жетпей калса экен ж.б.) абалы сүрөттөлөт. Чыдамы кеткен каарман ичинен инисин каргап да жиберет. Акыркы шейшепти иниси келери менен башкага алдырып жиберет. Бүткүл денеси титиреп, инисин урушат. Аларды көрүп сатуучу башка таңгак да бар экенин айтып, өзү жактырганын сунат. Чакан аңгеменин соңунда каарман өзүнүн нравалык алсыздыгын сезип, ичинен катуу уялып, ыймандык тазалануудан өтөт.

Орус адабият таануусунда аңгеме жанрын изилдөө боюнча чет өлкөлүк изденүүчү Кан Сын Хюндун “Жанровые модификации русского рассказа 1960-1980-х годов” (В.М. Шукшин, Ю.М. Нагибин, Г.В. Семенов)” (Москва, 1999) деген илимий эмгеги бар. Диссертацияда орус аңгемесинин теориялык жана тарыхый проблемалары тууралуу бир топ мазмундуу, түрдүү изилдөөлөр, көз караштар бар экени айтылат. 50-60-жылдардагы аңгемелердин өнүгүүсүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрү жетиштүү изилденгени менен орус адабиятында 70-80-жылдардагы аңгеме жанрынын абалы дээрлик изилденбегени, эң ири жазуучу-аңгемечилер жөнүндө жазылган илимий эмгек аз экенин далилдеген. Диссертациясынын максаты жана анын актуалдуулугу чакан жанрдын эң ири чеберлери: В.Шукшиндин, Ю.Нагибиндин, Г.Семеновдун чыгармачылыгындагы аңгемелердин жанрдык эволюциясын изилдөө-иликтөө болуп саналган. Аталган жазуучулар үчүн аңгеме «негизги форма болгону» белгиленип, 1960-80-жылдардагы орус аңгемесинин жанрдык өзгөчөлүктөрүнө көңүл бурулуп, ага чейинки аралыктагы аңгемелердин жанрдык структурасы кандай өзгөргөнү жана өзгөрүүнүн себептери анализденген.

В.Е.Островскаянын “Русский советский лирико-психологический рассказ 70-х годов (Ю.Нагибин, В.Конецкий, Г.Семенов)” (Ташкент, 1983) илимий ишинде 70-жылдардагы орус аңгемесинин лирикалык-психологиялык, социалдык жана моралдык проблемалары жана анын поэтикасы аңгемечилер Ю.Нагибин, В.Конецкий, Г.Семеновдун мисалында

каралган. Изилдөөчү белгилегендей, 70-жылдардагы адабияттын өзгөчөлүгүн түшүнүү, учурдун нравалык-этикалык талаптарынын фонунда инсандын ички мүмкүнчүлүктөрүн кенен ачууга өбөлгө болгон. Аталган көрүнүш биринчи кезекте, 70-жылдардын адабиятында орун алганын мисалдар менен көрсөткөн. Мындан сырткары, орус аңгемесинин өнүгүү тенденциясына, теориялык маселелерине байланыштуу өз убагында бир топ илимий монографияларда, диссертациялык изилдөөлөрдө илимий сыпаттамалар берилген. Мисалы, С.П.Антонов (1964), А.Глушко (1975), В.А.Кузьмук (1977), Е.А.Большакова (1980), Г.В.Бондаренко (1981), Н.Ф.Локтев (1981), В.А.Апухтина (1984); А.Б.Перзекке (1984), Э.А.Бальбуров (1985), Т.М.Вахитова (1986), В.Н.Максимов (1987), О.П.Кадочников (1991), Б.А.Максимович (2007). ж.б.

В.Г.Белинский 1840-жылдары эле адабияттагы очерк менен аңгемени прозанын чакан жанрлары катары карап, аларды повесттерден, романдардан кескин айырмаланган белгилерин аныктаган экен. Ошол мезгилдерде эле орус адабиятында поэзияга караганда чакан прозанын саны жагынан да сапаты жагынан да артыкчылык кылып турганы байкалат. Арадан бир аз гана убакыт өтүп, XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып, демократиялык мазмундагы очерк жанры актуалдуу боло баштайт. Ошондогу чыгармалардан байкалгандай документалдуулук бул жанрдын табиятын башкалардан өзгөчөлөнтүп турган. Ал эми аңгемелер болсо, ал мезгилдин сынчыларынын айтымында, автордун жеке чыгармачылык ой толгоолорунан гана жарала турган чыгарма. Башка бир пикирлерге караганда аңгеме очерктен айырмаланып, сюжет конфликтүү окуяга негизделип курулгандыктан, окуган адамды өзүнө кызыктырып турат. Ал эми очерк – бул баяндоочу манера менен аткарылып, окурманды кээде тажатып да жибериши ыктымал.

Аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясы орус адабиятында гана изилденбестен, көп улуттуу адабиятта да түрдүү изилденип, ар кылдуу талданды. Алардын арасынан эң системалуу изилденгени Армяндардан (Н.Адалян, С.Агхабабян, Л.Гардишян), Беларусиядан (Л.Голубева),

Казахстандан (Б.Акмуканова, Н.Габдуллин, З.Кабдолов, С.Ширабасов, М.Адибаев), Кыргызстандан (Б.Кебекова, С.Жигитов, А.Медетов ж.б.), Түркмөнстандан (Э.Ишанкулиев, А.Каюмов), Молдавиядан (Н.Билецкий), Орусиядан (В.Виноградов, В.Гречнёв, Л.Ершов, А.Есин, А.Огнев, В.Шкловский, Э.Шубин), Өзбекстандан (Н.Владимилова, У.Норматов, Ш.Турдыев, М.Султанова, К.Юлдашев, Ш.Адылов), Украинадан (В.Фащенко, О.Кундзич, Л.Раевская) ж.б. ысымдарга байланыштуу болуп жанрдын ар кандай маселелерин өз өлкөсүнүн тарыхый кырдаалына, адабий-маданий өсүш абалына, идеологиялык өзгөчөлүгүнө жараша ар тармактуу изилдөөгө салым кошушкан.

Өзбек илимпозу Н.Владимилова “Развитие жанра рассказа в узбекской литературе” (1980) деген докторлук диссертациясында өзбек адабиятындагы аңгеме жанрынын калыптанган учурунан 80-жылдагы абалына чейинки өнүгүү жолун карайт. Илимий иштин өзгөчөлүгү өзбек тилиндеги аңгемелердин орус тилине которулушу, аңгемечилердин образ түзүү өзгөчөлүгү, драмалык жана лирикалык маселелери ар тараптуу изилденген.

Ал эми К.Юлдашевдин “Эволюция изображения характера в узбекской сатирической новеллистике” (1984) деген изилдөөсү өзбек сатиралык новелласынын мүнөз маселесине арналган. Аталган темага үндөш Ю.Пахратдиновдун “Сатира в современной каракалпакской прозе” (1982), А.Каюмовдун “Своеобразие туркменской сатирической прозы” (60-80-годы) (1991) эмгектеринде каракалпак жана түркмөн прозасында, анын ичинде өзгөчө аңгеме жанрында сатиранын өнүгүшү иликтенет. Ю.Пахратдиновдун, А.Каюмовдун изилдөөлөрүндө каракалпак жана түркмөн прозасындагы сатиранын өнүгүшү каралган.

Өзбек изденүүчүсү Ш.Адыловдун “Образ современника в узбекском рассказе (70-80-е годы) (1990) кандидаттык диссертациясында өзбек жазуучуларынын адам жана жаратылыш темасын козгогон аңгемелери, сүйүү, адамдын баалуулугу ж.б.у.с маселелер 70-80-жылдардагы аңгемелердин мисалында натыйжалуу чагылдырылган. Изилдөөчү өзүнүн

ишинде өзбек аңгеме жанрынын өнүгүшүнө тоскоол болгон бардык ийгиликтерди жана себептерди аныктоого умтулган.

Ал эми казак аңгемесин белгилүү казак адабиятчысы З.Кабдоловдун “Современный казахский рассказ” (Вопросы писательского мастерства) (1961) илимий эмгегинде 40-50-жылдагы казак аңгемесинен тартып 60-жылга чейинки убактагы аңгеме жанрынын өнүгүү маселелери каралган.

С.Ширабасовдун “Проблема характера в современном казахском рассказе” (1981) диссертациясында 60-70-жылдардагы казак аңгемесиндеги каармандардын мүнөз өзгөчөлүгүн ачууда психологизмдин ролун анализдөөгө жетишкен. Көркөм психологизмдин өзгөчөлүктөрүнө өзгөчө көңүл буруп, салт-санаа түшүнүгү менен жаңычыл психологиялык-социалдык өзгөчөлүктөрдү чагылдыруудагы көйгөйлөргө да токтолот. Кичи жанрдагы каармандын рухий турмушун ачып берүүчү каражаттардын ар түрдүүлүгү, аңгемечилердин чеберчилик өзгөчөлүктөрү белгиленет.

Чакан жанрдын ар кандай аспектилерин изилдеген Орто Азия жана Казакстандын адабият таануучуларынын белгилүү эмгектеринин көбү ХХ кылымдын 80-жылдары – 90-жылдардын башына туура келет. Казакстандын азыркы адабиятында аңгеме жанры өзүнүн салт-санаасын ж.б. маселелерге байланыштуу туруктуу белгилерин сактап калуу менен бирге – бир жагынан, сүрөттөөнүн жаңы методдору (ыкма, тема, автор) менен байыды. Ошондуктан, аңгеме жанрынын маселелерин изилдениши эгемендүүлүктөн кийин да активдүү иштелген. Казак адабиятында чыгармачылык менен иштегендерге талап, колдоо күчтүү болгон, ушундан улам адабий турмушта анын сапаттуулугу артып, көзгө толумдуу чыгармалар менен катар илимий изилдөөлөр да артта калган эмес. Алардын эң көрүнүктүүлөрү катары: А.Е.Кулумбетованын «Стиль казахского рассказа и повести» (1993), А.С.Исмакованын «Поэтика казахской художественной прозы начала ХХ века. (Тематика, жанр, стиль)» (1998), К.Рустембековдун «Современный казахский рассказ», Г.Елеукенованын «Поэтика казахского рассказа» (2005),

Б.Джолдасбекованын «Русская эпическая проза Казахстана» (2006) ж.б. илимий эмгектерди атоого болот.

Кыргыз аңгеме жанрын изилдөөгө салым кошкон адабиятчылар К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Т.Аскарров, С.Жигитов, Б.Кебекова, А.Эркебаев, А.Медетов ж.б. Кыргыз прозасынын, анын ичинде аңгеме жанрынын өнүгүү эволюциясын изилдөөдө Кеңешбек Асаналиевдин “Кыргыз совет прозасынын очерки” (1960), Батма Кебекованын “Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору” (1967), Салижан Жигитовдун “20-жылдардагы кыргыз адабияты” (1984) эмгектеринин мааниси зор. Андан сырткары Ү.Касыбеков “Көп түрдүүлүктүн биримдиги” (1980), М.Сулайманов “Балдар аңгемелери жөнүндө” (1977), А.Эркебаев “Кыргыз прозасынын контрасттары” (1983) аттуу эмгектерде аңгеме жанрынын актуалдуу проблемалары жөнүндө сөз болот.

60-80-жылдары адабий сынчылар К.Асаналиев, К.Бобулов, Х.Бапаев, С.Жигитов, Е.Озмитель ж.б. окумуштуулар адабий сын макалаларында кыргыз аңгеме жанрына тиешелүү айрым маселелерге кайрылган. Алардын айтымында, 60-80-жылдардагы кыргыз аңгемесинин негизги тематикалык жана жанрдык түрлөрүнүн өнүктүрүү маселеси чечилбей келген. Тагыраагы, чакан жанрдын ал-абалы, көркөм процесстеги орду жөнүндө карама-каршы пикирлер байкалат. Мында аңгеме жанры – ал учурдун эң башкы адабий формасы катары көрсөтүлүп, турмуш ритмин таамай сезген, мезгилдин тез кыймылы менен оперативдүүлүктө жүргөнү белгиленсе, экинчи жактан “чоң прозада өзүн жоготуп жибергендиги” айтылып, социалдык-нравалык маселелерди изилдөө мүмкүнчүлүгү чектелгендиги көрсөтүлөт. Биздин оюбузча, бул тенденциянын орун алышына аңгеме жанрына кызыккан прозаиктердин жоон тобу таасир бериши мүмкүн. Алардын мезгил талабына жараша өзүлөрүнүн проблемасы, темалары, түрдүү каармандары болгондуктан, жанрдын ички структурасында атаандаштыкты пайда кылып, эң кызыктуу, эң татаал маанилүү учуру менен келечеке карата ориентация жасалган.

Кыргыз аңгеме жанрынын тарыхый-теориялык маселелери аздыр-көптүр изилденгенине карабастан, аңгеменин поэтикасына тиешелүү проблемалар жетиштүү изилденген деп айтуу мүмкүн эмес. Коом өнүккөн сайын адабий жанрлар да жаңы идеялык-эстетикалык табылгалар менен байып, поэтикалык парадигма, эстетикалык концепцияларда жаңылануулардын болушу мыйзамченемдүү көрүнүш. Ал түгүл учурунда изилденип, бааланып, такталган көркөм чыгармаларга да диахрондук аспектиде бүгүнкү күндүн көзү менен карап көргөнүбүздө жаңы идеялар, жаңыча баалуулуктар табылышы мүмкүн.

Кыргыз аңгемесинин жанр катары өнүгүү эволюциясын биринчилерден болуп атайын изилдеген окумуштуу, адабиятчы Батма Кебекованын “Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору” (1967) аттуу эмгегинде автор аңгеме жанры көлөмүнүн чакандыгына карабастан, социалисттик реализм методунун талаптарына ылайык анын социалдык маанидеги орчундуу маселелерди көтөрүүгө жөндөмдүү экендигин баса белгилеген.

Окумуштуу Б.Кебекованын аталган эмгегинде аңгеме жанрынын алгачкы жаралуу мезгилинен баштап, 1960-жылга чейинки өсүш тарыхы каралып, этаптык учурларга бөлүнгөн. Алар: аңгеме жанрындагы алгачкы кадамдар (1921-1935), аңгеме жанрынын калыптанышы (1935-1941), Ата-Мекендик согуш мезгилиндеги аңгеме жанрынын өсүш жолу (1941-1945), согуштан кийинки кыргыз совет аңгемеси (1946-1960).

Кыргыз прозасынын алгачкы этабында жазылган аңгемелердин көпчүлүгүндө көп окуялуулук, каармандардын көптүгү байкалган. Ал профессионалдык прозанын жаңылыгы, жазуучулардын тажрыйбасыздыгы, жанрдын спецификасын өздөштүрүүнүн татаалдыгы менен түшүндүрүлсө, экинчи жагынан баяндоо ыкмасынан чыгуу кыйынчылыгы болгон. Анткени фольклордун көрөңгөсүнөн түзүлгөн кыргыз прозасында көбүнчө окуянын артынан кубалоо сыяктуу кемчиликтен оңой кол үзө алган эмес. Экономикалык жана маданий өзгөрүүлөрдүн агымы менен орустун классикалык адабиятынан таасир-таалим алган профессионалдык прозанын

жанданышы, сюжеттик тактык, кыскалык, композициялык тыкандык сыяктуу чакан жанрдын айрым маселелерин изилдөө менен, алгачкы жылдары жаралган аңгемелерди Б.Кебекова төмөндөгүдөй мүнөздөгөн: “Аңгемеде каармандын турмушунун негизги учурларын гана тандап албастан, окуяны кеңири алууга, эпикалык планда сүрөттөөгө көбүрөөк умтулуу болгон. Анын айынан алгачкы аңгемелерде декларативдүүлүккө, схематизмге жол берилген” [46; 10-б]. Убакыттын өтүшү менен аңгеме жанры сюжет куруунун, образ түзүүнүн, мүнөздү ачуунун изденүүнүн жолунда болду. Натыйжада, аңгеме 60-жылдарда турмуштун бардык катмарын чагылдырып, көп кырдуу маселелерди көтөрүү менен өзүнүн оперативдүүлүгүн, күжүрмөндүүлүгүн көрсөткөнүн окумуштуу аргументтүү далилдер менен ырастаган.

Аталган илимий эмгекте кыргыз аңгеме жанрынын алгачкы жылдардагы телчиккен мезгилинен баштап, калыптануу мезгилин, өнүгүү тенденциясын өз кырдаалына жараша салмактуу теориялык көз-караштар менен кеңири изилдеген алгачкы окумуштуу болгон.

Ал эми белгилүү адабиятчы Салижан Жигитов “20-жылдардагы кыргыз адабияты” (1984) аттуу монографиясында аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясын улуттук көркөм прозанын жаралуу жана калыптануу эволюциясынын жалпы фонунда караган. Эмгекте кыргыз прозасынын жаралышын, өнүгүшүн, аңгеме жанрынын пайда болушун, өсүш абалын иликтеп: “Алгачкы кыргыз прозасынын жанрдык системасында газеттик сүрөттөмө, көркөм очерк, фельетон, аңгеменин белгилерин камтыган синкретикалык жанр “жанытма” бир кыйла күчтүү өнүгүп, бара-бара өркөнү өскөн адабияттагы аңгемелер менен повесттерге көп жагынан жакын турган кара сөз чыгармалары жарала баштаган. Бирок ал кездеги көркөм прозада көбүнчө аңгеме жанры үстөмдүк кылат” [35; 85-б], – деген пикирин билдирген. Улуттук адабий прозабызда алгачкы саамалык болгон С.Карачевдин “Үйлөнүүдөн качты”, К.Тыныстановдун “Мариям менен көл боюнда”, С.Карачевдин “Сүйгөнүнө кошула албады”, К.Баялиновдун

“Ажар”, С.Нааматовдун “Тынымкан” ж.б. аңгемелеринин идеялык өзгөчөлүгүн, аялдар теңсиздигине арналган бир топ аңгемелерди анализдеген. 20-жылдардагы кыргыз прозасы жалаң гана К.Баялиновдун жана С.Карачевдин аңгеме-повесттеринен куралбаганын, ал алда-канча бай, ар түркүн, кызыктуу экенин адабиятыбыздын тарыхы боюнча жалпылама эмгектерден маалымат алабыз. Тематикалык жактан алып караганда, алгачкы жаралган аңгемелер турмуштун маанилүү учурларын, тагыраак айтканда, революциядан кийинки мезгилдеги айыл-кыштактардагы карапайым калктын аң-сезими, эски көз караштардан суурулуп чыгышы, жаңыча жашоо образына ыңгайлашкан кыргыз турмушу сыяктуу маселелер сүрөттөлгөн.

Көркөм чыгармада башка системалар сыяктуу эле бардык элементтер өз ара тыгыз байланышып, бири-бирине шартталып, алардын ар бири өз алдынча кызмат аткаруу менен бирдиктүү бүтүндүктү түзүп турат. Ушуга жараша системанын тигил же бул деңгээлине бөлүп көрсөтүш үчүн болгону алардын байланышын аныктоо зарыл. Ушул себептүү чыгарманын сюжетин жана композициясын иликтөөгө алган эмгектер арбын. Композиция жазуучунун таланты жана колдонгон методологиялык көркөм ыкмасы, чыгарманын жанрдык спецификасы менен тыгыз байланышта каралат. Аңгемеден композициялык каражаттар ыктуу колдонгондо гана каармандын образы ачылып, көркөм чыгарма максатына жетет. Композицияны структуралык категория катары М.С.Каган, Г.Н.Поспелов, Ю.М.Лотман, Б.Ф.Егоров, Л.М.Цилевич, И.А.Смирин, Е.В.Волкова сыяктуу окумуштуулар аныкташкан.

Көркөм прозанын бардык жанрлары үчүн, анын ичинде аңгеме үчүн да композициядан тышкары сюжетология да өтө маанилүү маселелердин бири. Ушул жагдайда А.Н.Веселовский “Поэтика сюжетов” (1940), Б.В.Томашевский “Теория литературы” (1929), В.Б.Шкловский “Заметки о прозе русских классиков” (1955) аттуу илимий-теориялык эмгектерди атоого болот.

Ал эми кыргыз адабият таануусунда адабиятчы А.Медетовдун “Кыргыз аңгемесинин поэтикасы” (1995) диссертациясында 1960-жылдарга чейинки аралыктагы аңгеме жанрынын проблемалары жана сюжет, композиция маселелери теориялык багытта кеңири изилденген. Кыргыз аңгеме жанрында поэтиканын сюжет, композиция сыяктуу категорияларын өздөштүрүүнүн аспектилерин каралган.

Сюжеттин курулушунда көркөм мүнөз – негизги уюштуруучу компонент. Сюжеттин өнүгүшү мүнөз менен тыгыз байланышта каралып, чыгармада конфликт же каармандын мүнөзүнүн ачылышы менен шартталат. Бардык чыгармалардын негизин конфликттин өнүгүшү түзүп, ал мүнөздөрдүн кагылышуусунан чыгат. Сюжет реалдуу турмуш менен каармандардын өз ара байланыш түйүнүн түзүп, алардын мүнөзүнүн калыптанышын, окуялардын системасын, алардын логикалык ырааттуулугун көрсөтөт.

Негизи эле көркөм чыгармада конфликттин курч берилиши мүнөздөрдүн ачылышына, сюжеттин динамикалуу өнүгүшүнө шарт түзөт. Конфликт, коллизия – бул көркөм чыгарманын нерви, персонаждардын бардык тышкы жана ички кыймыл-аракетинин түйүнү болуп, анын сюжети менен тыгыз байланышта, андагы ар бир элемент менен кошо башталып, өнүгүп, чиеленип, чечилип жүрүп олтурат.

Жетимишинчи жылдардагы совет адабиятынын абалына байланыштуу М.Колесниковдун 1970-жылдары жазылган «Азыркы конфликттин табияты» аттуу макаласындагы мына бул ойго кошулбай коюу кыйын: «Конфликт дегенде биз адам кызыкчылыктарынын умтулууларынын, идея менен ышкыларынын курч кагылыштарын түшүнөбүз; ал коомдук өнүгүүнүн тенденциялары менен социалдык күчтөрдүн күрөшүнүн негизинде пайда болуп, чечилет. Азыркы көркөм конфликтти искусство энчисине өткөрүп бериш үчүн анын табиятын билүү керек, конфликт мурдагы он жылдыктардан таптакыр башкага өзгөрүлүп кетти, себеп дегенде мезгилдин мазмуну өзү өзгөрүлүп кетпедиби» [183; 28-с]. Чындыгында эле мезгил улам

тынымсыз өзгөргөн сайын көркөм чыгармадагы конфликттин мүнөзү да өзгөрүп, жүрүп отурат. Ушул ойго басым жасасак, 20-30-жылдардагы адабий конфликт негизинен тап күрөшүнүн айланасында, 40-жылдар согуш, тынчтык, мекенчилдик темасына байланыштуу, 50-60-жылдар жаш адамдын калыптанышы, улуу муун менен кичүү муун түшүнүктөрүнүн ортосундагы конфликт орун алса, 70-80-жылдары адамдын жан-дүйнөсүндөгү болуп жаткан ички карама-каршылыктар, адамдын өзүн-өзү таанууга умтулуусу чыгармаларда негизги орун ээлеген.

Негизи, конфликт категориясы илимдин бир топ тармактарында – философияда, социологияда, психологияда, адабият таанууда ж.б. ар түрдүү өңүттөн изилденген. Советтик адабиятта көркөм конфликт бири-бирине карама-каршы турган социалдык эки топтун ортосундагы кагылышка, ошондой эле каармандын психологиялык ички сезиминдеги жеке көз карашы менен коомдук таламдардын келишпөөчүлүгүнө көбүрөөк негизделген. Чыгарманын тематикалык өзгөчөлүгүнө, сүрөттөлүп жаткан мезгилге жана турмуштук типтүү шарттарга карай ар кандай түзүлүшү мүмкүн.

М.Бахтиндин «Жанр живет настоящим, но всегда помнит свое прошлое, свое начало» [20; 142-с] деп айтканы ырастап турат. Жердигинде адабий жанрлардын өнүгүшү бир кылка болбойт. Ар мезгилдин өзүнүн суроо-талаптарына жараша жанрдын өнүгүшү да ылайыкташып, форма, мазмун жагынан жаңыланып турат.

30-жылдардын экинчи жарымынан тартып күн сайын элдин турмушунан орун алып жаткан экономикалык жана маданий өзгөрүүлөрдүн агымы менен айкалышкан, фольклордун бай традициясынан, орустун классикалык адабиятынан таасир-таалим алган профессионалдык прозанын жаңы өсүш тилкесине кириши, сюжеттик тактык, кыскалык, композициялык тыкандык сыяктуу айрым сүрөттөө чеберчилигине байланыштуу маселелер бул жылдары акырындап чечиле баштаган.

Ал эми согуш темасында жазылган аңгемелер адабиятта белгилүү бир деңгээлде өнүгүү баскычка көтөрүлүп, тарыхый-баатырдык каармандарды өз

мезгилинде даңазалоо милдетин өтөп, карапайым калкты келечекке, тынчтыкка, бейпил турмушка үндөп, социалдык-турмуштук жактан мазмуну чыңалып, аңгеме жанрынын мындан аркы өнүгүшүнө чыйыр салган.

Согуш мезгилинен кийин кыргыз прозасы дээрлик жанданат. Прозанын башка түрлөрү менен бирге аңгеме да жемиштүү жылдарын баштайт. 1947-жылы “Эмгек азаматтары” аттуу аңгемелер жыйнагы жарык көрөт. Согуштан кийинки мезгилде жазылган аңгемелердин идеялык-тематикалык чабыты да кеңири боло баштаган.

Элүүнчү жылдары жазуучулардын катарын бир топ таланттуу жазуучулар толуктаган. Мисалы, Н.Байтемиров, К.Каимов, Ч.Айтматов, Ш.Бейшеналиев ж.б.

Сатира жанры да согуштан кийин сүрөттөө мүмкүнчүлүгүн кеңейте алды. Коомдогу терс көрүнүштөрдү ашкерелөөдө сатиранын ролу зор. Сатиралык аңгемелердин көбү ошол мезгилдеги совет системасынын турмуш идеалдарына жат болгон көрүнүштөрдү ашкерелеген. Өз учурунда жарык көргөн “Чалкан” журналына сатиралык аңгемелер үзгүлтүксүз жарыяланып турган.

Мисалга, К.Каимовдун “Теке сүзгөндө” (1953), “Соңку жолугушуу” (1954), “Токол” (1957), “Шляпа” (1956) ж.б. аңгемелери автордун жазуучулук позициясын аныктайт. К.Каимов жогоруда аталган аңгемелерде өз кызыкчылыгын коомдун кызыкчылыгынан жогору койгон өзүмчүл мансапкорлорду, эски салт-санааларды алып жүрүүчүлөрдү, дегеле жаңыча жашоо образына көнө албаган адамдарды сындайт. Бирок, турмуштун терс жактарын көрсөтүүдө, сатиралык, же юмористтик пландагы образды түзүүдө реалдуулукту сезүү ченемин жоготпойт. Анын каармандары турмуштун бир эле тармагынан, бутагынан алынат. Алсак, Салык менен Мамбеткулдун ортосундагы “достуктун” чыныгы мазмунун ачуу, жаштардын макулдугусуз кудалашуу сыяктуу көз-караштын турмушта болуп жаткандыгын, эл алдында уят болушун көрсөтүү (К.Каимов “Соңку жолугушуу”), карыган энесинин айтканына көнүп, айдаган жагына басып, жашоого болгон өз кызыкчылыгы

жок, көз-карашы, дүйнөтаанымы аз, өзүнүн эрки жок Керикбайдын трагедиясын белгилөө (К.Каимов “Ашыктык”) күлкү-юмор формасында өтөт.

“Шляпа” аңгемесиндеги башкы каарман Чыйбыт Чынарбаев – “таланттуу кошоматчылардан”. Ал бардыгына кошомат кылат: мекеме башчысына, секретарга, орун басарга, кыскасы бардыгына жасаган мамилеси бир. Чынарбаевдин зарыгып жүрүп жеткен шляпасын өз начальнигине тартуу кылышы аңгемедеге күлкү келтире турган көрүнүштөрдөн. Чыгармадагы образдарды ачууда автор куйкум сөз, какшык, мыскылдоо ыкмаларын колдонот. Мурдагыга салыштырмалуу 50-жылдары сатира жанрындагы чыгармалар поэзияда болобу, прозада болобу, драматургияда болобу көбүрөөк жазылып, социалдык маанидеги боёк, түс алышы, чечкиндүүрөөк болушу ошол элүүнчү жылдардын сынчыл духу, жеке адамга сыйынуу культунун четке кагылышы менен да байланыштырып түшүнсөк болот. Сталиндик бийликтин сынга алынышынын фонунда жергиликтүү советтик партиялык жетекчилердин дарегине сын айтуу, көркөм чыгармачылыкта алардын сатиралык бейнесин чагылдыруу мурдагыдай “коркунучтуу” болбой, тескерисинче жарандык активдүүлүктүн бир көрүнүшү катары кабыл алынган болуу керек. К.Каимовдун адабий каарманы Чыйбыт Чынарбаевдин дагы культка сыйынуучулуктун жергиликтүү бир көрүнүшү катары кабыл алсак болот.

1950-1960-жылдары адабиятта аңгеме жанры андан ары өнүгүп тематикалык чөйрөсүн кеңейтти, идеялык-эстетикалык сапатын бийиктетти, форма жагынан татаалданды, психологизм менен каныкты. Дал ушул мезгилде терең ойдун, кыскалыктын чебери болгон залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов оригиналдуу чыгармалары менен проза майданына келди. Жазуучунун биринчи аңгемеси “Газетчи Дзюйо” (1952) “Комсомолец Киргизии” газетасында жарык көргөн. Кийинки аңгемеси “Ашым” ошол эле жылы “Кыргызстан” альманахынын экинчи санында жарык көрөт. Ушул эле жылы орус тилинде “Мы идем дальше” аттуу аңгемеси “Комсомолец Киргизии” газетасында жарык көрөт.

Жазуучунун алгачкы “Газетчи Дзюйо” аңгемесинде алыскы Япониядагы Дзюйо деген кичинекей газетчи баланын бир күнү сүрөттөлөт. “Ак жаан”, “Асма көпүрө” аңгемелеринде жазуучу адамдардын мүнөздөрүндөгү татаал кагылыштардын диалектикасын ачууга далалат кыла баштаганы байкалат” [8; 34-б].

Ар бир жазуучунун чыгармачылыгынын оригиналдуулугу анын сюжетинин өзгөчөлүгүнөн да көрүнүп турат. Мисалы, Ч.Айтматовдун повесттеринин, аңгемелеринин сюжеттик өзөгүндө баарынан мурда, психологиялык пландагы чыңалууга негизделген сюжет басымдуулук кылаары белгилүү. Мында окуя арткы планга сүрүлүп, биринчи планда каармандын көз карашы, мүнөзү көрүнөт. Ч.Айтматовдун аңгемелеринен сюжеттик ойломдун интенсивдүү өзгөрүшү, таанып-билүүнүн тереңдегени ачык байкалат.

Ч.Айтматовдун адабий аренага келишин К.Асаналиев мындай белгилейт: “...Азыр журналдык публикацияны окуп көрсөм, канткен менен докладдын чордондуу чекити, негизги каарманы болуптур. Алигиче бир дагы китеби жарык көрө элек, бар болгону “Ала-Тоо” журналына жарыяланган үч аңгеменин авторуна төмөндөгүдөй баа берилип, кескин корутундулар чыгарылыптыр: 1) Ч.Айтматов аңгемечи катарында өтө сараң жазуучу. Ал жай жазат, шашпай жазат, бирок ойлуу жана негиздүү жазат, 2) Ч.Айтматовдун аңгемелери сюжет куруу боюнча, образдарды шөкөттөө боюнча кыргыз жазуучуларынын ичинен айырмаланып турат, 3) чыныгы жазуучу бул окуяны дал ушундай бүтүрмөк.

Жаш жазуучунун сөз болуп жаткан үч аңгемеси ошол адабий кырдаал үчүн жаңылык экендиги, кыйла жагынан оригиналдуу экени, а мен үчүн күтүүсүз болгону азыр да талашсыз” [14; 106-б].

Жогоруда келтирилген пикирлер ырастап тургандай Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелеринен эле байкалган оригиналдуулугу, жеке калемине таандык табигый өзгөчөлүгүнүн өзү менен замандаш жана кийин келген

аңгемечи жазуучулардын чыгармачылыгына өрнөктүү таасири болгондугу өзүнөн өзү түшүнүктүү.

70-80-жылдары кыргыз интеллигенциясынын жашоо образын, түйшүктүү эмгегин көрсөтүүнү максат кылган бир топ чыгармалар, аңгемелер жаралган. Мисалы, “Ала-Тоо” журналындагы жаш жазуучулардын аңгемелеринен тартып, К.Бектеновдун “Мени унутпа” (1970), К.Жусуповдун “Эне кудурети” (1972), А.Стамовдун “Жаңы тууган” (1973), М.Сейталиевдин “Шагылдагы адам” (1975), Ж.Саатовдун “Түркүн мүнөздөр” (1979), С.Абыловдун “Өмүр” (1980), О.Айтымбетовдун “Кызыл Өрүк” (1980) К.Абдышевдин “Кум дөбөлөр” (1980), “Устат” (1986), Ж.Мавляновдун “Мен, жана менин айылдаштарым” (1985) ж.б. Аталган аңгемелерде көтөрүлгөн көйгөйлөр, дал ошол мезгилдин турмуштук жагдайларына туура келип, каармандардын чыныгы жашоо образы ийкемдүү чагылдырылган. Мындан улам, аңгеме жанрынын кыймылы жалаң гана адабий-эстетикалык ички өнүгүүдө болбостон, коомдук мамилелердин таасиринде боло баштаганын байкоого болот.

1994-жылы С.Урманбетова «Поэтика современного киргизского рассказа» (Проблемы жанра и перевода) аттуу диссертациялык эмгегин коргогон. Илимий иште 60-80-жылдардагы кыргыз аңгемесинин өнүгүшүнө салым кошкон К.Каимов, М.Гапаров, Ж.Мавлянов, Ш.Абдыраманов, А.Жакыпбеков, С.Жетимишов, К.Жусубалиев, К.Жусупов, А.Саспаев, О.Айтымбетов, К.Акматов ж.б. жазуучулардын чыгармаларын талдап, аңгемелерди “лирикалык”, “лирикалык-психологиялык”, “лирикалык-философиялык”, “драмалык”, “социалдык-драмалык”, “философиялык-драмалык” деп жанрдык жактан модификациялаган. Андан сырткары кыргыз аңгемелеринин орус тилине которуу маселелери каралган.

Кыргыз жазуучуларынын аңгемелерин орус тилине которуу жагдайында Ч.Айтматовдун, М.Байжиевдин, К.Жусуповдун, Ж.Мавляновдун, К.Жусубалиевдин ж.б. аңгемелерине токтолгон. Тагыраагы, котормо жаатында орус тилдүү окурмандарга ылайыкташып, кыргыздын

улуттук мүнөзү, турмуш-тиричилигинин оригиналдуулугу, улуттук-нравалык белгилердин сакталышын аңгеменин жанрдык белгисин аныктоо менен ишке ашканын баса белгилеген.

Экинчи бөлүмүндө М.Байжиевдин чыгармачылыгы, аңгемелериндеги драматизм, көркөм конфликт жана диалогдук кептин чыңалуусуна жана жаңсоолорго (жесть) көңүл бурган. Үчүнчү бөлүмүндө 80-жылдары аңгеме жанрына кайрылган Ө.Караев, А.Абдурахманов (“Абүбү”), С.Раев, М.Апышев, К.Кийизбаев жана К.Акматов (“Мунабия”), К.Жусубалиев (“Белек”), К.Сактанов ж.б. чыгармачылыгын сөзгө алган. Анткен менен С.Урманбетованын диссертациялык изилдөөсү менен кеңири таанышканыбызда негизги басым 60-жылдары чыгармачылык старт алган жазуучулардын аңгемелерине басым жасалгандыгын байкайбыз. Аталып жаткан эмгекте биздин изилдөөбүздүн негизги объекттин түзгөн 70-80-жылдары чыгармачылыгын баштаган кийинки муундун чыгармачылыгы дээрлик камтылган эмес.

70-80-жылдардагы кыргыз прозасынан аңгемеге салыштырмалуу повесть жанры активдүү изилденди. Повесть жанры аңгемеден көлөмү жагынан, каармандарынын көптүгүнөн, структуралык жактан айырмаланат. Ал эми аңгеме жанрынын артыкчылыгы – андагы окуянын күтүүсүздөн аякташы, окурман айрым повестти же романды окуп жатып анын эмне менен аяктаарын билип турушу мүмкүн, мындай касиет искусствонун кино өнөрүнө да мүнөздүү келет. Ал эми аңгемеден окуя эмне менен аяктаарын алдын ала билүү кыйын. 70-80-жылдагы повесть жанрындагы айрым бир табылгалар, жаңыча изилдөөлөр аңгемеге да таасирин тийгизбей койбойт, мына ушул өңүттөн алганда жанрдын поэтикалык өзгөчөлүктөрү боюнча изилдөөлөргө кайрылууну туура көрдүк.

А.Мукамбетова “70-80-жылдардагы кыргыз повесттеринин поэтикасы (жанр, стиль маселелери)” кандидаттык диссертациясында (2001) кыргыз повесттеринин поэтикасы үчүн маанилүү болгон жанр, стиль проблемаларына токтолуп, анын кандай жана канчалык деңгээлде өнүккөнүн,

байыганын иликтеген. Адабияттагы жанрдын көп түрдүүлүгү сөзсүз стилге да өз таасирин тийгизет. Адабий стиль – образ аркылуу турмушту сүрөттөөдөгү принциптердин ишке ашуусу болуп саналат. Ал эми жетилген чыгармачыл стилге ээ жазуучу турмушту көркөм чагылдырууда коомдук өнүгүшкө, андагы адамдардын рухий дүйнөсүнө келгенде индивидуалдуу мамиле кылууга жетишет. Изденүүчү мына ушул жанр менен стилдин чыгармачыл мүмкүнчүлүгүн ачып, ушул аспектиден кыргыз прозасынын өнүгүш тенденцияларын көрсөтүүгө аракет кылган.

Ал эми А.Абдыраманованын “Поэтика современных кыргызских повестей (70-80-е гг.)” (2002) диссертациясында 70-80-жылдагы повесттердин негизинде поэтикалык көркөм табылгаларын иликтөөгө аракет кылган. Иште 20-80-жылдардагы кыргыз адабиятындагы повесть жанрынын өнүгүүсү системалуу түрдө изилдөөгө алынган. Эмгектин биринчи бабында 20-60-жылдардагы кыргыз повесттеринин поэтикалык көркөм дүйнөсү талдоого алынат. Экинчи бабында Ч.Айтматовдун, М.Байжиевдин, Ш.Абдырамановдун, М.Мураталиевдин, К.Акматовдун, К.Жусуповдун, К.Өмүркуловдун чыгармаларына көңүл бурулуп, алардын спецификалык өзгөчөлүктөрү, жанрдын эволюциялык өнүгүшүнө кошкон салымын аныктоого аракет кылганын байкадык.

70-80-жылдардагы кыргыз прозасында эстетикалык изденүү күч алгандыгын белгилейт А.Абдыраманова. Көркөм прозада, демек анын ичинен аңгеме жанрында, негизги басым адамдын ички дүйнөсүнө кайрылуу болгон. Натыйжада психологиялык анализдин түрдүү формаларынын жана каражаттарынын кеңейишине жана тереңдешине алып келерин: монологдор жана ички монологдор, каармандардын эскерүүлөрү, каармандарга карата автордук мүнөздөмөлөр, тышкы дүйнө менен болгон мамиледеги каармандар ж.б. психологиялык кырдаалдардын чыгармаларда кеңири орун алышы баса белгиленген.

70-80-жылдардагы кыргыз повестинин негизги милдеттеринин бири – адамдын рухий дүйнөсүнүн калыптануу процессин, инсандын коом менен

социалдык жана адеп-ахлактык байланышын чагылдыруу болуп саналган. Инсандын коом менен, дүйнөдө болуп жаткан окуяларга карата жарандык жоопкерчилик сезиминин чагылышы, адамдын ички дүйнөсүнө кирүү ж.б. маселелер болгону изилдөөдө аныкталган.

Г.Осмоналиеванын “Жанр расказа и повести в творчестве Мара Байджиева” (2004) диссертациясында 60-80-жылдардын көрүнүктүү өкүлү Мар Байжиевдин чыгармачылык стили, аңгемелериндеги (“Возвращение”, “Мезгил барактары”, “Өлүм алдында”, “Желмогуз” ж.б) сюжет түзүү ыкмалары, идеялык-тематикалык багыты, психологизми, юморду пайдалануу чеберчилиги мисалдар менен анализденген. М.Байжиевдин (“Бир тоголок самын”, “Ууру”, “Самын”, “Чапай курман болгондо” ж.б.) аңгемелериндеги лирикалык сезимдин ыргагы, ошол эле учурда кайгылуу аяктаган аңгемелердеги артыкчылыктар каралган.

Издөнүүчү Ч.Сасыкулованын “Кыргыз-түрк аңгемелери, салыштырма типологиялык анализ” аттуу кандидаттык диссертациясында (2011) кыргыз-түрк аңгемелеринин пайда болуу, калыптануу жана өнүгүү процессиндеги жалпылыктарды жана айырмачылыктарды, жаңычылдык маселелерди аныктоого аракет болгон. Кыргыз аңгемесинин көрүнүктүү өкүлү Аман Саспаевдин чыгармачылыгы түрк аңгемечилери Мемдух Шевкет Эсендал менен салыштырылып, артыкчылык-кемчиликтери белгиленген.

А.Саспаевдин чыгармачылыгы 70-80-жылдары жемиштүү уланган. “Хадизат” (1975), “Мурат” (1978), “Татым туз” (1979), “Ыйык сезимдер” (1985) ж.б. аңгемелери буга мисал.

Аңгеме жанры А.Саспаевдин чыгармачылык күч-кубатын, жазуучулук мүмкүнчүлүгүн, сүрөткердик чеберчилигин аныктаган негизги жанрдык форма болгон. А.Саспаевдин аңгемелеринин тили жөнөкөй, ылайыгы келген жерде макал-ылакап, фразеологизм, орусча сөздөрдү да колдонот. Анын 60-70-жылдар ичинде жараткан аңгемелери адабий сындын көңүлүн өзүнө буруп, түрдүү резонанстарды жаратууга мүмкүндүк берген. Тагыраагы, 70-жылдар ичинде А.Саспаев аңгеме жанрынын үстүндө мурдагыдай жан үрөп,

айрыкча активдүүлүктү көрсөтпөсө да, аңгеме жанрынын тематикасына, образдар системасына өзгөртүүлөрдү киргизүүгө аракеттерди жасаган. Анын “Прометей жана Зевс”, “Гефест” аттуу көлөмдүү аңгемелеринде кыргыз адабиятында биринчи жолу кыргыз жазуучусунун байыркы гректердин мифологиясына жасаган мамилеси, аны өзүнчө иштеп чыгып, ага кандайдыр кыргызча өң-түс, маани берүүгө кылган аракети болгон. Прозачынын соңку аңгемелеринин ичинен өзүнүн көркөм-эстетикалык ажары, философиясы, көтөргөн проблемаларынын актуалдуулугу боюнча айырмаланган “Каныкейдин алтын билериги” аттуу чыгармасы болуп саналат. Бул А.Саспаевдин кыргыз элдик оозеки чыгармаларынын эстетикасына, эпикалык салттарына аң-сезимдүү түрдө кайрылган биринчи чыгармасы. “Фольклордук мотивдерге, образдарга жана идеяларга болгон кызыгуу жазуучуда 70-жылдардын ичинде ойгонсо да, ал “Манас” өңдүү уникалдуу лирикалык мурастын структурасынан алып чыгарма жаратып көрбөгөн. 80-жылдардын ортосунда жазылган бул аңгеме өзүнүн пафосу, көркөм-эстетикалык мааниси, иштелиши жагынан алып караганда автордун чыгармачылык жактан жаңы мүмкүнчүлүктөрүн ачкан, аныктаган адабий туундуга айланган” [158].

Жалпылап айтканда, аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясы Орто Азия жана жакынкы коңшу өлкөлөрдө да активдүү изилденип, убагында жанрдын поэтикалык, стилдик ж.б. өзгөчөлүктөрү, башка жанрдан айырмачылыктары ж.б. маселелер окумуштуулардын эмгектеринен улам айкын көрүндү.

Кыргыз аңгеме жанрынын 60-жылга чейин калыптанышынын, илимий-теориялык маселелерине байланыштуу изилдөөлөр К.Асаналиев, Б.Кебекова, С.Жигитов, Ч.Жолдошева, Ү.Касыбеков, А.Медетовдордун изилдөөлөрүндө кеңири каралган. 60-жылдарга чейинки аңгеме жанрына салыштырмалуу 70-80-жылдардагы кыргыз аңгемесинин өсүш динамикасын ар тараптуу изилдеп, баа берүү жагы дагы деле жетиштүү деңгээлде колго алынбай келет.

1.2. 70-80-жылдардагы аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциялары.

Көркөм адабият, анын бардык жанрлары, искусствонун башка түрлөрү, коомдук өнүгүүнүн темпине, саясий, маданий, экономикалык өзгөрүүлөргө жараша дайыма кыймылда, өнүгүп өзгөрүүдө болот. Демек адабияттын эң бир оперативдүү, мобилдүү жанры болгон аңгемедө идеялык-эстетикалык жаңылануу, өзгөрүүлөр болуп турушу мыйзамченемдүү көрүнүш.

XX кылымдын 70-80-жылдары кыргыз адабиятынын “жаралуу”, “калыптануу” доорунан кийинки “өнүгүү”, башкача айтканда “өнүккөн адабият” дооруна туура келет. Ал мезгилдеги жетишкендиктер, биринчи иретте, коомдук экономикалык, б.а материалдык жетишкендиктер менен да шартталды десек болот. Жаңы чыгармалар басмалардан көптөгөн тираждар менен чыгып, алар тууралуу сын макалаларды көпчүлүккө тездеп жайылтып туруучу мезгилдүү басылмалар да көбөйдү. Адамдардын табити, маалыматтуулугу өстү. Окурмандык тажрыйба артып, тандап окуу, сын көз менен карап окуу, дүйнөлүк адабияттын тандамал чыгармаларына салыштырып, талдап окуу мүмкүнчүлүгү артты.

Бардык эле совет адабияттарындагыдай кыргыз адабиятында, асыресе көркөм прозада көбүрөөк көңүл бурулуп келген тап күрөшү, советтик өндүрүш алдыңкысы, аялдар азаттыгы, эл достугу темасындагы чыгармалардын, “граждандык активдүүлүгү жогору” каармандардын “планы толуп”, окурмандар башкача бир типтеги каармандуу, башкача бир чечилиштеги окуялуу чыгармаларды окугусу келе баштады.

“Алтымышынчылардын” адабияты, 60-жылдардан кийинки 70-80-жылдардын адабияты «тил алчаак», «өндүрүшчүл», пропаганда-агитациячыл адабиятка альтернатива катары «элет прозасын» жараткан. Анда саясий мазмундагы адабиятка салыштырмалуу оң каарман, оң сапаттардын ээси советтик турмуштук образдын эле каарманы эмес, улуттук, элдик салт-санааны сактап, бабалардын мурасына өзгөчө ызаат менен мамиле кылган каарман оң каарман болуп эсептелет.

Кыргыз адабиятынын анын ичинен аңгеме жанрынын гүлдөп-өскөн маалы ХХ кылымдын 70-80-жылдарына туура келет. Бул тууралуу адабиятчылар ар түрдүү позициядагы ойлорун айтышты: “70-80-жылдарда дүйнөлүк классикалык адабият менен сугарылган жаңычыл нуктагы, кыргыз акын-жазуучулардын бүтүндөй бир мууну улуттук адабиятка бурулуш жасап, дүйнөлүк адабий традицияны, жаңычылдыкты кадыресе салтка, туруктуу тенденцияга айландырышты” [212]. Жарым кылымга жетпеген убакытта улуттук адабият катуу секирик жасап, У.Абдукаимов, К.Каимов, Ч.Айтматов, К.Жусубалиев, М.Гапаров, К.Акматов, А.Саспаев ж.б. жазуучулар кыргыз адабиятынын жаңы тепкичин аныкташты. 60-70-жылдын адабий бийиктиги улуттук адабиятты дүйнөлүк адабияттын деңгээлине көтөргөн жазуучу Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы менен бааланып, өлчөнөт.

ХХ кылымдын 70-80-жылдары адабият айдыңына келип кошулуп, убагында өздөрүн чебер калемгер жазуучу катары көрсөтө алган муундун өкүлдөрү: К.Акматов, М.Абакиров, М.Мураталиев, К.Сактанов, Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаков ж.б. болду.

1960-70-жылдарда “элет прозасы” менен катар “жаштар прозасы”, “шаар” же “интеллектуалдык проза” деп аталган адабий жаңы багыттар пайда болду. Бул атоолор, албетте шарттуу болгону менен адабий сында, окурмандар чөйрөсүндө кадимкидей кабыл алынып, 60-70-жылдардагы жазуучулар тарабынан өздөштүрүлгөн темалардын белгилүү бир багытта калыптанышына шарт түзгөн. Элетчил жазуучулар өз аңгемелеринде советтик мүнөзгө улуттук мүнөздү алып чыгышкан. Улуттук мүнөздү алып жүргөн, сактап жүргөн каармандар, албетте, турмуш чындыгына ылайык, негизинен, улуу муундун өкүлдөрү, карыялар. Себеби, «элетчи» («деревенщики») жазуучулар советтик мүнөз күтүү менен советтер өлкөсүндөгү ар түрдүү улуттагы элдер өздөрүндөгү улуттук түпкүлүктүү өзгөчөлүктөрүн өзүнөн жоготуп, бир типтүү болуп баратканынан кооптонуп, улуттун келечеги жөнүндө тынчсызданып, өз чыгармаларында окурмандардын көңүлүн мына ушул маселеге бурдурууга аракет кыла

башташкан. Бирок, элет аңгемелеринде “улуттук мүнөздү” бир гана улуу муундун өкүлдөрү эмес, ар курактагы каармандар, жаштардан деле көрө алабыз.

Элет прозасы совет адабиятындагы өзүнчөлүктүү идеялык-эстетикалык, тематикалык багыт катары XX кылымдын 50-жылдарынын соңунда башталып, мыкты үлгүлөрү В.Астафьевдин “Царь-рыба” аттуу аңгемелерден турган повести (повесть в рассказах) (1976), В.Распутиндин “Прощание с Матерой” повести (1976) болгон. Орус адабиятында А.Солженицын, В.Шукшин, В.Белов, В.Астафьев, Ф.Абрамов, В.Распутин, Б.Можаев сыяктуу таланттуу жазуучулардын чыгармачылыгында улантылган.

А.Глинкин “Жанровая эволюция деревенской прозы” деген эмгегинде элет прозасы жөнүндө мындай дейт: “Деревенская проза в свое время возрождала традиции русского классического реализма. В идеологическом плане это была альтернативная литература, в которой носителем положительных качеств являлся не усвоивший привычки колхозной жизни персонаж, а герой, хранящий в себе память патриархальной деревни. Писатели – “деревенщики” актуализировали понятия “русский национальный характер” в противовес характеру советскому” [155]. Албетте, “элет прозасы” орус адабиятына эле таандык көрүнүш эмес, жалпы совет адабиятына, анын ичинде кыргыз, казак, өзбек ж.б. адабияттарга да таандык көрүнүш.

“Айыл-кыштак прозасы” деп аталып жүргөн айтылуу идеялык-эстетикалык феномен, совет прозасынын тагыраак айтканда, 60-80-жылдардагы көрүнүктүү өкүлдөрдүн чыгармачылыгына көбүрөөк мүнөздүү. Анын негизги өзгөчөлүктөрү социалдык-тарыхый планда, дыйкандын дүйнө туюму менен көбүрөөк шартталат. “Айыл-кыштак прозаларында тилдик материал өктөмдүк менен өздөштүрүлүп, баяндоо агымына фольклордук же мифологиялык элементтер органикалык түрдө аралашып кире берет: анда

көптөн бери мынчалык “жыш” колдонула элек айтым (сказ) жана стилизация формалары кеңири колдонулат... [47; 147-с].

Жазуучулардын чыгармаларында негизинен өздөрү жашаган доордогу көп кырдуу, миң сырдуу турмуш кубулуштарын ар кимиси өз өзгөчөлүгүнө, билим деңгээлине, талант-дараметине жараша чагылдырат. Маселен, сүрөткер өзү жашаган мезгилдеги жашоо-тиричиликти башынан өткөргөндүктөн көргөн-билгенин таасын айтып, адам мүнөздөрүн, алардын мамилелерин, ортодогу карама-каршылыктарды дегеле көзгө көрүнбөгөн майда нерседен баштап, турмуштук кырдаалга чейин айкалыштырат. Аңгеменин чакан көлөмүндө жандуу образ түзүү менен көркөм сюжет куруу, терең маанилүү диалог, портрет, пейзаж жаратуу жагдайында М.Элебаев, Ч.Айтматов, А.Саспаев, А.Жакыпбеков, М.Гапаров, М.Байжиев сыяктуу жазуучулар улуттук адабият коруна өрнөктүү салым кошушту. Буларга улай аңгеме жазууда өздөрүн чебер жазуучу катары көрсөткөндөр: К.Акматов, К.Жусубалиев, К.Абдышев, О.Айтымбетов, К.Өмүркулов, Ж.Жапиев, М.Мамазаирова, К.Каимов, Д.Казакбаев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаков ж.б. Алар жараткан чыгармалар окурмандардын терең катмарына сиңди.

70-80-жылдардагы негизги тематика катары адам тагдыры, анын ички-тышкы турмушу, жашоодогу карама-каршылыктары, аны чечүүнүн жол-жоболору, үй-бүлөлүк маселелер, айыл-кыштак темасы ж.б. кыргыз жазуучулардын чыгармачылыгында кеңири масштабда каралгандыгы байкалат. “70-80-жылдарда адабиятта, адабият таанууда көркөм психологизм, көркөм мүнөз, нравалуулук деген маселелер борбордук орунга коюлуп, адабий каарман, мейли романдык масштабдагы каарманбы же чакан гана аңгеменин каарманыбы, карапайым элеттик сугатчы, малчыбы же шаардык интеллигентпи, же турмуш жолунан адашкан, таалайы тайкы, алсыз бир пендеби, – алардагы адамдык нарктын баасы канча, адамдык өзгөчөлүгү эмнеде деген суроого жооп издөө чыгармачылыктын бирден-бир башкы милдети катары түшүнүлгөн” [179].

Бул жылдары жаңы ысымдар көбөйүп, аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясы күчүндө болгон.

Буга чейин кыргыз совет адабиятындагы аңгеме жанрынын актуалдуу проблемаларын азыноолак изилдөө болгону менен аңгеме жанрынын өнүккөн мезгили болгон 70-80-жылдардагы өнүгүү тенденция иликтөөгө алынган эмес. Диссертацияда аталган жылдардан тартып, эгемендүүлүккө чейинки аңгеме жанрынын айрым маселелерин, алардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө аракет кылдык.

70-80-жылдардагы аңгеме жанрынын бийиктөө мезгилинде таланттуу жазуучулар көбөйгөнүн баса белгиледик. Алардын кээ бири адабият майданында алгачкы ийгиликтерге жетише башташкан кездеринде эле «эми сонун кесип таптым» дегендей болушуп, өздөрүнүн адистерин биротоло таштай салышып, алгачкы чыгармачылык издерин аңгеме жазуудан башташкан. “Турмуштун түрдүү булуң-бурчтарына кийлигишкен өңдөнүп, демилгелүүлүктүн иллюзиясын түзгөн, реалдуу турмуштук жагдайларды чалагайым, “чөп башылап” сүрөттөгөн, китеп артынан китеп чыгарып менменсинген активдүүлүк бар да, ар бир чыгармага өзүнчө карап, анын бүгүнкүсүн-эртеңкисин ойлоп, шашпай ийине жеткире иштеген сыпаа, басмырт, бирок, ичкериден, тереңдеп чыккан активдүүлүк бар”, – деп адабиятчы, сынчы К.Асаналиев белгилегендей, адабиятка келгендин баары эле текши ийгилик жарата албайт [14; 112-б]. Маселен, 70-80-жылдарда көптөгөн жазуучулар адабий аренага келишип, алардын ичинен чыныгы талант, көркөм табитке ээ салмактуулары, окурмандардын көңүлүн бурдуруп, өзүнүн оригиналдуулугу менен айырмалангандары, башкача айтканда табигый талантын таптап, өстүрүү үчүн көп эмгектенгендери өзүнүн атын сактап кала алышты.

Аңгеме жанрында кандайдыр бир интеграциялык өзгөрүүлөр, ички кыймылдар болуп жаткандыгын жарык көргөн чыгармалар ырастап турган. 70-80-ж. жарык көргөн аңгемелер жыйнактарын тизмектеп көрсөк:

А.Айтбаеванын “Атанын аманаты” (1971), К.Бектеновдун сатиралык “Мени унутпа” (1970), “Досумдун күлкүсү” (1973), “Куйручук” (1981), “Апа, китеп окуп берчи” (Бөбөктөр үчүн) (1989), А.Матисаковдун “Тандыр” (1983), “Ак Коргон” (1989), Ж.Жапиевдин “Каркыралар” (1977), “Айыл баяны” (1987), “Жамгыр бийи”, (1980), К.Жусуповдун “Ыр сабындагы өмүр” (1974), “Тулпар” (1988), К.Кушубековдун “Жомок ушинтип башталат...” (1988), “Тоолорго таң эрте атат” (1989), С.Рыскуловдун “Саяпкер” (1981), Ж.Саатовдун “Мезгил сынайт” (1971), “Түркүн мүнөздөр” (1979), “Чынар жана чырмаок” (1982), К.Сапарбаевдин “Кызыл Таң” (1985), Б.Сартовдун фантастикалык “Ааламда адашкандар” (1974), “Жылдыздар балладасы” (1971), “Мамыры гүлдөгөн маалда” (1978), А.Стамовдун “Жаңы тууган” (1973), “Нөшөрдөн кийин” (1976), “Чүй дастандары” (1978), “Ак кар” 1981), “Жол боюнда жалгыз там” (1985), И.Сулаймановдун “Мүнөздөр” (1974), Ө.Даникеевдин “Кызыл Аска” (1979), Т.Сулаймановдун “Акыркы түн” (1980), Ж.Саатовдун “Чынар жана чырмаок” (1982), “Каардуу күндөр” (1984), Б.Усубалиевдин “Көз” (1989) ж.б. аңгемелер жыйнактары адабиятта орун алды.

Маселен, К.Абдышевдин “Кум дөбөлөр” (1980), “Устат” (1986) жыйнагындагы “Роза”, “Биринчи кар”, “Илээнди”, “Диспетчер келин”, “Мүштөк” аңгемелеринде адам баласынын ар түркүн мүнөздөрү турмуштук кырдаалдарга жараша ачылганын байкоого болот.

М.Мамазаированын “Ак канаттуу чабалекей” (1985) жыйнагындагы “Арпа аңыз”, “Сегизинчи "Б", “Алгыр”, “Куса” ж.б. аңгемелеринин пафосун адамдык нарк-насил, улуулук сыяктуу маселелер түзүп турат. Ал эми З.Иманалиеванын “Чүй кызы” (1987) аңгемелер жыйнагындагы “Эки дос”, “Кошунанын чатагы” “Бейтааныш” ж.б. аңгемелеринен да ошол мезгилдин реалдуу турмуш чындыктарын көрө алабыз.

60-80-жылдардагы адабият – жетилген социализм доору болуп, ал мезгилдеги көркөм чыгармаларда мурунку жана азыркы моралдык-этикалык жана жалпы адамзаттык, эстетикалык баалуулуктар көркөм чагылдырылган.

1985-жылы кайра куруудан кийин көркөм адабиятта да жаңылануулар болду. Аны баалоо үчүн, 1985-1986-жылдары кыргыз аңгемесинин көркөм-эстетикалык жетишкендиктери, проблемалары тууралуу “Ала-Тоо” журналынын сандарында кеңири талкуу жүргүзүлдү. Негизги мазмунун аңгеменин сапаттык жактан өсүшүн камсыз кылган чыгармачылык ийгилик, табылгалар жана кемчиликтерге байланыштуу көрүнүштөр түздү. Чыгармачылыкка баш-оту менен кирген жазуучулар, өмүрү аңгеме жазбаган калемгерлер, (адабиятка жаңы келген жаштар деле) бул жаатта өзүлөрүн сынап көрүүнү чечип, “Ала-Тоо” журналында (1985-1986) уюштурулган талкууларга катышып, ар кандай сын-пикирлерден улам аңгеме жанрынын мындан аркы өсүшүнө, сан жагынан эмес, сапат жагынан чыйралып, өз салымдарын кошууга аракет кылышкан.

70-80-жылдагы аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясына кызыккан байкоочулардын илимий-сын макалалары аталган журналдын сандарына чыгып турган. Алсак, А.Эркебаевдин “Азыркы аңгеме жөнүндө сөз” [229], М.Апышевдин “Абалың кандай аңгеме” [134], К.Даутовдун “Аңгеменин чебери” [158], К.Матиевдин “Сыйымдуу жанрдын сыры” [197], А.Пазыловдун “Кичине жанрдын чоң маселелери” [200], А.Токтомушевдин “Сөз өнөрүнүн башаты” [214] ж.б.

“Ала-Тоо” журналынын (1985, №9) кезектеги аңгемелерге арналган санында Мамасалы Апышевдин “Абалың кандай аңгеме” макаласы жарыкка чыккан. Анда журналдын №6 санына жарык көргөн Абибилла Пазыловдун “Кичине жанрдын чоң маселелери” деп аталган макаласына толуктоолорду киргизген. Кыргыз аңгемесинин көркөм практикасы тууралуу так байкоолорун, кызык ойлорун ортого салганын белгилеп, бирок кээ бир маселелерди субъективдүү карап койгонун ачыктайт. Алсак, аңгеменин жүгү негизинен жаштарга жүктөлүп жаткандыгын айткан: “Албетте, жаштар аңгемени машыгуу аянтчасы, чоң прозалык чыгармаларга өтүүчү “трамплин” катары көрүп жатышканын түшүнсө болот,” – деген сүйлөмүнө дале болсо аңгеменин башка жанрлар менен бирдей деңгээлде өнүгө албай жатканын,

башка жанрлар менен катар турган тең укуктуу жанр экенин моюнга албагандыкпы? – деп кейийт. А.Пазыловдун өз макаласында жаш аңгемечилер менен орто муундагы аңгемечилердин өз ара байланыш маселелерине да кайрылбаганын толуктайт. Бүгүнкү кыргыз адабиятында аңгеме сан жагынан көп болсо да орто муундагы жазуучулар жараткан аңгемелер менен бир катарда каралууга салыштырууга ылайык деңгээли барбы? – деген тактоолорун белгилеп, аңгеме жанрынын татаалдыгын, артыкча эпизод, фраза көтөрө албаган чакан, ошондой эле зор чеберчиликти талап кылган, өтө татаал жанр экенин баса белгилейт: “Улуттук новеллистиканын эртеңи адабий тагдырын аңгеме жанрынан табууга чындап көңүлү түшкөн таланттуу прозачынын, же прозачылар тобунун келиши менен шартталат. Бирок келечектин классикалык аңгемелери азыркы чыгармалардын таасиринен четте боло албай турганы талашсыз.” [134].

Сынчылардын баамында аңгеме жанры убагында бааланбай, жаш калемгерлердин аталган жанрга карата жеңил-желпи мамилеси баса белгиленген. Жаш калемгерлердин чыгармачылыгындагы артыкчылык-кемчилигине баа берилип, аңгеме жанрына кайрылууда оолуттуу болууга чакырышкан. Маселен, А.Токтомушевдун “Сөз өнөрүнүн башаты” макаласында “аңгеме жанры адабият үйрөнчүгүнүн машыга турган жайы же кайсы бир жазуучунун көлөмдүү чыгармага багытталган “күүлөнөр аянты” болуп чыгат. Мындай мамиле аңгеменин миң сыр, миң кырдуу табиятына шек келтирет, аңгемечинин өз өнөрүнө жатыркатып, адабий шылуундарды пайда кылат, эстетикалык табигти чыгарманын көлөмүнө карап баалоого тарбиялайт” деген баасын берген. Ооба, ырасында мунун себебин, 70-80-жылдардагы адабий аренада жаш калемгерлердин аңгеме жанрына көбүрөөк кайрылышы менен түшүнүүгө болот.

“Ала-Тоо” журналында көптөгөн аңгемелер, жазуучулардын чыгармачылыгы тууралуу бир топ пикирлер айтылган. Аларда аңгеменин эстетикалык табиятын, идеялык-көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн, жанрлар системасындагы анын ордун иликтеген сынчылардын бир катар кызыктуу

макалалары жарыяланып турган. Тагыраагы, басма сөздөрдө жүргүзүлгөн талкууларда жанрдын пайда болушу, өнүгүү тенденциясындагы айрым проблемалары, аңгеменин эпикалык, лирикалык, сатиралык түрлөрү, поэтика маселеси, ошондой эле орус тилине которулуш маселеси каралган.

Ар бир нерсенин күнгөй-тескейи бар өндүү биз жогорудагы талкуулардан улам аңгеме жанрынын ийгилиги менен кошо ага жетүүчү себептерди да байкаса болот. Биздин оюбузча, аталган тенденциянын орун алышынын оң таасирлери бар. Анткени талкуулар аркылуу чыныгы таланттуу, чыгармачыл калемгерлер иргелип, сандык жактан эле көбөйбөстөн, аңгеме жанрынын сапаттык деңгээлге чыгуусуна шарттар болгон.

80-жылдары өзгөчө жазуучулук стили менен башкалардан айырмаланган жазуучу Кубатбек Жусубалиевдин чыгармачылыгына да кызыгуу жанданды. 1985-86-жылдарды «Ала-Тоо» журналында аңгеме жанрынын өнүгүшү туурасында жүргөн талкууда К.Жусубалиевдин «Толубай сынчы» жыйнагы жөнүндө да азыноолак пикирлер айтылды.

«Кыргыз аңгеме жанрынын абалы кандай, ал бүгүнкү адабий процеске эмне алып келди, жанрдын өнүгүшүнө ким кандай салым кошту, алдыда кандай чектер бар?» – деген суроолордун айланасында ой калчап, жооп берүүгө аракет кылган А.Пазылов, Ч.Турсунбеков, К.Матиев, Б.Шамшиев, А.Токтомушевдер жазуучунун «Толубай сынчы» жыйнагын кыйгап өтө алышпады. Алар жазуучунун аңгемечилик өзгөчөлүгүн адилет белгилешти. Алым Токтомушев «жыйнак кийинки жылдардагы кыргыз аңгемелеринин урунттуусу болгондуктан, кеңири сөз кылууга муктаж» экендигин белгилесе [214], Бекташ Шамшиев: «Талкууга катышкандардын арасынан тигил же бул деңгээлде К.Жусубалиевдин «Толубай сынчысына» (1981) сөз айтпаганы калбады деле окшойт. Бул жыйнактын мынчалык чоң сөзгө түшүп, олуттуу көркөм окуя катары бааланып жатышынын өзүнчө законченеми бар. Биринчиден, анын автору чынында эле оригиналдуу сүрөткер, биз көрүп жүргөн эле көрүнүштү ал башкача көрөт, башкачараак сезет» – дейт. К.Жусубалиевдин аңгемелеринде монологдук ыкма, сыр айтуу, үсүл-кесил

ойлордун агымы менен анын менен жуурулуша келип баяндоонун традициялуу эмес түрү, стилдик жаңычылдык жолугат. Баяндоодо баам (сознание), туюм (подсознание) жана туюк сезимде (бессознательность) өтүп жаткан процесстер параллелдикте колдонулгандыктан сюжеттеги окуянын өнүгүү, чиеленүүсү жана чечилиши өз ирети менен кетпестен, мезгил-мезгил менен тык токтотулуп, окурмандын ой арымын түрдүү басыкка түшүшүн талап кылат. Башкача айтканда тексттен подтекстти табууга түрткү берүү менен сюжеттик линияны байкоочусуна, андан тике катышуучусуна айлантып, автордук интерпретацияны кеңири кабылдоого, өз алдынча чечмелөөгө жол берет. Жазуучунун сөз болуп жаткан жыйнагына «Толубай сынчы», «Гимн», «Улакчы», «Шатыдагы балдар», «Жижиге үчүн жазылган жомоктор» аттуу аңгемелери кирген.

О.Айтымбетовдун “Кызыл өрүк” (1980) жыйнагындагы “Алмакан”, “Түштүктүн кары” ж.б. аңгемелери да өзүнүн оригиналдуулугу менен айырмаланат. Айрыкча "Түштүктүн кары" толук бойдон диалог формасында жазылып, окуя курчтукта берилбесе да, турмуштун бир үзүм картинасы аркылуу ички сезимдердин панорамасын тартат.

“Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү туура белгилеп жүрүшкөндөй, көркөм чыгармадагы аналитикалык психологизм жаш адабияттардын алгачкы эле өнүгүш процессинде ишке аша калуучу көрүнүш эмес. Адам психологиясын аналитикалык жол менен философиялык тереңдикте ачып көрсөтүү жаш адабияттардын бийик өнүккөн мезгилине мүнөздүү көрүнүш деген пикирде чындыктын үлүшү бар. Ошол үчүн 60-70-жылдарга чейинки кыргыз аңгемелеринде адамдын жан дүйнөсүн көркөм иликтөөнүн бирден бир методу катары аналитикалык психологизмдин система түрүндө көрүнө албай келиши адабий процессибиздин мыйзам ченемдүүлүгү деп кабыл алыныш керек” [9; 225] – деген адабиятчы К.Артыкбаевдин пикирине кошулбай коюуга болбойт.

70-жылдардын прозасы жөнүндө акын жана сынчы С.Тургунбаев: “Ал негизинен изденүү процессинде түйшүктөнүп, ошол татаал, чиелеш абалдан

даана суурулуп чыга бербей, горизонту да анча айкындалбай келаткан сыяктуу сезилерин айтуу керек. Бирок, бул процесстин кандайдыр келечекке дем, жышаан туюлуп тургандыгын, бул учур алардын чыгармачылыгынын жетилүүсүндөгү негизги нерселерден, этаптардан болуп калышынын да мүмкүн экендигин белгилеп кетүү зарыл. Аты белгилүү болуп калган К.Жусупов, М.Гапаров, А.Стамов, Э.Отунчиев, М. Мураталиев, К.Акматов, Д.Казакбаев, Ш.Эсенкулов, К.Сактанов сыяктуу жаш прозаиктердин чыгармаларында түзүлгөн каармандардын көпчүлүгү кээде турмуштун өмбүл-дөмбүлдөрүнө урунушуп, өйдө – ылдый, түшүнүксүз кыймылдарды жасап жүргөн жаштык делебедеги кейипкерлерге да окшоп кетет. Бирок, алардын ар бири табияты, турпаты, көз караштары, турмушка мамилелери, көздөгөн мүдөөлөрү боюнча даана айырмаланып, өзүнчө кебетеде көрүнүүсү менен окурмандардын көңүлүн буруп, кызыгууларын арттырып, чыныгы реалдуулук деген негизги күчкө ээ болуп турганы бышык. Мына ушул жаштык тикелик, ачыктык жана чыныгылык – алардын кебете-кешпириндеги негизги бөтөнчөлүк” [81; 89-б.] – деп жазса, 70-80-жылдардагы аңгемелердин өнүгүү тенденциясына кайдыгер карабаган адабиятчы С. Байгазиев: “Ойлой келсек бүт бозоргон чыгарма сымактардын топторун мезгил мезгили менен баса калып, тытмалап сындап, алардын авторлорун ур-токмокко алып, уят-сыйытты талап кылып жатып калуудан ошо деле аз сыяктуу. Мындан көрө ошол начар, таасирсиз, сырты жалтырак түзүмдөрдүн, адабий суррогаттардын, иллюзордуу жалган чыгармалардын жаралып жарыкка келүү шарттары, алардын дүйнөгө төрөлүшүн стимулдаган түпкү себептер, булактар ушундай чыгармалардын кейиштүү тагдырына күнөкөр болгон жагдайлар жөнүндө кеп кылуу пайдалуу өңдүү” [16; 131-б].

Биздин оюбузча, С.Тургунбаев “реалдуулук, ачыктык” тууралуу, 70-80-жылдары адабиятка жаңы келип, өз ойлорун аңгеме, повесть аркылуу тайманбай чагылдырган жаш жазуучулар жөнүндө айткан. Алардын негизги бөтөнчөлүгү ачыктыгы, тактыгы окуя кандай болсо ошондой, эч жасалмасы жок турмуштун өзүндөй сүрөттөп берүүгө ынтызарланып, окурмандардын

кызыгуусун арттыргандары болгон. Арасынан бири-биринин идеясын туурап, кайталанма, “баналдуу” окуяга ыктап, жаңылык киргизбей, “элдин шары” менен жүргөн аңгемечилер да кездешкен. Ал эми адабиятчы С.Байгазиевди “...начар, таасирсиз, сырты жалтырак” чыгармалардын пайда болуу шарттары ойлондурган. Алгач аңгеменин жаралуусуна өбөлгө болгон шарттарды эске алып, жаш авторлорду жазат десе эле жаза берүүдөн оолак болууга, сюжеттин өнүгүшүн, идеянын бекемдигине тээ тереңден ойлонуп, баамдап, сапаттуу чыгармаларды жазууга үндөгөн.

М.Мамазаированын “Нөшөр” (1975) аңгемелер жыйнагына кирген чыгармалардын басымдуу бөлүгү анын жаш калемгердигин, тажрыйбасыздыгын көрсөткөн. Маселен, автордун алгачкы аңгемелеринде, автордук баяндоо, образ түзүүдө жана каармандардын диалогунан жетишпеген өксүктөр көрүнүп турат. Ал эми “Жайдын эң ысык күнү” (1980) аңгемелер жыйнагы кыйла изденүү жолуна түшүп, оңунан чыкканына “Чалдын ыйы” көлөмдүү аңгемеси мисал. Анда жашы өтүп калган каармандын карама-каршы ой-толгоолорго бай жан-дүйнөсү, психологиялык ал-абалы автор тарабынан жеткиликтүү чечмеленип берилген. “Тоо булагы” (1981), “Жамгыр” (1984) аттуу жыйнактарындагы “Алма гүлү”, “Арпа аңызы”, “Куса” (1985) аңгемелеринде жазуучунун калемин кыйла такшалып калган. Прозачынын “Арпа аңызы”, “Ак канаттуу чабалекейлерим” көркөм образдардын жеткиликтүү ачылышы, идеялардын таасирдүүлүгү жагынан да чеберчиликте болгон.

Кыскартып айтканда, 70-80-жылдары бардык жагынан төп келе бербеген, айрым бир катачылыктарга жол берилген аңгемелер да кездешкен.

Мисалы, Д.Казакбаевдин “Авария” (1984) аңгемесинде бир нече каармандардын тагдыры сүрөттөлөт. Андагы башкы каарман – көптү көрүп, билүүгө кызыкдар, айрыкча турмушта боло берчү түрдүү жаңылыктардан кыя өтө албаган журналист-жазуучу. Анын ар бир респонденти менен болгон маеги, ар түрдүү, сырдуу окуяларды иликтегени бекеринен эмес. Анткени башкы каармандын чыгармачыл кесиптеги адам болушу аркылуу башка

кесип ээлеринин да образы ачылып, аңгемеге көрк берген. Мындайча айтканда, советтик журналист, жазуучу карапайым адамдарга жакын туруп, алардын турмушундагы кызыктуу материалдарды, фактыларды алып, өз ишине керектейт. Окуя кат формасында мурдагы жолугушууну, андагы жаңы тааныштыкты эске алуулардан турат. Бирөөнүн аялы, экинчиси бирөөнүн күйөөсү жеңил машинада аварияга учурайт. Өлгөн аялдын өмүрлүк жолдошу бул көрүнүштү кечирет, тескерисинче өлгөн эркектин жары кырсыктагы окуяны кечирбейт. Болгону ушул. Бул эмне болгон кырсык? Ооба, кадимки эле кокустук, жолдогу трагедия болгону менен андан калган адамдардын (каармандардын) жүрөгүндө, мээсинде жоготуу күйүтүнө караганда бирөөндө аёнуу, экинчисинде жектөөнү пайда кылды. Автор каармандардын психологиялык абалдарын – купуя сезимдерин, күмөн саноосун, күрөшүн сүрөттөөдө алардын аман калган жакындары, тагыраагы өлгөн эркектин жубайы кырсыктагы жарадар болгон жакынына кайгырбай эле, анын кесепетине, жанындагы аял менен болгон мамилесине көбүрөөк санаа тарткандай. Биздин оюбузча, автор авария машинада гана эмес, нравалык дүйнөдө болгонун жапа чеккен каармандары аркылуу жеткирүүгө аракет кылган. Ушул жерде жөнөкөй, кыска сюжетте канчалык драма бар, адамдын татаал дүйнөсүндөгү белгисиз сезимдерди изилдөө бар, көңүлдөгү “боёктордун” контрастын өтө кылдат чагылтып көрсөтүү бар. Мындан улам айрым бир катачылыктар кездешкени менен аңгеменин идеясы андан бийик туруп, автордун изденүүдөгү ийгилиги катары баалоого татыйт.

70-80-жылдагы аңгемелердин дээрлик көпчүлүгү өз учурунун турмуш чындыгын көрсөтүүгө арналып жазылган. Алардын кээ биринде турмуштук маселелер кадимкидей көркөм чагылдырылса, айрымдарында турмуштун майда-барат көрүнүштөрү биринчи планда сүрөттөлгөндүгү байкалган. Ошондой эле, мазмуну жана сюжети кынтыксыз, бирок схемадан чыга албай калган аңгемелер да адабият айдыңында кездешкен.

Маселен, М.Каримовдун “Мажүрүм тал” (1983) аттуу аңгемелер жыйнагында аты айтылып тургандай, адамдардын ички дүйнөсүнүн толук

сыры көрүнбөсө да, жалпы нравалык маселелер каралган. Окуя аскердик милдетин жаңыдан өтөп келген каарман тууралуу өнүгөт. Бир кезде совет бийлиги үчүн курман болгон агасы жөнүндө угуп, анын эстелигине тигилген мажүрүм талдын түбүндө толгонууларга батат. Чындык, адилеттик үчүн баатырларча курман болгон адамдын элесине таазим кылат. Аңгемеде курч сюжет деле жок, бар болгону эл-жери үчүн өз жанынан айрылган агасын эскерүүсү жасалма, декларативдик мүнөздө болуп калган.

С.Боталиевдин “Саамалык” (1975) аттуу аңгемелер жыйнагында бир топ аңгемелер бар. Алардын тематикалык-проблематикалык жагдайлары да, идеялык-көркөмдүгү да жеткилең ачылбагандай көрүнөт. Анткени автор турмуштагы, күнүмдүк тиричиликтеги, адам баласынын баскан-турганындагы көргөн-билгендерин чар жайыт, терип-тепчип кагазга түшүрө бергендиктен, аңгемедеги башкы идея кайсы, кандай проблема коюлуп жатканы көмүскөдө калган. Жазуучунун көпчүлүк аңгемелеринде сүйүү, турмуш куруу маселелери коюлат жана аларды чечмелеп берүүдө да эч качан кыйналып-кысталбайт; адегенде эки жашты биринчи кезигиштирет, андан кийинки бетте эле алар баш кошуп очор-бачар болуп калганын көрөбүз. Буга анын «Овондун сыры» деген аңгемесин мисал келтирсек болот. “Бөлөмдүн дареги боюнча үйүнө келдим. Жакын жерден тааныш овон угулуп, жүрөгүмдү ого бетер элжиретип баратты. Эшигин коңгуроосун бассам, бөлөмдүн күңгүрөгөн дабышы чыгып, эшикти шарт ачты. Бири-бирибизди тиктеше түштүк да, кучакташып көрүшүп калдык.

– Жанагыл обонду кимиң чертип жаттың эле?

– Эмне, тааныш обон бекен?

– Жөн эле сурап жатам да.

– Угасыңбы?

– Угайын.” [246; 42-б].

Ушундай диалог менен кыз-жигиттин сезими от алды. Окуянын өнүгүшү заматта алардын театрға барышы, сейилдеши, комуз күүлөрүн чертип, музыканын ыргагында сезимдери жанып, акыры бактылуу үй-бүлөө болуп

калышы менен аяктайт. “Азыр биз эки балалуубуз. Ошондогу Какинге (биринчи сүйгөнү) арнап чыгарган бул ошонумду жоготуп таппай, комуздун капкагын сыйпалап калган элем. Эми шыр эле биле койдум. Бөлөм таап алып, аны да жоготпос үчүн кызыма үйрөтүп койгон тура... Ошондо илип алганын кара. Сезими сезим да.” [246; 48-б]. Көрүнүп тургандай, жагымдуу атмосферада, бактылуу үй-бүлөөнүн сүрөттөлүшү менен аңгеме соңуна чыгат.

Чыгармадагы “оңой бактылуулук”, “жеңил” чечилиштердин себебин, жазуучулардын изденүүдө жүргөнү, тажрыйбанын аздыгы менен түшүнүүгө болот. Албетте, минтип айтуу менен биз тажрыйбалуу калемгерлердин баары эле кынтыксыз чыгармаларды жазат деп айтуудан алыспыз. Мисалы, тажрыйбалуу эле калемгерлерибиздин бири К.Бектеновдун “Кыз жана кенчи” (1982) аттуу аңгемеси сүйүү темасына арналган. Аңгемедө Алиаскар менен Саламаттын сүйүүсү баяндалат. Бирок, автор эки жаштын бири-бирине болгон сезимдерин толук ачып бере алган эмес. Үстүртөдөн берилген автордун сүрөттөөлөрү аркылуу гана эки жаштын сүйүүсү окурмандарга баяндалат.

Сүйүү сезимдери даңазаланган Аман Саспаевдин “Хадизат” аңгемесинде (Ала-Тоо, №3, 1973) аз да болсо жаңыча мамиле, изденүүсү аркылуу айырмалана алат. Мында сүйүүнүн психологиясы романтикалык планда ачылган. Реалдуу окуялар менен каармандын кыялдануулары кандайдыр бир биримдикти түзүп, сүйүү сезимдери даңазаланат.

Кыргыз эл жазуучусу А.Стамовдун “Кездешүү” (1984) аңгемесинде эки жаштын ортосундагы ыйык сезим бардык тоскоолдуктарды жеңип өтө албай калганын ишенимдүү чагылдырат. Аял-затынын кулк-мүнөзү жашоодогу орду, көз карашы, ой толгоолору психологиялык өзгөрүүлөрү, калемгердин чыгармаларында арбын берилген. Бири жашоонун бардык түйшүктөрүнө чыдаган гумандуу болсо, экинчиси ичи тардыгынан жолдошунун ден-соолугуна кыянатчылык келтирет, үчүнчүсү өндүрүшкө өз салымын кошуу үчүн **сүйүүсүнөн** кайтат. Аңгемелердеги сүйлөмдөр бири-бири менен

уйкашып, куюлушуп тургандай түзүлүп, фразеологизмдер, макал-лакаптар, да орун алган. “Поездин жүрүшү катуулагандан катуулап сары темгил кара так мейкин талаага чыкты. Менин көңүлүм чөгүп, көз алдыма атамдын сүрдүү элеси тартылды. “Иттин гана баласы, өз билгениңди кылган экенсиң” – деп, бийик чекесинин тырышы ого бетер катталып, таягы менен жер сабап, сүрдүү карагансыйт”. [300; 144-б.] Шаарга окууга бараткан башкы каармандын ойлору башаламан. Анын агалары согуштан кайтыш болуп, ата-энеси болгон ызасын, күчүн өзүнөн чыгара катуу тарбиялаганы эскерүүлөрдөн эле билинет. Ал ошентип, өзүнүн кыялындагы кызга кездешти. Бирок, айылга ата-энеси менен бирге турууга мүмкүн эместигин, өндүрүшкө салым кошуп, иштеп, өз мүмкүнчүлүгүн сынап көрүүнү бийик коёрун Зина каты аркылуу түшүндүргөн. Бир күнү тиши ооруп барып, ооруканадан аны кезиктирди. “Кезек күтүп отурганымда жупунураак кийинген Зинанын кирип келиши мени аябай таң калтырды. Ал мени байкабастан өтүп кетти. Отургандардан ыйбаа кылдымбы билбейм, аны чакыра албадым. Бүткөн боюмду тер басып, тишимдин да ооруганы сезилбей, оюм чалды-куйду болуп, төбөмөн оор бир нерсе басып тургандай шалдая түштүм” [300; 153-б.] Ошентип, жигит ар кандай себеп менен Зинаны көрө алган жок, эртеси башка жакка которулганын угуп, алардын акыркы кездешүүсү аянычтуу болгонун эстеп отурду. Жазуучу аңгемеде көтөрүлгөн моралдык-этикалык, адеп-ахлак маселелеринин туура жагдайда чечмелешин көмөктөп, окурмандарды өз алдынча эркин жыйынтык чыгарууга үндөйт. Биздин оюбузча, жазуучу мезгилдин көз карашы менен Зинанын өз алдынча кетүүсү аркылуу аялзатынын коомго тийгизген таасири, салымы да өзгөчө ролду ойнойт деген идея камтылган.

XX кылымдын 70-80-жылдарында кыргыз аңгемелери стилдик жактан өзгөчөлөнгөн “сезим агымын”, андан жаралган подтексттик, контексттик мазмун кеңдигин өздөштүрүп калган эле. Маселен, К.Жусуповдун “Жүрөгүм менин тоолордо” аңгемесинде автор каармандын лирикалык эмоциясы, сезими, каармандын сырткы дүйнөнү лирикалык кабылдашы чыгарманын

структурасын түзөт. Тагыраагы, чыгармадан чиеленишкен сюжет, кульминациялык элементтерди жолуктура албайбыз. Анткени аңгеме сезим, эмоция түйүндөрүнөн туруп, реалдуу сезим кыймылына негизделген. “Отуруп ай-ааламды айран кала карайм. Улуу тоолорду кыдырата-кыдырата карайм. Демим буулукту. Энтигем. Учуп кетчүдөй оор сором абаны. Улутунам... Тоо толкуп жатат... Улуу аалам толкуну... Чубалжыган зор көч... Жердин канаты... Улуу сулуулук – дүйнө декорациясы... Мен өпкөм көөп ыйлап жатамын... Эмнеге шолоктоп ыйлаганымды билбейм... Сулуулуккабы? Тоонун улуулугунанбы?.. Же кибиреген адам экендигиңеби? Алсыздыгыңабы?” [265;112]. Аңгеме башынан аягына чейин ушул типте жазылган. Автордун сүрөттөгөн объектисине (тоого) карай болгон суктануусу, кайгы-кубанычы, каалоосу, үмүтү, кыскасы, чоң сезим сүрөттөлөт.

70-80-жылдардагы кыргыз аңгемелери тематикалык жактан байыганы, проблемалардын чагылдырылышы, сандык, сапаттык жетишкендиктер менен катар көркөмдүк жагынан өксүктөрдүн да бир топ орун алгандыгы дааналанды. Бул өңдүү кемчиликтер адабиятка күчтүү коомдук талап бар учурунда деле орун алып, ал кемчиликтер дал ошол мамлекеттик күчтүү талап, саясий көзөмөлдөргө да кылчактоолордон улам болуп келгендигин салыштырма-тарыхый талдоолор айкындады.

70-80-жылдары аңгеме жанры ар тармактуу өнүгүп, балдарга арналган аңгемелер орун алган. “Мектеп” басмасы “Жаш калем” деген сериядан адабияттын жаш талапкерлеринин китепчелерин чыгарып жакшы саамалык кылган. Ушул сериядан Д.Казакбаевдин “Талаа ырдайт”, А.Камаловдун “Дарман”, А.Айдаралиевдин “Кайран досум”, М.Өмүрзаковдун “Жетилүү аттестаты”, Э.Кудайбергеновдун “Өчпөс жазуу”, Н.Атамкуловдун “Балдар” аттуу аңгемелер жыйнактары чыккан. Дүйнөнүн атактуу калемгерлери чыгарма жаратууда алгач балдар үчүн арналган аңгеме жазып көрүүнү сунушташат. Анткени курчаган чөйрөгө, жашоо-тиричилик көрүнүштөрүнүн мүнөздүү белгилерине, айрыкча, балдардын кыялкеч ааламы менен экскурс

жасап, жөпжөнөкөй тил, элестүү-таасирдүү баяндар аркылуу ошол балдар менен бирге ойноп жүрүп жазгандай сезимге жетимдүү болуу кажет. Жаралуу, жетилүү, өркүндөө таржымалы боюнча да тагдырлаш. Жалпы адабиятта чоң кишилердин, балдар адабиятында негизинен балдардын турмушу иликтөөгө алынса да экөөнүн тең предмети – адам. Демек, эртеңки келечектин ээлери болгон бүгүнкү балдарды тарбиялап өстүрүүдө адабияттын орду чоң. Аңгемелер аркылуу балдардын дүйнө-таанымын кеңейтип, кыргыздын улуттук адабиятынын өнүгүш тарыхын, алардын аң-сезимге тийгизген таасири, маданиятты өнүктүрүүдөгү ролун аныктоо сыяктуу касиет-сапаттарга ээ десек болот.

1977-жылдары «Байчечекей» журналы жарыкка чыгып, жаш муундарга, тестиер балдарга арналган аңгемелер байма-бай чыккан. Замандын улуу жазуучусу Ч.Айтматовдун адабият майданына кириши балдар адабиятынын кулачын кенен жайып, чабытын ылдамдатты. «Атадан калган туяк» (1970), «Эрте келген турналар» (1981), «Ак кеме» повестинен «Бугу эне» (1982), «Чыпалак бала» (1985) ж.б. балдар үчүн жаралган чыгармаларынын чыгышы менен өспүрүмдөргө арналган көркөм туундулардын философиялык, эстетикалык сапаты өсүп, бийиктеген. Албетте балдар үчүн жазылган чыгармаларды жеке эле балдар окубайт. Андыктан “балдарга жарай берет” дегендей кылып, материалга үстүрт мамиле кылуунун кесепети окурмандарга терс таасирин тийгизип, эстетикалык табитин жоготору бышык. Ошону менен катар жаш муунга атайылап, субъективдүү пикирин таңуулоого, тарбиялык мааниси тайкы көрүнүштөрдү чагылдырбоо керек эмеспи. 70-80-жылдары жазылган К.Жапаровдун “Эрдик” (1970), А.Саспаевдин “Майда толкундар” (1970), М.Жангазиевдин «Бала менин өмүрүм» (1971), Ж.Саатовдун “Толукшуган ай” (1971), Ш.Бейшеналиевдин «Ат жалында секелек» (1971), Аманат (1975), А.Кыдыровдун “Ишеним” (1972), М.Алыбаевдин “Жомокчу мерген” (1974), Т.Кожомбердиевдин “Тоо жана кумурска” (1978), К.Маликовдун “Бүркүт баяны” (1978), Б.Алыкуловдун “Ак куулар кайтып келатат” (1981), Ж.Алыкуловдун “Бийик теректер” (1982),

Т.Самудиновдун “Жашынмак” (1984), Ч.Айтматовдун “Чыпалак бала” (1985) ж.б. чыгармалары али балдардын эсинде.

«Чын-чынына келгенде, көркөм чыгарманын улуу кудурети өзөгүнөн ажыраган оң каарман аркылуу акыл-насаат айтууда эмес, адам баласынын, анын жашоосунун татаалдыгын ачып берүүдө, башкача айтканда, адам таанытуучулук касиетинде жатат эмеспи», – [82] деп жазуучу Б.Усубалиев баса белгилегендей, балдар аңгемелердеги каармандар өзүнүн чыныгы кейпинен ажырап, оң, терс образдардын ачылышы аркылуу көбүнчө кызматты аткарат. Бул көрүнүш адамдардын адамды жана турмушту, чындыкты туура, терең таанып-билишине тарбия берүүчүлүк өз залакасын тийгизбей койбойт. Демек, аңгемелер аркылуу жөнөкөй, жыргал турмушта жашап жүргөн өспүрүм кийин чыныгы турмуш менен кагылышканда, жаңылыштык кетирбеси үчүн сүрөткерлер каармандарды кубултпай, болгонун болгондой, балдардын ишенимине киргендей берүүсү керек деп ойлойбуз.

Жыйынтыктап айтканда, 70-80-жылдары жарык көргөн аңгемелерде негизинен адамдын жеке турмуштук маселелерин чагылдыруу көбүнесе орун алган. Тагыраак айтканда, идеялык-тематикалык жактан, көркөм-эстетикалык жактан жаңычыл чыгармалардын миссиясына адамдын ким экендиги, адептик, рухий дүйнөсү сыяктуу этикалык, социалдык-психологиялык пландагы аңгемелер басымдуулук кылып, жеке нравалык тажрыйбадан көркөм жалпылоого умтулуу күч алган.

Биринчи бап боюнча жыйынтыктар:

70-80-жылдардагы кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясын иликтөөгө алуудан мурда улуттук, коңшу жана шериктеш өлкөлөрдүн адабият таануусундагы аңгеме жанрынын өсүп-өнүгүшүнө, поэтика маселелерине байланыштуу эмгектерге салып, төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

► Кыргыз аңгеме жанрын изилдөөгө салым кошкон адабиятчы-изилдөөчүлөр: К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Т.Аскарров, С.Жигитов, Б.Кебекова, А.Эркебаев, А.Медетовдордун монографиялык изилдөөлөрүндө, илимий макалаларында кыргыз аңгемеси негизинен генезистик тарыхый планда каралып, улуттук көркөм сөз өнөрүндө анын адабий жанр катары жаралышы, калыптанышы, жанрдын поэтикалык-эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн, көркөм каражаттарынын өздөштүрүлүшү, 60-жылдарга чейинки кыргыз аңгеме жанрынын жетишкен ийгиликтери жана кемчиликтери тарыхый, теориялык негизде каралган.

► 20-30-жж. аңгемелердин өнүгүш тенденциясында коллективдештирүү темасы, өткөн замандын турмуш ыңгайларын сынга алуу, бай-манаптарды ашкерелөө, жаңы заман артыкчылыктарын даңазалоо тематикасы жетектөөчү орунда болсо, 40-50-жж. аңгеме жанрында согушту жектөө, тынчтыкка үндөө, пропагандалоо, патриоттук тематиканын басымдуулугу артып, 50-60-жылдардагы “жеке адамга сыйынуучулукту” сыңдоо аракеттеринин таасиринен улам социалдык-психологиялык, нравалык-этикалык, сынчылдык “духтагы” аңгемелер орун алган. Ал эми 70-80-жж. мурдагы мезгилдерге салыштырмалуу коомдогу тынч өнүгүү абалына жараша айыл, шаар турмушундагы өндүрүш, айыл чарбасындагы, интеллигенция чөйрөсүндөгү адамдардын турмушун коомдук эмгекке карата мамилесин чагылдырууда ашкере саясатташтыруудан четтеп, адамдын жеке инсандык табиятына, психологиялык, моралдык-этикалык маселелерге көңүл буруу басымдуу орун ала баштагандыгы байкалат.

► Аңгеме жанрынын беделин көтөрүү максатында “Ала-Тоо” журналында жаш жазуучулардын аңгемелери, чыгармачылыгы тууралуу бир топ талкуулар, сындар айтылган. Журналда аңгеменин эстетикалык табиятын, идеялык-көркөмдүк мүмкүнчүлүктөрүн, жанрлар системасындагы анын ордун иликтеген сынчылардын бир катар кызыктуу макалалардын жарыяланышы кыргыз аңгемесинин, сандык жана сапаттык жактан өсүүсүнө өзүнүн белгилүү деңгээлдеги оң таасирин берди деп айтууга болот.

► 60-жылдардан баштап уланган “элет прозасы” 70-80-жылдары өз күчүнө кирип, “жаштар прозасы”, “шаар” же “интеллектуалдык проза” деп аталган адабий жаңы багыттар пайда болгон. Элетчил жазуучулар өз аңгемелеринде советтик мүнөзгө улуттук мүнөздү жуурулуштурууга, айрым учурларда улуттук мүнөзгө жатпаган “жаңычыл” көрүнүштөргө сынчыл көз караштан карашкан. Улуттук мүнөздү алып жүргөн, сактап жүргөн каармандар, албетте, турмуш чындыгына ылайык, негизинен, улуу муундун өкүлдөрү, карыялар. (Ж.Жапиевдин, К.Кушубековдун, А.Матисаковдун ж.б. аңгемелеринен учурайт). Жазуучулардын чыгармачылыгында кеңири масштабда каралган негизги тематика социалдык нукта болгон: адам тагдыры, анын ички-тышкы турмушу, жашоодогу карама-каршылыктары, аны чечүүнүн жол-жоболору, үй-бүлөлүк маселелер, айыл-кыштак ж.б.

II БӨЛҮМ

АҢГЕМЕ ЖАНРЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МЕТОДДОРУ

2.1. Аңгеме жанрын изилдөөнүн объектиси, предмети

Изилдөөнүн негизги объектисин 70-80-жылдардагы кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясы түзөт. Анын ичинен таланттуу жазуучулар Жылкычы Жапиев, Касым Кушубеков, Бейшебай Усубалиев жана Абдиламит Матисаковдордун аңгемечилик чеберчиликтери изилдөөгө алынды. Өз мезгилинин көрүнүктүү жазуучуларынан болгон жана бүгүнкү күндө да чыгармачылыгын улантып жатышкан калемгерлердин чыгармачылыгындагы ийгилик-кемчиликтер анализденет.

Изилдөөнүн предмети катары кыргыз аңгеме жанрынын өнүгүү тенденциясындагы этаптарды изилдөө, аңгеме жанрын изилдеген чет элдик жана ата мекендик окумуштуулардын илимий эмгектерине обзор берүү, аңгемелерди стилдик жактан бөлүштүрүү жана 70-80-жылдагы аңгеменин өсүш динамикасы аңгемелердин жана тандалып алынган Ж.Жапиев, К.Кушубеков, Б.Усубалиев, А.Матисаков ж.б. жазуучулардын чыгармачылыгына баа берүү, аңгемелерине текстологиялык анализ жүргүзүү жана талдоо диссертациянын негизги предмети катары каралат.

Көркөм ой жүгүртүүнүн ар бир тиби өзүнө ылайык жанрда гана жашай алат. Адабияттагы ар бир жаңы багыт турмуш акыйкатынын эстетикалык өздөштүрүүнүн жаңы жолдорун ачуу менен бирге ошол жанрга кыйла өзгөрүүлөрдү алып келет. Жанр дүйнөнү чагылдыруунун модели, адабият таанунун негизги категориясы болуп саналат. Ошол үчүн жанрдын тарыхындагы көтөрүлүү, басырылуу учурлары коомдун өнүгүшү, мезгилдин социалдык процесстери менен кандайдыр деңгээлде байланышып турат. Ошентсе да жанр ар дайым өзгөрүү, өнүгүү абалында болу менен туруктуу экендигин, өзүнүн адегендеги түпкү белгилерин сактап каларын М.Бахтиндин «Жанр живет настоящим, но всегда помнит свое прошлое, свое

начало» деп айтканы ырастап турат. Жердигинде адабий жанрлардын пайда болушу, өнүгүшү бир кылка болбойт. Ар мезгилдин өзүнүн суроо-талаптарына жараша жанрдын өнүгүшү да ылайыкташып, форма, мазмун жагынан жаңыланып турат. Аңгеме өзүнүн жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык коомдук турмуштагы социалдык жана рухий өзгөрүүлөрдү сергек туюп, урунттуу учурларды чакан көлөмдө ичкериден терең изилдеп, турмуштун бир эпизодунун айланасында образдуу дүйнө жаратат. Жанрды изилдөө ал жөнүндө маалыматты байытып, көз карашыбызды эле кеңейтпестен, көркөм эволюциянын өнүгүш жолдорун, көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылык өзгөчөлүгүн ачып көрсөтүүгө мүмкүндүк берет. Жанрды изилдөө ошону менен бирге бир топ кыйынчылыктарды туудурат. Себеби, жанр боюнча теориялык изилдөөлөрдү айтпаганда да аңгеме жанрынын тарыхын жазуу жагы кыргыз адабият таануусунда колго алына элек.

Сюжеттин курулушунда көркөм мүнөз – негизги уюштуруучу комплект. Сюжеттин өнүгүшү мүнөз менен тыгыз байланышта каралып, чыгармада конфликт же каармандын мүнөзүнүн ачылышы менен шартталат. Бардык чыгармалардын негизин конфликттин өнүгүшү түзүп, ал мүнөздөрдүн кагылышуусунан чыгат. Сюжет реалдуу турмуш менен каармандардын өз ара байланыш түйүнүн түзүп, алардын мүнөзүнүн калыптанышын, окуялардын системасын, алардын логикалык ырааттуулугун көрсөтөт.

Негизинен сюжет 3 түрдүү функцияны аткарат:

1. Чыгармада сүрөттөлүп жаткан окуянын баарын бириктирет;
2. Каармандардын-сезиминин жана психологиялык ал-абалынын ачылышына алып келет;
3. Турмуштук карама-каршылыктар менен конфликттик кырдаалдарды түзүп, каармандын образынын ачылышына алып келет.

Чыгарманын же аңгеменин сюжетин түзгөн окуянын өнүгүшү эле эң негизги мааниге ээ эмес, мында каармандардын кылган иши же, башка каармандарга, окуянын жүрүшүнө мамилеси да чоң роль ойнойт, б.а окуядан

тышкаркы көрүнүштөр, жазуучунун окуяны баяндоо ыгы өзгөчө мааниге ээ. Турмуш материалынын көркөм дүйнөгө айланышынан чыгарманын курулуш өзгөчөлүгү айкын көрүнөт.

Сюжеттин теориялык негиздери боюнча А.Медетовдун кандидаттык диссертациясын атоого болот. Сюжетти мазмунга теңөөгө болбойт, сюжет бул жогоруда айтылгандай, чыгарманын белгилүү бир деңгээли, ал окуянын, көрүнүштүн өнүгүшүн толугу менен камтып, мүнөздөп көрсөтөт. Ал эми фабула окуялардын системасын, алардын логикалык байланышын көрсөтөт. Сюжетте логикалык байланыш бузулушу мүмкүн, а фабулада бузулбайт. Фабуланын негизги өзгөчөлүктөрү Б.Томашевский тарабынан аныкталып, теориялык жагынан иштелип чыккан. А.Веселовскийден айырмаланып, ал мотивди экиге бөлүп жазат. Биринчиси динамикалуу мотив, экинчиси статикалуу мотив. Статикалуу мотивге лирикалык чегинүү, сыпаттоо, мүнөздөмө жана башка көркөм каражаттар кирет. Ал эми «Динамические мотивы является центральным движущимися мотивами фабулы. В сюжетном оформлении, наоборот могут выдвигаться на первый план статистические мотивы». Бул жагдайда Б.Томашевский кеңири түшүндүрмө берген: Каган М.С. Морфология искусства. Л.: «Искусство» Ленинград.отд.1972; Пospelов Г.Н. Теория литературы. М.: «Высш.школа», 1978, Лотман Ю.М. Структура художественного текста. М.: Искусство 1970;

Советтик улуттук адабияттардын өнүгүү процесси бирдиктүү, ошону менен бирге прогрессивдүү болгон этаптарды өзүнө камтыйт. Теориялык жана методологиялык изденүүлөрдө адабиятчы-окумуштуулар жана сынчылар мезгилдик алкак боюнча адабий процессти изилдөөгө аракет кылышкан. Кичи жанрдын актуалдуу проблемаларына көптөгөн окумуштуулар ой-пикир калтырган. Аңгеме жанры жана анын поэтикалык өзгөчөлүктөрү жагдайында орус адабияттаануусунда В.Виноградов, В.Гречнёв, Л.Ершов, А.Есин, И.Утехин, В.Шкловский, Б.Эйхенбаум ж.б. адабиятчы, окумуштуулар изилдөөгө өз салымын кошкон. Аталган окумуштуулардын эмгектеринде аңгеменин жанрдык маселелери, чакан

форманын жалпы мүмкүнчүлүктөрү, типтүү мүнөз жаратуунун өзгөчөлүктөрү, “чакан жанрдын” сюжеттик жана композициялык курамы сыяктуу маселелери изилденген. Чыгарманы уюштуруунун айрым ыкмалары сюжеттик-композициялык структурасын изилдөө анын эволюциялык өнүгүшүнө барып такалат. Көркөм чыгармада башка системалар сыяктуу эле бардык элементтер өз ара тыгыз байланышып, бири-бирине шартталган, алардын ар бири өз алдынча кызмат аткаруу менен бирдиктүү бүтүндүктү түзүп турат.

Классицизмдин адабиятында аңгемедеги окуя бир күн менен гана чектелген. А чынында айрым аңгемелерде каармандын бүтүндөй өмүрү сүрөттөлүшү мүмкүн, анын баары бир сюжетке бириктирилиши мүмкүн. Көбүнчөсү автор каарманынын башынан кечирген окуяларынын бир гана үзүмүн чагылдырат. Чыгармада катышкан башкы каармандын бүтүндөй тагдырын чагылдырган аңгеме катары Лев Толстойдун “Иван Ильичтин өлүмү” (Смерть Ивана Ильича) жана А.П.Чеховдун “Душечка” деп аталган аңгемелерин айтууга болот. Мындан башкачараак да болушу мүмкүн, айталы, каармандын бүтүндөй турмушу эмес, анын айрым бир учурлары гана сүрөттөлөт, буга ошол эле А.П.Чеховдун “Попрыгунья” деген аталыштагы аңгемесин айтууга болот. Кыргыз адабиятында да дал ушул сыяктуу аңгемелер бар. Жазуучу Мукай Элебаевдин “Бороондуу күнү” аңгемеси жолоочу баланын башынан кечирген окуяларынын бир гана үзүмүн сүрөттөйт. Бирок ошол окуялардын бир гана үзүмү ири романда сүрөттөлө турган социалдык ири проблеманы кыска гана берип койгону менен кескин айырмаланып турат. Мында эки – үч каармандын тагдырындагы айрым окуялары, аларды курчаган чөйрө, алардын ортосундагы татаал мамилелер тууралуу сөз болот. Мунун баары кысылган, сыгылган абалда берилип, повестте же романда боло турган окуяларды берип салат, а балким, аңгеменин так ушул касиети анын табиятындагы кезектеги өзгөчөлүк катары каралышы керек. Аңгеме жанрынын табиятына мүнөздүү келген мындан башка да бир өзгөчөлүгү бар. Чыгармадагы мезгилдин биримдиги (единство

времени – Лосев) эми аракеттердин биримдиги менен тыгыз байланышта болот. Негизи, аңгемеде турмуштук окуялар өтө узакка созулган абалында сүрөттөлбөйт, айрым учурларда, балким көпчүлүк учурларда, турмуштук бир гана окуя үзүмү ошол сюжетти да түзүп, чыгарманын кульминациялык чекитин жасап коюшу толук мүмкүн. Мына ушундан улам чыгармада орус адабиятчылары айткан мезилдин, мейкиндиктин, аракеттердин биримдиги жаралат. Адатта, аңгемедеги окуялар бир гана жерде (анын географиясы чектелүү) өнүгүп олтурат, айрым учурларда окуя бир же эки жерде өнүгүшү да мүмкүн, бирок көп эмес. Аңгеме жанрынын дагы бир өзгөчөлөнгөн касиети – андагы катышкан каармандардын чектелгендиги. Адатта, аңгемеде бир гана негизги каарман болот, айрым гана учурларда алар экөө же үчөө болушу мүмкүн. Экинчи пландагы каармандарга келе турган болсок, алар аңгемеде көп болушу мүмкүн, бирок алар автор үчүн кошумча милдеттерди аткаруу үчүн керек болот. Экинчи пландагы каармандардын милдети чыгармадагы окуянын өнүгүшү үчүн жалпы фон гана түзүп берүү милдетин аткарат. Алар көп болсо, окуянын өнүгүшүнө же баш каармандын аракеттерине жолтоо болушу мүмкүн. М.Горькийдин “Челкаш” аңгемесинде, айталы, эки гана каарман бар, ал эми Антон Чеховдун “Спать хочется” аңгемесинде бир гана каарман бар.

Көркөм чыгармада башка системалар сыяктуу эле бардык элементтер өз ара тыгыз байланышып, бири-бирине шартталып, алардын ар бири өз алдынча кызмат аткаруу менен бирдиктүү бүтүндүктү түзүп турат. Ушуга жараша системанын тигил же бул деңгээлине бөлүп көрсөтүш үчүн болгону алардын байланышын аныктоо зарыл. Ушул себептүү чыгарманын сюжетин жана композициясын иликтөөгө алган эмгектер арбын. Композиция жазуучунун таланты жана колдонгон методологиялык көркөм ыкмасы, чыгарманын жанрдык спецификасы менен тыгыз байланышта каралат. Аңгемеде композициялык каражаттар ыктуу колдонгондо гана каармандын образы ачылып, көркөм чыгарма максатына жетет.

70-80-жылдарды кыргыз прозасында курч конфликтүү аңгемелер орун ала баштаган. Мындан улам образдар системасы социалдык, моралдык жана психологиялык маңызда кеңейген.

Мурдагы он жылдыктан айырмаланып, инсандык жана коомдук түзүлүшкө байланыштуу инсанды тарбиялоо, моралдык тандоо, интеллектуалдык жана улуттук аң-сезимдин контекстинде каралган.

2.2. Аңгеме жанрынын түрлөрү

Буга чейин кыргыз совет адабиятындагы аңгеме жанрынын актуалдуу проблемаларын азыноолак изилдөө болгону менен аңгеме жанрынын өнүккөн мезгили болгон 70-80-жылдардагы өнүгүү тенденция иликтөөгө алынган эмес. Диссертацияда аталган жылдардан тартып, эгемендүүлүккө чейинки аңгеме жанрынын айрым маселелерин, алардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн иликтөөгө аракет кылдык.

Мындан улам, көптөгөн жазуучулардын чыгармачылыгында аңгеме жаңы контурларга ээ болуп, изилденип жаткан жанрдын ар кандай түрлөрүнүн элементтерин бириктирген синкреттик формалар пайда болду. Андай аңгемелерди классификациялоо маселесинде тигил же бул жанрдык-стилдик түргө кирет деп аныктай салуу кыйын. Аңгеме жанрынын формаларын жана ар түрдүүлүгүн классификациялоодо философиялык, сатиралык, лирикалык, драмалык, психологиялык, документалдуу (очерктер); мазмундук-структуралык формалар келип чыккан.

Социалдык-психологиялык жана философиялык-психологиялык аңгемелер ойдун тереңдиги, түбөлүктүү, жалпы адамзаттык баалуулуктар ой камтыгандыгы же ушуга аракет жасалгандыгы менен айырмаланып турат. Философиялык-психологиялык аңгемеде адеп-ахлак, каармандын инсандык табияты, жашоого карата көз карашы чыгармалардагы көркөм иликтөөнүн негизги объекти катары каралат. Ал эми социалдык-психологиялык аңгемелерде коом менен адамдын ортосундагы мамиле, коомдун адамдын турмушуна, көз карашына тийгизген таасири бутага алынат.

Формалык жактан аңгеме-притча, аңгеме-ситуация, миниатюралык аңгеме, эссе аңгеме, аңгеме-новелла сыяктуу салттуу жана гибридик (жаңыланган) түрлөрүн айырмалайт. Очерктик аңгемелер көбүнчө саякат, портрет, пейзаж, окуянын эскиздери, мемуардык баяндардан турат.

Очерк жанрынын тарыхый-өсүш абалын кыргыз жазма адабияты жаңыдан телчигип келатканда, б.а. 20-30-жылдарда мезгилдүү басма сөз

беттерине жарыяланган очерктик материалдар менен кароого болот. Жанрдын артыкчылыгы ал кездеги тоолуу аймактагы калктын отурукташтыруу жана коллективдештирүү иштерин чагылдырууда салымын кошсо, бир жагынан патриархалдык-феодалдык коомдун саркындыларын жоюуда, эскинин калдыктарына каршы күрөшүүдө таасирдүү роль ойногонун канааттануу менен эскеребиз. Күн сайын болбосо да, мезгил-мезгили менен жарыяланып турган очерктер, публицистикалык макалалар кыргыздын туңгуч акын-жазуучуларынын болочокто жаралчу чыгармаларына гул азык катары кызмат өтөп, жаш адабиятты келечектин айкын жана жемиштүү мейкиндиктерине тынымсыз үндөп турган. Чындыгында, кайра куруу процессинин стратегиясы кыймылга келип, ачык айтып, ак сүйлөө принциби ишке ашып, демократиялаштыруу иши турмуштун бардык катмарларына жайылып, сиңип бараткан кезде очерк үчүн эң керектүү материалдар кайсы чөйрөдө болбосун актуалдуу бойдон калган. Ал эми азыркы ааламдашуу доорунда маалыматтык окуялардын эффективдүүлүгү жогору. Анткени, коомдук аң-сезимдин, техниканын өнүгүүсү менен, онлайн-форматында же социалдык түйүндөрдүн, желелердин түз эфирдик блогунда эле жасалган иш-аракеттин, демилгелүүлүгү, социалдык активдүүлүгү артып, окуя ыкчамдуулукка жана натыйжалуулукка ээ. Очерктик аңгемелердин жалпы мазмуну жана тематикасын мезгилдүү басма сөздөгү очерктер, саясий-социалдык, экономикалык маданий орчундуу окуялар, эмгек майданындагы баатырдык иштер жөнүндөгү окуялар түзөт.

Очерктик аңгемелерде турмуштагы реалдуу адамдардын тагдыры, чыныгы болгон окуялар сүрөттөлөт. Анын негизги өзгөчөлүгү – документалдуулугу. Цифра, фактыларды бурмалоого жол берилбей. Бирок муну менен очеркте жазуучунун ролун жокко чыгарууга болбойт, автор сүрөткер катары фактыларды көркөмдөйт, каармандардын типтүү мүнөзүн түзөт, сүрөттөп жаткан объектисине карата мамилесин билдирет. Ошондо гана убактылуу окулуп, кайра унутулчу «адабияттын» деңгээлинен

көтөрүлүп, эстетикалык рахат берүүчү көркөм адабияттын деңгээлине өсүп жетет. Очеркте каармандын портрети, жүрүм-туруму, мүнөзү, психологиясы берилет.

Аңгемелерди стилдик жактан лирикалык, эпикалык (б.а. окуя баяндоочулук), сатиралык, фантастикалык аңгеме деп айырмалоого мүмкүндүк берет.

Биринчиден, окуя, баяндын автордук “мен” аркылуу эмоционалдуу-экспрессивдүү ыргакта кайра жаратуу – бул лирикалык аңгеме. Лирикалык аңгеменин белгилери: каармандын лирикалык аң-сезимине дал келген чыгарманын өзгөчө композициясы, медитацияга жакындатылган көркөм кептин атайын угуу баяндоо жана кылдат ассоциативдүү мамилени талап кылган. Лирикалык аңгемде автор өз каармандарынын ой-сезимдерине, жан дүйнөсүнүн диалектикасына өзгөчө көңүл буруу аркылуу сүрөттөлгөн каармандардын турмуштук жүрүм-турумунун адеп-ахлактык негиздерин, ички, рухий дүйнөсүндөгү карама-каршылыктарды изилдейт.

Мисалга, К.Каимов (“Ак Шоокум”), лирикалык-психологиялык “Көпүрө”, “Тоо булагы”, “Айран”, А.Саспаевдин “Шейшеп”, К.Жусубалиевдин “Жаз келгенде”, М.Гапаров “Турналар жазда келишет”, “Кара-Көлдүн каздары”, “Эки ирет гүлдөөчү алмалар” ж.б.

Экинчиден, реалдуулукту объективдүү турмуштук таризде сүрөттөгөнгө умтулган аңгеме эпикалык (б.а. окуя баяндоочулук) аңгеме. Анын белгилери төмөнкүдөй: объективдүү, сезимге берилбеген баяндоо, сүрөттөлгөн нерсеге автордун ачык баа бергени көрсөтүлбөгөндүгү менен шартталат. Мисалы, С.Жетимишов “Ата”, О.Айтымбетов “Темир уста, Ж.Мавляновдун “Жийде гүлү”, Ш.Абдыраманов “Солдат” ж.б.

Үчүнчүдөн, мыскыл маанидеги кыскача көлөмдүү аңгеме сатиралык аңгеме. Сатиралык аңгеменин курулушунун негизине гипербола, гротеск, шарж сыяктуу көркөм каражаттардын жардамы менен коом үчүн маанилүү маселелерди көтөрүү, каармандар туш келген жагдайдын күтпөгөн жакка бурулуп кетишине көңүл буруу, көмүскө подтекст, сөз тапкычтык негиздүү

болуп эсептелет. Сатиралык аңгемелер (юмористтик) – күнүмдүк актуалдуу же коомдук-саясий мазмундагы ойдон чыгарылган окуялар жөнүндөгү, юмордук же сатиралык боёгу бар, күтүүсүз аягы менен аяктаган аңгемелер. Мисалы, К.Каимов “Начальниктин кабагы”, “Бөтөлкөдөгү киши”, К.Жапаровдун “Сөзүм бар, уруксатпы?” (1981), “Кадырыңыз жан болсун” (1984), “Келген сөздү келин айтат” (1987) ж.б.

Сатиралык аңгеме үчүн чубалжыган окуянын кошумча көркөм эпизоддордун, турмуштагыдай таамай диалогдордун анча зарылдыгы жок. Анын мүнөзүнө кичине гана окуя, бир топ апыртылган диалогдор туура келет. 70-80-жылдары сатира жаатында үзүрлүү эмгектенген жазуучу К.Жапаровдун бир нече сатиралык аңгемелери бар. “Сөзүм бар, уруксатпы?” (1981) аңгемелер жыйнагындагы «Күрпүлдөк», «Камынып турушсун», «Андан аркысы», «Адис», «Канча болот», «Олуя карга», «Кабатыр болбогула» ж.б. социалдык-тарбиялык мазмуну терең, чебер жазылган сатиралык аңгемелерин калемгердин ийгилиги катары айтып өтүү керек. Эгер өмүрү күлбөгөн адамды жылмайта албаса анда ал чыгарманын сатира болгону кайсы? Кантсе да К.Жапаров проза түрүндөгү сатиралык чыгармалардын 80-жылдардагы өнүгүүсүн алга сүрөгөн сатириктерибиздин бири болгон.

Ал эми фантастикалык аңгемедө ой-кыялдан чыгарылган, турмушта болууга мүмкүн эмес нерселерди чагылдыруунун тиби, турмушту образдуу чагылдыруунун бир жолу каралат. Бизди курчап турган чындыкты даана, таасирдүү сүрөттөөгө багытталган, адамды кайратман жана активдүү жаратуучу ишмердикке чакырган жана натыйжада жаратылыш менен коомду прогрессивдүү өзгөрүүлөргө алып келүүсү менен таасирдүү.

Фантастикалык аңгемелер орус адабиятында И.С.Тургеневдин “Записки охотника” деген аталыштагы чакан-чакан чыгармалар топтому, И.А.Буниндин “Антоновские яблоки” деген аңгемелер жыйнагы. Мындай мүнөздөгү чыгармалар коом үчүн абдан актуалдуу келип, таасирдүүлүгү

жагынан сатиралардын да милдетин аткарат, айталы, Джонатан Свифттин, Салтыков – Щедриндин чыгармалары мына ушундай мүнөз күтөт.

Кыргыз адабияты да фантастикалык аңгемелерден куру кол эмес, айталы, Кусейин Эсенкожоевдин “Үчүнчү шар”, “Саякатчы бала”, “Тоо теке атканда”, Беганас Сартовдун “Роботтун туулган күнү” ж.б.

Ал эми 70-жылдардагы фантастикалык аңгемеге Б.Сартовдун “Жылдыздар балладасы” (1971), “Ааламда адашкандар” (1974), “Мамыры гүлдөгөн маалда” (1978) ж.б. атоого болот.

Экинчи бап боюнча жыйынтыктар

Аңгеме жанрын изилдөөдө негизги метод катары изилдөөнүн негизги объектиси жана предмети каралып, жанрдын түрлөрү боюнча иликтөөдө төмөндөгүдөй жыйыныктар чыгарылды:

► Аңгеме жанрын изилдөөнүн методологиясы бөлүмүндө жанрдын чет элдик окумуштуулардан тартып, кыргыз адабият таануусундагы, кыргыз прозасындагы орду менен катар изилдөөнүн объектиси катары 70-80-жылдардагы аңгеме жанрынын өнүгүүсү каралды, предмети катары Ж.Жапиевдин, К.Кушубековдун, Б.Усубалиевдин, А.Матисаковдун аңгемелерин талдоо изилдөөнүн методун түздү.

► Аңгеме жанрынын методологиясы жана методдору бөлүмүндө аңгеме жанрынын түрлөрү, стилдик, формалык, мазмундук жактан бөлүштүрүлүп, аңгеме жанрынын башка жанрлардан айырмачылыктары, окшоштуктары боюнча мисалдар менен аныкталат.

III БАП

Ж.ЖАПИЕВДИН, К.КУШУБЕКОВДУН АҢГЕМЕЛЕРИНДЕГИ ИДЕЯЛЫК-ЭСТЕТИКАЛЫК ИЗДЕНҮҮЛӨР

3.1. Ж.Жапиевдин аңгемелериндеги тематикалык-проблематикалык, сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөр.

Көркөм чыгармачылыктын өнүгүү тенденциясы, идеялык-эстетикалык, профессионалдык деңгээлинин өсүүсү, жаңычыл поэтикалык табылгалар менен байышы коомдогу өнүгүп-өсүүлөр менен катар аларды жараткан авторлордун интеллектуалдык деңгээлине да байланыштуу.

Аңгеме жанрынын талабын аңдай билип, ага жараша изденүү түйшүгүн тарткан Жылкычы Жапиевди 70-80-жылдардагы аңгеме жанрынын өнүгүшүнө салымын кошкон жазуучулардын бири катары кароого болот. Чыгармалары 1970-жылдан тартып мезгилдүү басма сөздөргө басыла баштаган.

Жазуучу чыгармачылыгын поэзиядан баштаган. Алгачкы «Сагыныч» аттуу ырлар жыйнагы 1971-жылы жарык көргөн. Кийин ал кара сөзгө өтүп, бир топ повесть, аңгемелерди жаратты. Ж.Жапиевдин жетишкендиктери негизинен мына ушул чакан эпикалык жанрга байланыштуу. Ал өзүнүн чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн, талант дараметин көркөм прозанын чакан түрү аңгеме жанрында сынап келе жатат. Жумшак лиризмге сугарылган мыкты аңгемелери аны кыргыз жазуучуларынын алдыңкы катарына алып чыкты.

Ж.Жапиевдин көпчүлүк аңгеме, повесттеринде айыл адамдарынын адеп-ыймандык тазалыгы, алардын ич ара мамиле-катнаштарындагы көзгө анчалык байкала бербеген пенделик өзгөчөлүктөрү психологиялык жагдайлардын тутумунда чагылдырылат. Жылкычы Жапиев багбан турмушуна кайрылабы же карапайым малчынын түйшүгүн алдыга коебу – баарында адамгерчилик, адилеттиктин карөзгөйлүк менен күрөшү, алардын

ачык-тымызын тиреши алдыңкы планга чыгып, каармандардын аракет-кыймылы мына ушул башкы идея, көркөм багытты ачууга жумшалат.

Буга чейин жазуучу Жылкычы Жапиевдин чыгармачылыгына илимий жактан баа берилген эмес. Болгону адабиятчы М.Жумаевдин “Өткөөл мезгилдеги кыргыз прозасынын тенденциясы” аттуу докторлук ишинин биринчи бөлүмү аңгеме жанрынын өнүгүүсүнө арналып, анда Ж.Жапиевдин чыгармачылыгына да азыноолак кайрылган. Кийинчерээк кыргыз адабиятынын тарыхында (2017) Ж.Жапиевдин портрети берилип, аңгемелериндеги идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөр белгиленген.

Жылкычы Жапиевдин алгачкы прозалык жыйнагы «Каркыралар» (1977), андан кийин анын калеминен «Жамгыр бийи», «Көк жээк» (1984), «Айыл баяны» (1987), кийинчерээк “Киотого кеткен жол” (2008) аңгемелер жана повесттер жыйнактары жарык көргөн. Тунгуч прозалык жыйнагында автор мезгил үчүн актуалдуу деп эсептеген проблемаларды көрсөтүүгө аракет жасаган менен, Ж.Жапиевдин ал учурда изденүүдө жүргөндүгү даана байкалып турган. Анын бул аңгемелер жыйнагына карата айтылган рецензияда автордун «табиятынан кыска жана маанилүү жазууга ынтызар» экендиги белгиленип, жазуучунун чыгармачылыгы тууралуу: “Дегеле артыкбаш сүйлөм түгүл, артыкбаш сөздү табуу кыйын. Ошондон улам өз үнү, ооз эки тилге окшогон өз стили бар. Айтайын деген окуясы, сүрөттөлгөн жаратылышы жөнөкөй эле ыкма менен эркин да, элестүү да берилет”, – деген бир топ эле көтөрмөлөгөн баа ыйгарылган [178; 3-б]. Албетте, мындай баа жөн жерден эле берилген эмес. Себеби, Ж.Жапиевдин башкалардан айырмаланган кээ бир лирикалык аңгемелери муну ырастап тургансыйт. Автордун айтайын деген оюу, чыгармачылыктын максаты чындыкты лирика аркылуу таанууга, түшүнүүгө, ачууга негизделип, каармандардын эмоционалдык абалын анализдөөдө ар бир сүйлөмү маанилүүдөй туюлат. Жазуучунун эпикалык (б.а. лирикалык эмес) ыкмада жазылган аңгемелеринде реалдуу турмуштук көрүнүштөр менен катар магиялык-мистикалык элементтер орун алган учурлар кездешет. Маселен, “Ырчы”

аңгемесинде өнөрүн элге тартуулап жаткан ырчынын ички жан-дүйнөсүндөгү толгонуулары, көзүнө көрүнгөн жаныбарлардын өлүмү (турна, ителги) аркылуу түз да кыйыр да берилип, аягында ырчынын табышмактуу өлүмү менен аяктайт. Ушул сыяктуу окуялар башка аңгемелеринен да учурайт.

Ж.Жапиевдин “Көк жээк” (1984) деп аталган аңгемелер жыйнагында “Туулган күн”, “Ырчы”, “Эрөөл”, “Кусалык”, “Көк жээк”, “Акын”, “Туулган күн”, “Соң-Көлгө барабыз”, “Тагдыр”, “Көксөө” ж.б. аңгемелери камтылган. Аталган чыгармаларга карата Ала-Тоо журналынын (1985, №9) кезектеги аңгемелерге арналган санында М.Апышевдин “Абалың кандай аңгеме” макаласында Ж.Жапиевдин чыгармачылыгына кайрылып, аны өзүнчө үнү, стили бар изденүүдө жүргөн жазуучу катары баалайт. Сынчынын мындай баа берүүсүнө жазуучунун “Тагдыр” аңгемесиндеги “мен” дин образы таасир берген. Башкы каарман мезгилдин маанилүү белгилерин алып жүргөн, социалдык активдүү образ катары белгилүү. Ж.Жапиев түзгөн образ сыртынан караганда идеялдуудай таасир калтырганы менен аныгында аракетсиз, кыялкеч гана адамдардын бири. Ал башкы каарман бакчы Шамалейдин өтүнүчүн улам кийинкиге калтырган, убадага маш, бирок сөзү менен ишинин кымындай да айкашы жок, кыялы менен баарын аткарат. Ал тургай Шамалейдин көзү өткөндөн кийин анын артында калган бактын жан кейиткен абалынан улам көчүп келүүгө, бакты мурдагы абалына жеткирип, убада кылынган көчөттөрдү алып келип олтургузууга ниеттенгендиги көрсөтүлөт. Бирок адаттагыдай “мен” бул убадасын “эмки жазда” (көнүмүш боюнча эмкиде) аткармакчы болгондугун билдирүү менен жазуучу анын мүнөз сапаттарын реалисттик ыкмада так чечмелейт. Мындайча айтканда, жазуучу коомдогу убадага “дайым даяр” адамдардын тибиндеги өкүлүн, ирониясыз, таасын чен-өлчөмдүк деңгээлде көркөм түзгөн.

Автор аңгемелеринде өтө эле жамандап же, аша чаап реалдуулуктан чыгарып жибербестен, адамды кандай болсо ошондой берет. Мындан улам анын мүнөз түзүү чеберчилиги жогорку чеберчиликте экенин баамдоого

болот. “Жазуучу Жылкычы Жапиев мурда көркөм чыгармаларда түзүлүп, даяр болуп калган окшош мүнөздөрдү, жалган идеалдаштырылган, төгөрөгү төп келген каармандарды суна бербейт. Анын адамдары ар кимиси өзүнчө жашайт, өзүнчө куулук-шумдугу, чалагайым-апендичилиги, индивидуалдуу артыкчылыгы менен күн кечирет, башкысы алар реалдуу мүнөздөрдүн ээси” [179; 9-б].

«**Очок тутуу**» аңгемесинде лирикалык каарман (Ыбрай Дегенбаев) жогорку окуу жайын аяктагандан кийин алыскы райондордун бириндеги жергиликтүү борбордон да алыс мектептердин бирөөнө жөнөтүлөт. Кыш мезгилинде ал тарапка вертолёт менен гана баралбаса, башка эч бир көлүк каттабайт. Мектепте болгону пенсия курагын чапчыган эки мугалим бар. Космоско учуп калган учурдагы айылдык интеллигент саналган эки адамдын жан-дүйнө түшүнүгүн автор таасын чагылдырат. «Мурдагы жылы сегизди бүткөн» кызын Басылакун андан ары онунчуну бүтүрүш үчүн жиберүүнүн ордуна «үч жылдан бери сегизден окутуп», бул амалы «жуучулардан тынчуу» үчүн жасалгандыгына санаасы тынч. Анысын мектептин директору саналган Тейиш аке да колдоорун билдирип, «бекер жүргөндөн көрө окуй берсин деп коштойт». Аңгемеде бир караганда М.Гапаровдун «Кыштакча» повестиндеги сюжетке жакындык бардай сезилет. Анда да, мында да алыскы район, дээрлик «унутта калган» мектеп, бири-бирин майда-чүйдөсүнө чейин билген коллектив. Бирок Ж.Жапиевде бул учурда тек сырткы жалпылык гана орун алган. Автордун айтайын деген идеясы М.Гапаровдун повестинен таптакыр айырмалуу. Калемгер мында билимдүү саналган айыл жериндеги мугалимдердин маданиятты жайылтуучулардын санында болгону менен сапаттык жагынан алганда катардагы адамдардан өзгөчөсүз экендигин, а тургай төмөндүгүн көркөм ачуу менен мезгилдин талабын таасын түшүнгөн образдардын тибин түзө алган.

Биз сөз кылчу **“Кусалык” (1981)** аңгемеси тематикалык-проблематикалык багыты айыл темасынан алыстап, шаардагы карылыкка

моюн сунган адамдын жашоосу баяндалат. Чыгармадагы башкы каарман улгайган кемпирдин мүнөзү кыйла жандуу, ишенимдүү тартылат.

Сюжеттик-композициялык жактан окуялар жай ыргакта өнүгөт. Шаар турмушу. Шаардын төрт-беш маданий багы бар. Кемпир кайсынысында кандай оюн-зоок болоорун күн мурунтан билет. Ал жерлерге дайым барып, кайсы оюн кайсы маалда башталаарын жазбай билет. Ал жерден өзү курдуу абышканы кезиктирди. Күндө анын барышын күтөт, ал келбесе кылчактап, оюнун баары башка жерде болот эле. Сүйлөп жатканда жүзү нурданып, көздөрү күлмүндөп, кыз кыялдын бир жышааны тамчылап турар эле. “Гришаны көргөн жоксуңбу” деп кошунасына чейин барып издеп жүрдү. Бир күнү ал кошунасы көрбөсө да кемпирдин көңүлү үчүн көрүп, салам айтканын угуп, ого бетер андан бактылуу адам жоктой. Себеби, көкүрөгүндөгү жалгыздыкты ал гана дарылагандай, анын карааны эле кемпирге жакшы сезимдерди тартуулайт эле.

Ошондон кийин кошуналарынан көп сурачу болду. Абышканы издеп, бакка да далай барып жүрдү, бирок таптакыр жолуктурбай койду. Мүнөзү түнт тартып, мурдагы тамашасынын бири жок. Көрсө Геннадий Павлович катуу ооруп, кызы башка шаарга алып кетип, ошол боюнча кайтыш болгонун угуп, шаабайы сууду. Ал эми кемпирдин да ден-соолугу начарлап, кийин бакка да барбай калды. “Балким өз ичинен көөнөрбөс сезим менен ойлоп жаткандыр тынч албай. Эмнеси болсо да кусаланып сагынганы анын бырыш баскан жүздөрүнөн билинип турду.” [166].

Жогоруда биз сөз кылган Ж.Жапиевдин “Кусалык” аңгемесиндеги башкы каарман өз сүйүүсүн жоктоп жашап калды. Аңгемедеги автордун башкы идеясы – жашы өткөн, улгайган каармандарга кылдат мамиле кылуу менен, жан-дүйнөсүн аярлоо: кызыгы, сүйүү сезими кайсыл учур болбосун адамдардын ички сезиминде бирдей тутанышы мүмкүн экендигин чагылдыруу. Буга мисал катары окуянын ыраттуулугунда кемпирдин күтүүсү, эскерүүсү, сагинуусу ж.б. сезимдердин ачылышы өндүү көркөм сөз каражаттарын жана башкы каармандын мүнөзүн атоого болот.

Реализмдин эң маанилүү жетишкендиктеринин бири – адам мүнөзүнө психологиялык анализ жасоо. Жылкычы Жапиев бул жетишкендикти **“Бала менен ыйык таш” (1981)** аңгемесинде өтө кылдат өздөштүргөндүгүн байкайбыз.

Аңгеме лирикалык стилде жазылган. Чакан чыгармада баланын ар кандай кырдаалдагы психологиялык ал-абалы сүрөттөлөт. Анын сырдашар, эң жакын буюму – анын ташы. Үй-бүлөсүндөгү олку-солку абалдар, ата-энесинин таарынычы, күтүүсү балага таасирин тийгизип, болгон сырын ыйык ташына айтып, жеңилдейт. Атасын үйүнүнөн чыгып кеткендигин, апасынын көңүлсүз абалын көрүп: “Ыйык таш, апамдын көңүлүн аччы. Атамды үйгө тез келтирчи”, – деп жалынды. Бирок, атасы басып келбеди. Кабарсыз кетти. Апасы күндөн-күнгө жүдөп баратат. “Ошентип, баланы төрт убал курчаган: апасы бир убал, шаардан өлгүдөй тажады – мунусу бир убал, атасы бир убал, айылды сагынды – бир убал” [256; 204-б]. Чыгарманын кульминациялык абалында баланын психологиясы туш тараптан чыңалдууда болот. Ыйык таш деп эсептеген буюмуна дартын айтканы менен иш жүзүндө жашоосу баягыдай эле. Акыры ыйык таш ишеничтен кетти. Ага жалынып жүрүп тажады. Эми көп нерселерге ишенбей баратат. Ишенбестиктин себеби ушу таштан чыкты. Бир күнү алардын үйүнө чоочун адам келди. Балага ал киши жага бербегени менен эч нерсе кыла алмак эмес. Анын атасына, айылга болгон кусалыгы күчөй берди. Бул соккулар балага, анын жан-дүйнөсүнө терс таасирин тийгизип, ооруканага түшүп калды. Ал жерден атасы барып, андан ары таянесиникине, айылга бет алды. Ал эми анын ыйык көргөн ташы шаарда калды. Таштын калуусу менен анын кусалыгы, таарынычы, ичин уйгу-туйгу кылган сезими кошо калгансып, бала өзүн жеңилдегендей сезди.

Аңгемедеги баланын жан-дүйнөсү аркылуу үй-бүлө маселелери, ата-энелердин олку-солку мамилелеринин балдарга тийгизген терс таасирлери көрсөтүлөт. Өзгөчө үй-бүлөлөрдүн ажырашуусу аркылуу балдар жапа чегип, психологиялык оор жоготууга учурап, сагынууга, кусалыкка чейин барып, кыйноо тартаары сүрөттөлгөн. Автор чыгарманын идеясы аркылуу

окурмандарды ынтымактуу болууга, бири-бирин түшүнүүгө, кичинекей мамлекет болгон үй-бүлөгө аяр, жоопкерчиликтүү мамиле кылып, аны көздүн карегиндей сактоого чакырат.

Сөз жазуучу тарабынан сүрөттөөчү курал катарында да, ойду берүүчү нерсе катарында да жана сезимге тереңинен таасир калтыруучу байлык катарында пайдаланылат эмеспи. Жазуучу сөз менен сүрөт тартып, аны кагазга түшүрөт, адамдарды кыймылда, аракетте, кагылышууларда сүрөттөйт. Жазуучунун аңгемелериндеги ушул багыттагы изденүүлөрү, ийгиликтери көзгө чалдыкпай койбойт.

“Туулган үй” (1982) аңгемеси сюжеттик жактан тыкан, окуялардын өнүгүшү бир кылка. Мазмуну карапайым адамдын турмушуна арналган. Андагы Алешем айылдагы ата-энесине учурашып, ал-абалын суроого барбай, “ана барам, мына барам”, – деп убакытты өткөрүп жүрөт. Ал адам болуп калыптануусуна салым кошуп, үстүнөн үйрүлүп түшкөн ата-энесине өзүлөрүкүндөй жооп кайтара алган жок. Чыгармадагы башкы максат да ата-энени сыйлабаган адамды жектөөгө алат, кулк-мүнөзү менен айкалыштырып, коомдогу ордун белгилеп, тымызын сүрөттөйт. Автор башкы образдын мүнөзүн кандай болсо ошондой, эч жасалмасы жок ачыктыгын, жүргөн-турган сапатын өтө кылдаттык менен сүрөттөйт. Аңгеменин композициялык структурасында баланын жетилиши, жүрүм-туруму, ага таасир эткен факторлор, туура тарбиялоо, эмне себептен мерез адамга айланганы башкы каарман – Алешем аркылуу чечмеленет. Бул аңгеме тууралуу М.Апышев Ала-Тоо журналынын (1981, №3) сандарында “Абалың кандай аңгеме” аттуу макаласында мындай дейт: “... Кээде Ж.Жапиевдин аңгемелери узарып кете берет, бир окуяга кийин жаңы окуя кошулуп, артыкбаш “соккулар” кошулуп кеткендиктен, айрым аңгемелер бир нече микроаңгемелерден тургансып да сезилет. Алсак, “Туулган үй” аңгемесинде мүнөздөр так, айкын сүрөттөлгөн. Бир аз окугандан кийин эле каармандын кусасы өзүнө тартып алат. Бирок ал акыры чыгынып, үйүнө кетип бараткандагы эпизод, анын сапарлаш жаңы тааныштары, жолдо жолуккан кызык адамдан уккан аңгеме өтө кызык

жазылганына карабастан, жалпы аңгеменин сюжетине гармониялуу кошулбай, өзүнчө микроаңгеме, тагыраагы “аңгеме ичиндеги аңгеме” болуп калган. Аңгеменин акырында каарман өз айылына жетип, бир кезде өзү чоңойгон үйдү таба албай издегени, көңүл санаркоолору кайрадан мурдагы лирикалуу маанайга өтүп, унутула баштаган таасирди жаратат” [133]. Жалпысынан алып караганда, ийгиликтери менен да, изденүүдөгү айрым кемчиликтери менен Жылкычы Жапиевди аңгеме жанрынын өнүгүшүнө аз да болсо салым кошкон жазуучу катары бамдоого болот.

Айталы, «Лилия», «Керез», «Мерген» аңгемелеринде кадимки турмуштук окуялар, каармандар али эч нерседен капары жок, көбүнчөсү жаштардын жай жашоосу берилет. Сюжет куруу маселесине келгенде окуяны бир кылка баяндоону, натыйжада каармандардын образы анчейин ачылбай калганы орун алат. Бирок, автордун улам соңку чыгармаларында көркөм мүнөз түзүү чеберчилиги артып, мезгилдин типтүү окуялары менен типтүү каарман, мүнөздөрүн таамай, таасирдүү чагылтып берүүгө жетишип калгандыгын соңку прозалык чыгармаларынан көрүүгө болот.

Жылкычы Жапиев, чыгармачылык ишмердүүлүгү тууралуу: “Мен узак кылып роман жаза албайм, андайга чыдамым жетпейт. Улам бир жаңы сюжет таап, улам жаңы эпизоддорду кошкум келбейт. Ал эми менин повесттерим 50-60 беттин эле тегерегинде. Кыскалыкты жакшы көрөм. Кыска чыгармаларда ар бир сөзүм мага кызмат кылыш керек. Ансыз өлүк сөз, өлүк тыбыш, өлүк тамгаларды пайдалангым келбейт. Ошон үчүн кыскалыкты жакшы көрөм”, – деп маек берген [159; 12-б].

Өзгөчө лирикалуу берилген **«Ырчыны» (1984)** алалы. Жылкычы Жапиевдин аталган аңгемеси чыгармачыл адамдын табиятын издеген өзүнчө бир прозалык ырга окшоп кетет. Аңгеменин сюжетин айылга ырчынын келиши, эл алдында төгүлүп ырдаганы, анан ырдап жатып тиги дүйнөгө кете бергени түзөт. Окуялардын ырааттуулугу табышмактуу ырчынын айланасында гана өнүгөт. Бирок ошол окуяны берүүдөгү автордун тилинин поэтикалуулугу, айыл элинин психологиясынын кырдаалга жараша

өзгөрүшүнүн так өзүндөй таамай берилиши автордун ийгиликтеринин бирине жатат. Мында сыртынан караган кишиге эч нерсеси менен айырмаланбаган ырчынын төкмөлүк күчү менен бирге, адам жана табигаттын карым-катнашы да өзүнчө баса белгиленет.

“Асманда батыш көздөп жалгыз турна учуп баратты. Акындын ырын күтүп, каскатар жардашкандар турнаны көрүшкөн жок, эч бирөө көңүл бурган эмес. Үйрүнөн калып, адашкан канаттуу чыкпаса жалгыз бара берет да. Суукка калмак беле мында. Аман болсо жылуу өлкөгө жетип алар. Балким жете барып үйрүнө кошулар жолдон. Же бөлөк үйүргө байыр алып калар, өгөйлөшпөсө аны көрөр. Неси болсо да алдыда узун жол. Көз мелжиген сан тоонун катар-катар бороон-чапкынын аралап, канат талдырган көк мухит үстүнөн учуп өтүү керек...” [250; 18-б]. Лирикалуу тунук баян ойдун каймана кош маанилүүлүгү менен айырмаланат: турна менен ырчынын тагдырын каймана мааниде салыштыруу өтө чебер иштелген.

Ж.Жапиевдин «**Эрөөл**» (1984) аңгемесинде куру намыстан куураган “салттын”, теңсиз замандын курманы болгон эки жаш жигит жөнүндөгү окуя сүрөттөлөт. Бир кызды катуу сүйүшкөн эки жигит Эрөөлгө чыгып, өз күчтөрүн сынап, бирөөсү жеңилет. Ага кыздын макулдугу жок, намысынан өзүн-өзү өлтүрөт. Композициялык түзүлүшү жактан окуялардын өнүгүүсү, аякташы өтө тездик менен жүрүп отурат. Аңгеменин «чү» деген жериндеги лирикалык чегинүү автордун өз сөзүн айтууга болгон аракетинин, окурманды окуяга жетелеп кирүүгө болгон далалатынын алгачкы көрүнүшү, андан ары окуя шыдыр кетип, кейипкерлердин кылык-жоругу аркылуу алардын адамдык сапаттары ачылып жүрүп отурат. Жыйынтыгында талашка түшкөн “Назира кара далы болуп, кийин айтор бирөөгө тийиптир” деп окуя аяктайт.

Аңгеменин мазмунунда сөздүүлүк, жасалмалуулук өңдүү мүчүлүштүктөр да орун алган. Аксакал окуяны айтып берип жатып, ошол заманга акаарат келтирип, жаштыгына өкүнүп кетет. Ал өз көзү менен бул чындыкты көргөнүн айтып, кези келгенде башкаларга да бул окуяны айтып бергиле дейт.

Жылкычы Жапиевдин айыл темасындагы аңгемелерине токтолсок, “айыл жыттанган” жөнөкөй, ичинде кири жок карапайым калктын ой-максатына кайрылып, аң-сезимине анализ жасалат.

Ж.Жапиевдин “Көк жээк” жыйнагындагы **“Тагдыр” (1984)** аңгемесинин сюжетине кайрылсак, айылдагы багбан Шамалей жана баяндоочу анын менен маектешкен “Мен” аттуу каарман. Өмүр бою өзү сүйгөн багбанчылыкты аркалаган Шамалей бак-дарактарды өз баласындай карап, аярлоо менен мамиле кылат. “Буюрса жаз менен көчөт тиксемби. Бактын ары жагын чоюп, тоого такап салайын деп атам. Улам арылган сайын арча, карагай отургузбасам, бу башка жыгачың жакшы өсө албайт. Эртең башкарма менен агрономго барып, эмитен кам көргүлө дейм. Антпесем болбойт, – дейт кабатырлана, бир жагынан ошону ойлогонуна сүйүнүп. Мындан улам башкы каармандын табият менен жакындыгы, анын жашоосунун эң маанилүү бөлүгү жаратылыш менен байланганын автор таасын чагылдырат. Окуянын андан аркы өнүгүшүндө табият менен таттуу мамиледе болгон Шамалейге, айылга каникулга барып калып маектешкен каарман («Мен») жолугат. Ал эмен жыгачтарынын көчөттөрүн алып келип берчи деген багбандын (Шамалей) өтүнүчүнө «караштырып көрөйүн деп коюп эки жыл качат». Кийинчерээк жумушу менен алыска которулган каарман, баягы багбандын бул дүйнөдөн өткөнүн угат. Ошондо да айылга барганда Шамалейдин бакчасына көз салып, убадасын аткара албай калганына кейип, таяне-таятасынан уккан мобул сөздөр аны ого бетер катуу ойлонтту: « – Байкуштун баягы багынын бири жок. – Таянем аяныч үн катты. – Тиги Байпыкты билесиң го? – Таятам адатынча мени тиктеп калды. Мен баш ийкедим. Ошо багбан болгон Шамалей өлгөндөн кийин, зуггурайын, күндө мас. Көрүнгөнү кыркып, өзү уурдап сатып түбүнө жетти. Серейип, сороюп андан-мындан бири калды. Бети жок шерменде экен зуггурайын. Байкуш Шамалей өлөр жылы жазында да жыбыратып далай көчөт тикти эле: Куурап бүттү, зуггурайын, арактан бошобой, сугарбай таштабадыбы. Азыр мал жандын баары ошонун ичинде. Байкуш Шамалей бекер күйбөптүр да...

Зуггурайын, Байпыкты түшүрөбүз десе эле башкармабыз болбойт. Көрсө жээни болот турбайбы, зуггурайын...» [259; 121-б].

Автор мына ушул эпизоддо адам өмүрүндө дагы бир терең маанини айкындап өтөт. Ал мындай: Шамалей багбан көзү тирүүсүндө жигиттин таятасы там салам деп бактан кыйып алат, ошондо Шамалей менен жигиттин таятасы кер-мур айтышып, катуу урушуп калышат, ошол күндөн таятасы Шамалейди өлгөнгө чейин жек көрүп калат. Бирок, эл үчүн кам көрүп, адилет жасалган иш качан да болсо адилет экени, түбөлүккө эл эсинде сакталып калары белгилүү болот турбайбы. Мына, маселен кечээ эле Шамалейди көрөйүн деген көзү жок чал, бүгүн минтип жээнинин алдында Шамалейдин кылган ишинин улуулугун даңаза кылып айтып отурат.

Акыры ушунун баарына: Шамалейдин дүйнөдөн кайтып, бактын тыптыйпыл абалга кириптер болушуна, бир кезде Шамалейди киши катары санабай жүргөн таятасынын эми анын өмүрлүк кылган ишин кадырлап отурушуна күбө болгон жаш жигит көптөн бери көңүлүндө жүргөн ой-ниетин колго алып, момундай жыйынтыкка келет: «Жазында сөзсүз көчүп келем, сөзсүз, – дедим өзүмчө. – Эмен жыгачынын көчөттөрүн апкелип олтургузам. Чытырман жунгли болот. Баягыдай көп куштар мекендейт. Жыгач керектегендер алып турушат. Бак ичин наристедей таптаза кармабасамбы. Мейли, эл келип сейилдеп, көңүл ачсын. Бирок балиттик тыйылат. Тыйып салам! Жаз келсе эле сөзсүз көчүп келем бул жерге. Сөзсүз. Сөзсүз...» Биз жигиттин жаз алды менен келип ишке киришээрине, Шамалейдин демилгесин колдоп, анын асыл ишин улантаарына – демек аңгемедеги жаратылышты мыкты коргоону колго алуу керек деген идеялык пафостун курулай декларация, ураан эмес экенине бекем ишенип калабыз. Бирок, төрт жыл мурун багбанга сөз бергендей, “өзүнө” берген убадасы качан аткарылары чыгармада сыр боюнча калып, автор бул суроону окурмандын чечимине коёт.

Шамалей жана «мен» таптакыр карама-каршы орбитадагы адамдардын типтери. “Автор чыныгы мээнеткечке турмуштук көз-карашы боюнча гана

айрым жагынан (негизинде ой жагынан) үндөштүккө ээ, бирок граждандык активдүүлүгү боюнча, практикалык натыйжалары боюнча кескин айырмалуу – индивидуумдарды жалпылаштыра сүрөттөөнүн объектиси кылып алган. Мүнөздөр, практикалык иштер контрасттуулугун так ажыратуу менен аңгеменин башкы каарманы Шамалей экендигин, анын иши экендигин, негизги идеясы обломовчулукка келишкис күрөш экендигин туюуга мүмкүндүк ачат” [56; 297-б].

Ала-Тоо журналында (1985-1986) аңгемелердин сапаттык деңгээлин көтөрүү максатында уюштурулган талкууда “Тагдыр” аңгемесинин сөзгө алынган каарманы “менге” берилген баалардын стилдик ар түрдүүлүгү болбосо, ой жалпысынан окшош. Адабиятчы Б.Шамшиев аны өз мезгилинин активдүү адамы катары мүнөздөйт. «Тагдыр» аңгемесинин башкы каарманы «менди» мезгилдин маанилүү белгилерин алып жүргөн социалдык активдүү каарман катары сыпаттаган. Аныгында «мен» социалдык активдүү каармандын катарына коошпойт. Сыртынан караганда идеялдуудай таасир калтырганы менен аныгында аракетсиз, кыялкеч гана адамдын бири. Бул жагынан алганда санаасы менен нечендеген иштерди аткарган орус адабиятындагы көрүнүктүү образ Обломовду эске салат. Обломовду эч ким, идеалдык каарман, бериси болгондо оң каарман катары санашпаса керек.

Ж.Жапиев «Тагдыр» аңгемесинин каарманы «мен» аркылуу мезгилдин кийинки обломовдорун, обломовчулукту чебер, жумшак ойлонтуучу юмор менен (интеллектуалдык юмор менен десе болчудай) сүрөтүн таамай тартып, сынга алган. Мындайча айтканда, ал каарман аркылуу социалдык кайдыгерликти, позициясыздыкты, шартка ыңгайлашуунун кесепеттерин чагылтат.

Адабиятчы М.Жумаевдин аныктамасы боюнча “Тагдыр” аңгемесиндеги баяндоочу каарман обломовдук типтеги образга жатат: “Биздин оюбузча ”мен” советтик коомдогу социалдык кайдыгерликти турпатына сиңирген, сөз менен иштин дистанциясын жуутпаган, тактаганда обломовчулук сапаттарды алып жүргөн мезгилдин типтүү каарманы. Аны

автор интеллектуалдуу юмор менен тартып, аңгеменин башкы каарманы эмгекчил, мээнеткеч Шамалейге антипод койгон. Советтик мезгилдин духуна көнгөн кабыл алуу автордун юморун түшүнүүнүн ордуна, патетикалык сөздөрдү реалдуулук сыңары баалап, ишеним артылып, "мендин" натурасы позитивдүү каралган. Турмуштагы адам мүнөзүнүн татаалдыгын, сөз менен ишинин натыйжасын түз сызыктуу чагылтпаган Ж.Жапиевдин аңгемеси кыргыз аңгеме жанрынын изденүү ийгилигин, көркөм концепциясындагы сапаттык өсүштү айгинелейт.” [99; 41-б]. Албетте, адабиятчынын оюна кошулууга да болот, бирок “социалдык кайдыгерлик” болобу, жеке мүнөздөгү кайдыгерлик болобу, – мындай көрүнүш советтик коомго эле таандык көрүнүш эмес, кайдыгерликтин ар кандай түрү бүгүнкү заманда азайып калды деп айтууга болбос.

Ж.Жапиевдин “Тагдыр” аңгемесинде адам өз колу менен жараткан жаратылыш кайра адам тарабынан бүлгүнгө учурашы, аны калыбына кайра келтирүү аракети сүрөттөлсө жаш жазуучу Ч.Нусуповдун «Мергенчи» деген аңгемесинде табияттын ажайып байлыгы анын эң майда жандыктарынан болгон адам мамилеси сүрөттөлөт.

Аңгеменин башкы каарманы Алик – кайсы бир чоң шаарда окуп жүргөн студент улан. Ал жайкы каникул учурунда элеттеги чоң атасыныкына эс алууга келет, анын айылга келип, алгачкы таңды тосушун сүрөттөгөн көлөмдүү экспозициялык бөлүм каармандын айыл жосундарын «унутуп», шаар тарбиясына көнүп калганын, ушундан улам бир кезде көнүмүш нерсе катары учураган айлана-чөйрө азыр ага кандайдыр бейтааныш көрүнүштөй сезилгенин дайын кылат. Бул экспозициялык бөлүмдү каармандын ички дүйнөсүн, көз карашын толук кабарлаган чакан сцена деп шарттуу атап койсок да болот. Алик айылга атайы эс алуу үчүн келген соң, кандайдыр бир кызыктуу окуялардын күбөсү болгусу келип, бир жакка саякатка чыккысы келет, Ысык-Көлгө барып, сууга чумкуп, ден соолугун чыңоону самайт... Аны менен тең балдар үй жумуштарын өзүлөрү эле жалгыз бүтүрүп жүрсө, ал чоң атасына жардам кылайын дебейт. Ошентип, айыл балдары менен

саякаттап, чымчыктарды эч аёсуз аткылап, таранчыларды өлтүрүп, бак-даракты кыйып, жаратылышка эс албай эле, зыян келтирип, өзүнүнүн жосунсуз жоруктарын көрсөтөт. Мына ушул учурда Алик бул чөйрөдө өзүнүн жалгыз калганын, табият менен жуурулуша албаганын, айыл адамдары менен чогуу жашай албасын, бул жерде артыкбаш экенин ачык сезди, акыры кайдадыр тезирээк качып кетүүнү чечти. Жыйынтыктап айтканда автор аңгемесинде адам менен табияттын ортосундагы байланышты, табият менен адам психологиясынын карама-каршы күрөшүн, анын натыйжаларын купулга толорлук деңгээлде көркөм туюнтуп берген.

Жогорудагы жыйнакта мазмундук жактан адам пейилинин табиятын, түрдүү мүнөзүн чагылдырып берген аңгемелер да бир топ. Мындай аңгемелердин сюжеттик өзөгүн биз турмуштан анча элес албаган майда-барат нерсе сыяктуу көрүнгөн көрүнүштөр, мамилелер түзүп турат, бирок ошол майда нерсе катары сезилген турмуштун бир чакан элеси аркылуу аңгемечилер окурмандарга чоң турмуштун бүтүндөй бир келкисин, адам мүнөзүнүн көп түрдүүлүгүн жана татаалдыгын сүрөттөп берүүгө аракеттенишкен.

Чебер жазуучу Жылкычы Жапиевдин “Айыл баяны” (1987) жыйнагындагы “Аманат”, “Эски тегирмен”, “Ыйман” сыяктуу аңгемелеринде адамзаттык маанилүү түшүнүктөр көркөм таасирдүүлүктө чагылганы менен “Кек” аңгемеси Т.Сыдыкбековдун ушундай аталыштагы (Т.Сыдыкбеков. Ала-Тоо. – 1985. – №11) чыгармасына сюжеттик жактан окшош. Балким андан таасирленип жазгандыр. Мындай окшоштук О.Айтымбетовдун (“Жымжырт шаар”) М.Мамазаированын (“Балдар жалгыз калганда”) аңгемелеринен учурайт. Адабиятчы Б.Шамшиев Ж.Жапиевдеги ушундай окшоштукту: Автордун “Соң-Көлгө барабыз” аңгеме-пародиясына объект катары калемдеши К.Жусубалиевдин жазуу манерасын алган,” – деп белгиленген [226; 33-б].

“Соң-Көлгө барабыз” (1984) аңгемеси стилдик жактан пародиялуулугу менен айырмаланат. А.Пазыловдун “Кичине жанрдын чоң

маселелери” сын-макаласында аталган аңгемени К.Жусубалиевдин жазуу стилин тууроо менен бирге өз калемдешинин мүнөзүн ачууга, кыял-жоругун көрсөтүүгө жетишкенин баса белгилейт. Тагыраагы жазуучу К.Жусубалиевдин чыгармачылык стилиндеги айрым оң жана терс көрүнүштөрдү көрсөтүп бергендиги менен окумдуу эмес, анда Ж.Жапиевдин айтайын деген ою бар жана ошол максатына жеткен өзүнүн чыгармасын жарата алды. Адабиятаанууга пародиянын зарылдыгын көрсөткөн “Сөң-Көлгө барабыз” өңдүү аңгемелердин жаралышын жазуучунун ийгиликтеринин бири катары кароого болот.

70-80-жылдары чыгармачылыкка кызыккан айрым жаш авторлор кээде ченемсиз оор жүктү көтөрүүгө, курч проблемалуу, актуалдуу темаларга арналган чыгармаларды жазууга кызыгышкан. Бирок, “искусстводо жаман же жакшы тема жок, жаман жана жакшы чыгармалар бар” деген айныбас чындык бар эмеспи. Ошондуктан айрымдары ошол учурдун “модалуу темаларына” кайрылып, алы келсе, келбесе да орчундуу проблемаларга арналган чыгармаларды жазууга аракет кылышкан.

Мисалы, 1982-жылы Бекташ Шамшиевдин “Кайдасыңар, кийиктерим” деп аталган жыйнагы. Аталышы эле белгилеп тургандай, аңгеме эң орчундуу проблемалардын бирине, адабияттагы орчундуу темага – экологиялык прболемага арналган. Аңгеменин көлөмү чакан экенине карабастан, каармандары, камтыган окуясы, идеясы негизинен Ч.Айтматовдун “Ак кеме” повестин кайталап калган. Сөз болгон эки чыгарманы салыштырып болбойт, ошентсе да айрым сюжеттик идеялык окшоштуктарды белгилешибиз керек. Сөзүбүз куру болбосу үчүн аңгеменин мазмунуна кыскача кайрылсак: Тоо этегинде элден бөтөнчө жашаган чал, кемпирдин үй-бүлөсү жана алардын беш жаштагы небереси Аскер. Алардын топ эчкиси бар, алар жапайы эчкиге айланышып, тузсураганда гана үйгө түшүшөт. Абышка белгисиз себептерден улам, ошол эчкилердин эркечин атмакчы болот. Дал ушул жерден небереси каршы чыгат. “Барбаңыз, мен кийиктин этин жебейм. “...Атпаңыз, ансыз деле атам деп кетиргенсиз”, – деп кыйкырат бала. Андан соң жаратылышы

таза бала кыянаттык менен кошула албай, “Кетем”, – дейт. Аңгеме ушундай аяктайт.

Ал эми автордун «Кек» (1985) аңгемеси эски коомдун бийлик өкүлдөрүнүн жырткычтык каада-салттарын көркөм чечмелеген Т.Сыдыкбековдун ушундай аталыштагы аңгемесине («Ала-Тоо», 1985, № 11) сүрөттөгөн мезгили, темасы, сюжеттик кээ бир бурулуштары боюнча да үндөшүп турат. Турмуштук санжыра, уламыш кептер, окшош көрүнүштөр эл арасында мол, анан калса улам кийинки чыгармалардан мурункулар менен окшоштукту таба берүүгө ниет салуу, реалдуулуктун көп кырдуулугун, чыгармачыл чабыттын жекелигин таназар албоого алып келиши ыктымал. Бирок бул учурда, адилеттик үчүн белгилөө зарыл, эки аңгемедеги окуянын курчушу: Райымбек менен Нурбайдын (Сыдыкбеков Т. «Кек») ортосундагы достуктун суушу, бирине бири өч чыгып, тымызын душмандык жасашы (биринин баласын бири уурдатышы) ж.б. окуялардын чиеленип, өнүгүшү сыяктуу Ж.Жапиевдин аңгемесинде да ушундай өнүгөт. Баргы менен Айткул балдарын «чыпалак алыштырып достоштурушат». Бир аз мезгил өткөндөн кийин Баргынын Керкашка күлүктү сураган соболу өтпөй, Айткулдун күлүгүн ат чабышта тостуруп чабендесин ат-маты менен күм-жам кылуусу, эки жашар уулу Бексейиттин капилет жоголушу, акырында ал Айткулдун Табылдысы болуп, кыз жактырып жүргөн жерден өз атасы Баргынын колуна каза болушу, өлөрүндө «атакелеп» ким экендигин билдирип көз жумушу. Эки аңгеменин сюжетиндеги түйүндүү окуялар бири-бирине үндөш болгону менен мүнөз түзүү чеберчилиги ар түрдүү. Мында жазуучулардын жеке стилдик өзгөчөлүктөрүнөн тышкары тажрыйбалык дарамети да кыйла айырмаланып турат.

Мындан улам каармандын жан дүйнөсүндө жүрүп жаткан өзгөрүштөрдү, сапаттык кубулуштарды талдоого алган Т.Сыдыкбековдун “Кек” (1980) аңгемесин мисал кылууга болот.

Аңгеменин башкы каармандарынын карама-каршылыгы эмнеден улам пайда болуп, өнүккөнүн аңгеменин сюжетинен мисал келтирсек. Антташкан

эки дос Нурбай менен Райымбек бири-бирине көлөкө түшүрүп, бири-биринин ишеничинен кетип ыркы бузулду. “Нурбай көрүнөө ууру атанып, өз уруусу менен айып тартып, Райымбек көмүскө ууру атанып, өзү болжогондой журт бийлеген бийликтеги уулдун аркасы менен айып тартпай “ак” калды. Ушундан кийин эки баатырдын ортосунда түпсүз зындан пайда болду” [163; 12-б]. Мындан кийинки деталдар психологиялык чырмалууда болуп, Нурбайдын мүнөзү кектүү, ызалуу сүрөттөлөт. Ал эми Райымбек нарктуу, зоболуу. Ошентсе да ал Нурбайды көз алдына келтирип аны айыптабастан, чочулап, сактанат. Нурбайдын көктүгү, кекчилдиги бекемдиги таш боордугу Райымбектин көңүлүнөн кетпеди. “Капырай бул жаман белги боду го. Ал көкжалдын сөлөкөтү көз алдымда туруп алганы жакшы эмес. Күндүз эсинде, түндө түшүндө Нурбайдын кекенгени мен экемин го... Кекенсе кекенер да иш болду”, – деп Райымбек сурданып, тынчы кетет. Ал мурункудай достугун унуткусу келгени менен унута албайт. Аны бузган өзү. Ал үчүн Райымбек өзүн айыптайт. Ошол замат атына минип, Нурбай баатырдан кечирим сурагысы келет. Бирок журтка кадырман, абройлуу адам болгондуктан ага да чыдабайт. Бир күнү анын эң кенже уулу Болоткан жоголду. Күндө тизесине ойноп олтурчу периштеси жоголгондон кийин күйүт эмне экенин бир күндө сизди. Алардын барбаган жери калбады. Ушундан кийин Райымбек күйүттөн эрте карыды. Бир күнү боз үйгө Нурбайдын кишилери менен үйүнө бир жаш жигит да келди. Ал Нурбайдын кенжеси Жанчар экен. Аны, – Сен баягы менин жоголгон уулум менен жашташ экенсиң го, келчи, балам, бетиңен өөп коёюн деп, оң бетин аткый чайнады. Ошол замат окуянын жөнүн түшүнгөн Жанчар ооруган жерине тиштене чыдап: “Мейли чайнаса чайнасынчы ызалуу арстан. Мунун мени менен жашташ чүрпөсүн атам уурдап кетип, баласы жок бир кишиге саттым дебедим беле. Өчү кансынчы, кургурдун...” [163; 16-б], – деп мелтиредди. Жанындагылар Райымбектин сөөк колунан Жанчарды ажыратышты. Деле бир заманда чыпалак алышкан үзөңгүлөшү Нурбайдан гана эмес, ушул

оомалуу-төкмөлүү дүнүйөдөн кеги кайткандай, илеби билинбей, көзү ирмелбей жарык дүнүйө менен коштошту.

Ошентип, Жылкычы Жапиевдин “Айыл баяны” (1987) жыйнагындагы “Кек” аңгемеси Т.Сыдыкбековдун аты уйкаш аңгемесине (Т.Сыдыкбеков. “Кек”. – Ала-Тоо. – 1985. – №11) сюжеттик жактан окшош. Балким андан таасирленип жазгандыр.

«Айыл баяны» жыйнагындагы «Аманат», «Эски тегирмен» сындуу аңгемелеринде калемгер адам баласынын эсинде ар качан бааланар жакшылык, адамгерчилик, эрдик, адал эмгек өндүү бийик көөнөрбөс түшүнүктөрдү ар түрдүү адам тагдырларынын ойку-кайкылыктары аркылуу чечмелейт. Ал эми анын «Бийман» аттуу аңгемесин уламыш-насаат (притча) сыяктуу мүнөздөө оң. Анда жаратылышка кожоюнча сарамжал мамиле жасоо проблемасы илгертен бери келаткан, келечегин ойлогон ар бир ак-ниет адамдын жашоо мыйзамы экендигин, бул мыйзамдын бузулушу ысырапкордукка, ар кандай трагедияга кабылтарын бир топ элестүү чагылтат. «Бийман» пафосу боюнча ар бир адамга кайрылуу, өз кылыгына, жанындагысынын аракетине жооптуу кароо чакырыгына ээ чыгармадан.

“**Шише**” (1986) аңгемесинде жөнөкөй гана окуя камтылган. Тоодо жашаган үй-бүлөнүн бери тартса, ар жагына жетпеген оокаты сүрөттөлөт. Шишени таппай, өзү сатып ийгенин эсинен чыгарып, үйүн түрө кыдырып, балдарын тилдеген эненин бир күнкү жашоосун көрөбүз.

“**Мейман күтүү**” (1989) аңгемесинде нравалык маселелерге басым жасалат. Аңгемеде эне менен баланын мамилеси, бир үй-бүлөнүн тарыхы баяндалат. Жөнөкөй турмуштук окуядан эне, бала, келиндин кимдиги, кандайлыгы, дегеле коомдогу ролу таасын сүрөттөлөт. Жазуучу энесине карөзгөйлүк кылган жалгыз уулун айыптап, жаза өкүмүн деле чыгарбайт. “Мейман күтүү” аңгемесиндеги апасынын опсуз мээримине бөлөнгөн баланын өзүмчүлдүгү кандай чекке жеткенин, аны угуп-билген келиндин күйөөсүнө каяша кылбай, уулунун апасына жасаган мамилесин көрмөксөн-билмексен болуп койгону окуянын чиеленген түйүнүн дагы татаалдаштырат.

Автор бир үй-бүлөнүн тарых баянын элдин, кошуна-колоңдордун айтканына таянып баштайт. Сюжеттик линияны эске алган мындай ыкма сүрөттөлгөн окуянын ынандуулугуна, баяндоо ыраатынын үзүлбөшүнө алып келет. Өз алдынча турмуш жолун улоо, тиричиликти алып кетүүнүн кыйынчылыгы, жашоо-турмушун өзү жөндөй албаган адамдын көйгөйү дал ушул аңгемеде көрсөтүлөт.

Ж.Жапиевдин соңку жылдардагы аңгемечилик изденүүлөрү өз нугунда экенин байкоого болот. Анын “Киотого кеткен жол” (2008) жыйнагындагы аңгемелеринин тематикасы, проблематикасы, көркөмдүк табияты кийинки он жылдыктагы кыргыз аңгемелериндеги өзгөрүштөрдү айкындайт. Бирок аңгемелери оптимисттик маанай менен өзгөчөлөнөт. Криминалдык темадагы “Тоо бүркүт”, “Жаза”, мистикалык “Кудайы конок” жана мистика менен фольклордун катышынан турган “Ажыдаар кескен окуя”, “Азыткы” менен катар кыргыздардын жаңы турмуш чындыгын чагылткан аңгемелери бар.

“Стилдик жактан карап көргөнүбүздө аңгемелердин басымдуу бөлүгү салттуу реалисттик ыкмада жазылган Ж.Жапиев айрым аңгемелеринде арбак, албарсты, көрүмчү сыяктуу мистикалык көрүнүштөргө кайрылып, аларды реалдуу турмуш менен байланыштырып, магиялык (мистикалык) реализм үлгүсүндөгү аңгемелерди жаратууга аракет кылгандыгын көрөбүз.” [180].

“Кийинки жылдары өлкөнүн коомдук турмушундагы жаңылыктары адабий процесстин жүрүшүнө маанилүү өзгөрүүлөрдү кийирди. Адабияттын социалдык-нравалык проблемалары жана тематикалары гана кеңейбестен, турмушту изилдөөнүн принциптери, чыгармалардын жанрдык көп түрдүүлүктөрү да байыды.” [85; 87-б]. Өткөн кылымдын 80-90-жылдарына чейин адабиятта аты чыгып калган авторлордо "философиялык жана адеп-ахлактык" багыттагы мазмундук аспект жаңы шарт, кырдаал, психологияны эске алуу менен сакталса, 90-жылдардан кийин адабиятка келгендердин чыгармаларында мистицизм, детективдик, криминалисттик мазмун, образ, сюжеттик линия орун алып, философия, адеп-ахлакка кыйыр гана тиешеси бар болду.

Жалпысынан алганда Жылкычы Жапиев кыргыз адабиятынан жетимишинчи жылдары келип, өзүнүн жазуучулук талантын көрсөткөн. Ошондон улам анын чыгармалары окууга жеңил, кыргыз тилинин стилдик байлыгы, автордун сөзгө этият мамилеси окурманды кайдыгер калтырбайт.

Ж.Жапиевдин чыгармаларынын тематикалык өзгөчөлүгү – карапайым айылдык адамдардын кыял-мүнөзүн, жалпак тил менен жеткиликтүү деңгээлде чагылдырат жана аңгемелериндеги негизги проблемасы окурманды адамгерчиликке, жөнөкөйлүккө, коомдо өз ордун табып, “адам” деген бийик атка татыктуу жүрүүсүнө шыктандырып, тарбиялайт. Ошондуктан, азыркы тапта дагы чыгарма сүйүүчүлөрдүн көңүлүнөн орун алып, аңгеме жанрынын сапаттык жактан өсүшүнө өз салымын кошуп келүүдө.

3.2. К.Кушубековдун аңгемелериндеги көркөм конфликт жана мүнөз маселеси

XX кылымдын 70-жылдары кыргыз прозасына жаңы ысымдар К.Акматов, К.Абдышев, О.Айтымбетов, К.Өмүркулов, Ж.Жапиев, А.Матисаков, Б.Усубалиев, К.Кушубеков ж.б. келип кошулду.

70-80-жылдар “брежневдик сенектик доор”, “дымуу мезгили” деген негативдик түстөгү эпитеттер менен шөкөттөлгөн менен социалдык, маданий өнүгүү бир ордунда туруп калган жок. Өзгөчө адабият, искусство чөйрөсүндө бир топ жылыштар болду. Замандын агымына жараша адабиятта жаңы мүнөздөр, жаңы конфликттер орун ала баштады.

«Эгерде көркөм чыгармада таамай, так сүрөттөлгөн күчтүү мүнөз жок болсо, ал бүгүнкү күндөгү ар кыл сфералардагы адам турмушун, конфликтти канчалык кеңири баяндабасын баары бир бүгүнкү күн жөнүндөгү чыгарма боло албайт» [54; 296-б]. Чыгармачыл изденүүдө жүргөн адам кандай болбосун өз доорунун, өзү жашап жаткан коомдун орчундуу проблемаларына кааласа, каалабаса да кайрылбай, замандын жакшы-жаман, ийгилик-кемчилигине көңүл бурбай койбойт. Коомдогу өзгөрүү, жаңыланууну ошол мезгилдин адабиятынан көрүп, таанууга шарт түзүлөт.

XX кылымдын 70-80-жылдары адабиятка келген калемгерлердин ичинен өзүн таланттуу прозаиктердин бири катары тааныта алгандардын бири – Кушубеков Касым. Жазуучу адегенде аңгеме жазуудан баштап, анан новеллага, повестке, ал эми азыркы учурда роман жанрынын үстүндө эмгектенүүдө. Анын биринчи аңгемелер жыйнагы «Өткүн» деген ат менен 1978-жылы басылып чыккан. Кээ бир чыгармалары орус жана украин тилдеринде жарыяланган. Анын калемине таандык “Алишер”, “Өткүн”, “Үмүт”, “Ишембиге чейин”, “От, эне, сүйүү жөнүндө новелла”, “Жомок ушинтип башталат” ж.б. чыгармалары бар. К.Кушубековдун чыгармаларынын тематикалык багыты – бардык кыргыз жазуучуларындай эле өзү жакшы билген, өнүп-өскөн айыл турмушуна арналган.

Ырас, сүйүү, күйүү, ажырашуу, жарашуу, эрдик көрсөтүү сыяктуу өзгөчө окуялуулуктарсыз деле күндөлүк турмуш темасында терең мазмундуу, көркөмдүгү жогору, кызыктуу чыгарма жаратууга болот. Мисалы, Касым Кушубековдун “Тоолорго таң эрте атат” (1985) деген көлөмдүү аңгемелер жыйнагындагы “Өткүн”, “Кусалык” жана “Тоолорго таң эрте атат” аңгемелер цикли кадимки күнүмдүк жашоодогу өтө жөнөкөй окуяларга арналганы менен автордун дүйнөгө, чөйрөгө болгон өзүнчө көз карашы бардыгы көңүлгө толумдуу чыгармаларды жаратууга өбөлгө түзгөн, каармандардын ички дүйнөлөрү да кыйла кеңири иликтенет. К.Кушубековдун аңгемелеринде учурдун актуалдуу делген темаларына же публицистикалык илепке атайылап кызыгуу жок, тек гана жөнөкөй, кадыресе эле турмуштан алынып жазылган сүрөттөр аркылуу терең мазмун айтат.

“Өткүн” (1978) аңгемеси сюжеттик-композициялык жактан чакан. Адам менен табияттын жакындыгын, алардын “ынтымагын”, ажырагыс биримдикте экенин каармандын табиятка суктануусу, талаа менен күн менен сүйлөшүүсү аркылуу көрсөтөт. Ооба, күн – бул бийиктиктин, жарыктыктын, жаркын жашоонун символу. Жалгыздык жанына батканда, күн менен маектешүү чыгарманын башкы каарманы карыянын адатына айланган. Аңгемени окуганда улуу жазуучу Ч.Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестиндеги Толгонай менен жер эненин диалогу эске түшөт. Автор адам менен табияттын бир бүтүндүгүн балким ушул повестке шыктанып жазгандыр. “Жер эне менен Толгонайдын, абышка менен күндүн сүйлөшүүлөрү сюжеттин өнүгүшүнө көмөктөшкөн экспозиция катары кирген. “«Саманчынын жолу» повестинде бул диалогдон кийин окуя өнүгүп, чиеленүүгө өтөт. Диалог автордун философиялык ойлоруна сугарылып, бүткүл турпаты менен повесттин сюжеттик тканына органикалык түрдө ширелишип, чыгармада маанилүү бир эстетикалык жүктү көтөрүп жүрөт.” – деп убагында баа берилгендей, [188; 153] чыгарма жер-энесиз, бийик эстетикалык деңгээлге жетпеген өңдүү аңгемеде да ошондой.

Карылыктын доорун жападан жалгыз өткөрүп жаткан абышканын жашоосу жайы бою кокту-колоттордо, тоолордо чөп чабуу менен өтүп, адамдарга кызмат кылуу үчүн жаштыгын чырмооктолгон чөптөргө, аларды оруп-жыйноого арнаган. Ар качан чалгычылардын сап башында жүргөндүктөн, колхоз жетекчилери да ага көнүп алышкан, ансыз чөп бүтпөчүдөй сезилет. Бирок, кийинки жылдары чалгы чабык токтоп, кубаттуу техника чалгынын ордун басты. Ошондо да абышканын өнөрү талаада калбай, коңшулардын калган-каткан беде чөптөрүн чаап жүргөндүктөнбү, “чалгычы аке” атка конгону конгон. Районго аты чыккан бардык жактан өзүн көрсөтүп, ынтымагы артып турган айыл ичинде бардыр, муун-жүнү күчкө толгон, билегинде каруусу бар, иш десе ишке, аш десе ашка тойбогон бозулан, жаш жигиттер. Кантип жок болсун? Бирок жазуучунун сүрөттөсүндө, талаа иштерине абышка катышпаса, ал жер бүтпөчүдөй берилет. Ал чөптөр бир гана ошол ал-күчтөн тайган, карыганда кемпиринен айрылып, жалгыздыктын жан сыздаткан даамын татып отурган кишини күтүшөт. Каармандын ички туюму жалгыз болсом да, “жанымда жан сергиткен жаратылыш, аткан таңым, баткан күнүм бар” дегендей түшүнүк берет. Бул тууралуу: “Өткүн” аңгемесинде адамдын өмүрү өткүн сымал символдоштурулат, карыянын акыркы күнү, Күн менен сүйлөшүүсү, адам менен табияттын катышы, деги эле бир адамдын жашоо маңызы, өмүр таржымалы аналитикалык кылдаттыкта ачылган.” [196] – деген баалар берилген. Демек, аңгеменин идеясы – адамзат менен табияттын таттуу мамилесин бир бүтүндүктө кароо болуп саналат.

70-80-жылдары мындай тематикада, карылар туурасында бир топ аңгемелер жарык көрдү. Мисалга алсак, Мамат Раимжановдун “Алмалар гүлдөйт” (Ала-Тоо, 1988, №1) аңгемесинде карылыктын доорун сүргөн аксакалдын жашоосу баяндалат. Кемпиринин көзү өтүп кетип, айылда жалгыз жашайт. Шаардагы уул-келини айда-жылда келип, кабар алып турушат. Бир күнү уулу Жунус келип: “Уят эмеспи, ата. Канча жылдан бери жалгыз турасыз. Элден деле уялат экен адам... жалгыз атасын багып албайбы

деп эле айтып жүрүшөт. Же сизге каралашаар адам болгондо да бир жөн” [201; 19-б], – деп, атасын ой-боюна койбой шаарга алып келет. Ошентип шаардын ызы-чуу жашоосу алгач абышкага өөн учурады. Көкүмбай чалдын шаардык жаңы турмушу жаман башталган жок. Келгенден кийин бир аптача былк этпей жата берди. Чынында эле анык жыргал өндөнөт. От жагам, казан асам дебей, атүгүл ысык суусу да белең. Зериксе телевизорду бурап коё берет. Ал эми шаардын ага жакпаган жерлери, баарынан да сыртка чыгып, кайра киргенде кыйналчу болду. Көкүмбай чалдын таң калганы шаардагы адамдардын учурашпаганы болду. Бир этажда турса да кошуналар бири-биринен аман-эсендик сурашпайт экен го буларың деп айран-таң.

Ушундай нарк-насилди туткан карыянын амандык сурашпай, ар ким өз жашоосу менен жашаган шаардыктардын жашоосунан айылын көздөй кеткиси келет. Бирок уулу жакшы кызматта иштегендиктен, келини экөө өз жашоолоруна тың. Бардык шарттары түзүлгөн. Бир күнү алардын күбүр-шыбырын угуп калды. Айтымдарында чет өлкөдөн мебель алып келишет экен, эртеси эле үйгө бейтааныш адамдар аны алып келишип, курай албай көпкө убара болушуп, бүтүрүштү. Андан көп өтпөй үйгө меймандар келип, уул-келини аларды сыйлоо менен убара. Абышка өзүн кереги жок адамдай сезип, жалгыздык жанына батып турду. Көп өтпөй үйүнө көптөгөн ящик алмалар келип түштү. Аны көрүп, кемпири экөөнүн алмалар гүлдөгөн убагындагы кырчын жашы эске келип, ойлуу отурганда Жунус кирип келип, атасын ээчитип базарды көздөй келишти. Ал жерден уулу: “Ата, үйдө отуруп зеригип кеттиңиз. Мобул алмаларды эрмектеп тыйын-тыпыр кыла бериңиз... Жакшы эле алмалар экен, бат эле алып кетишээр. Мен анан түштө келип, кабар алып кетем”, – деп шаша сүйлөп жөнөп кетти. Базардын ичи кыжы-кужу. Уулунан мындайды күтпөгөн ата көңүлү жок, баасын сураган кардарларга бекер тарата баштады. “... Акыры алмалары азая баштаганда, ящигин жыйнаштырып, айылга кетчү автовокзалга бет алды. Өзүнүн алмалары гүлдөгөн үйүн көздөй бет алды...” [201; 24-б].

К.Кушубековдун “Өткүн” аңгемеси күн менен символдошо, М.Раимжановдун “Алмалар гүлдөгөндө” аңгемесиндеги карыя алма менен символдошконун көрөбүз. Аны өзүнө, жан-дилине жакын тутат. Анткени, өзүнө жакын болгон жеринен, алмасы гүлдөгөн жеринен башка жер, мейли уулунукубу, шаарбы, ага кызыксыз, кунарсыз сезилип турду. Качан гана алма менен байланышта болгондо, уулунан сый көрбөй, ага сатарман катары мамиле кылганда өзүн чыныгы бактылуу сезген жерге кеткиси келди. Бир чети, бекер сатса да, кетүүсүнө себеп болгон алмага ичинен жылып турду.

Жогорудагы аңгемелерден улууну урматтоо керектигин, биздин ата-энелер бизге гана керек, табылгыс байлык экенин баамдоого болот. Сый-урмат, сүйүү, ызаат мамиле орун алып, алардын кымбат экенин сездирген тарбиялык мааниси зор аңгеме катары окурмандын көңүлүн бурат.

Ал эми “От, эне, сүйүү жөнүндө новелласы” башка чыгармаларына үндөш, айыл темасын эске салат. Чыгарманын башкы каарманы агайына ашык болгон – Аниса. Өспүрүмдүн жан дүйнөсү да, сүйүүсү да таза, аруу. “Сиз дайым мени мененсиз. Бассам-турсам, мектепте, үйдө, койчу кайда жүрбөйүн сиздин элесиңиз кошо жүрөт, өкүнүчтүүсү – ал элес сүйлөбөйт. Мейли сүйлөбөсүн, мени менен кошо жүрсө болду.” [274; 46-б].

Иниси Черик таап алган күндөлүктө эжесинин жан кишиге айтпаган сырлары, ички-туюму айдан-ачык жазылган. Анисанын ойлогон оюн, жүрөгүнүн баарын ал адам ээледі. Ар бир сабак ага майрам, күндө эртеңкисин күтөт, кызык. Чакан аңгемедө сүйүү сезими кудум жаш баланын кадамындай там-туң баскан, али эчтекеден кабары жок, турмуштун анча-мынча илебине туруштук бере албачудай сезилген өспүрүм сүрөттөлсө да, андагы улуу сезим баарынан күчтүү, баарына баш бербеген романтикалуу маанайда берилет.

Ал кенедейинен чоң эненин тарбиясын көрүп, баарына бышкан. Энесинин көз жумганына жети жылдын жүзү болсо да, атасынан дайын жок. Эс тартканы ата-эненин жылуулугун эңсегени менен артка жолу жок. Бирок аны келечекке бир үмүт жетелегенсыйт.

Аңгеменин табияты ушундай эмеспи, каармандар аз кездешип, алардын турмушу кара сөздүн башка түрлөрүндөй (роман, повесть) кенен-кесир тааныштырылып, ийне-жибине чейин көрсөтүлбөстөн, үзүл-кесил гана урунттуу учурлар каармандын ички ал-акыбалы, сезимдери сүрөттөлөт. Буга жогорудагы каарман Аниса мисал боло алат. “Жол караган бала” (1985) аңгемесин да мазмундук жактан, каармандардын окшоштугу жагынан алып карасак болот. Мында да турмушка аралаша баштаган өспүрүмдүн адамдар жөнүндө түшүнүгүнүн кеңейиши, романтикалык ой-чабыты, ата-эне – бала темасы козголот.

Ал эми «Бейтааныш обон» деген новелласында чоң окуя – эң ыйык, эң бийик, эң таза сүйүүнүн аянычтуу окуясы сүрөттөлгөн. Өтө эле чакан окуя, бирок адам тагдырынын эң бир драмалуу учурун, сүйүүсүнөн айрылган аянычтуу тагдырын көрсөтүү жагынан, жакшы сюжет курулган. Буга үндөш Ж.Жапиевдин “Лилия” аңгемесин салыштырууга болот. Анда да автобустан бир көрүп сүйүп калган, Лилия аттуу кыз, жигиттин үмүтүнө шам жагып жүрүп, акыры сүйлөй албагандыктан, эки ажырым жолго түшүшөт.

Көрүнүп тургандай, К.Кушубеков адамды сүрөттөөдө бир беткей баалоочул, өз пикирин билдирүүгө барбайт, анын ордуна ички дүйнөсүнө тереңдеп кирип, реалдуу турмуштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү кырдаалга жараша ачып көрсөтөт. Чыгармаларындагы идеялык-максаты – социалдык турмуштун оор жагдайын адамдык касиет-сапатты, жаш адамдын социалдык-нравалык жактан калыптанышын, ички-дүйнөнүн ал-абалын чеберчилик менен чагылдырганы байкалат.

70-80-жылдары жазылган аңгемелерде көбүнчө айыл турмушу, түркүн тагдырлар, ошондой эле туңгуч махабат, анын шарданы менен жүрөктө калган азаптуу тагы, жаш адамдын турмушка койгон туңгуч кадамы, анын түмөн түйшүгү чагылдырылган. Жазуучулар мезгилдин, өз замандаштарынын социалдык портретин түзүүгө активдүү умтулушкан. Мисалы, анын бири – жаш адамдын социалдык-нравалык жактан калыптанышын, турмуштан өз жолун табуусун сүрөттөп көрсөттүү.

Айылдык жаштар турмушунун социалдык жагдайларынын эң маанилүү жагы жазуучу К.Кушубековдун “Үмүт” (1979) аттуу аңгемесинде козголот. Аңгеменин башкы каарманы айылдык шартта, айылдык чөйрөдө чоңойгон Аманбек турмуштан өз жолун, өз багытын табууга умтулбай, тескери жолго түшүп, ичкиликке берилип кеткен.

Ырас, К.Кушубековдун аңгемесинде жаштардын рухий-нравалык калыптануусуна оңтойлуу шарттардын жоктугу түздөн-түз, ачыктан-ачык сыналбайт, анда тек, Аманбектин ичкиликке берилип, анын азабынан жубайы Шайыргүлдүн чүнчүшү, бушайман болушу баяндалат. Ал Аманбекти таштап, өз башын куткарып, басып кетүүгө да кудурети жетпейт.

“...Шайыргүл шалдая түштү. Чын эле баары кайра башталабы? Үйдүн кутун учурган ызы-чуу. Коңшу-колондун тынчын кетирген кыйкырык, сөгүүлөр. Анан сөөккө жеткен кычыткы сөздөр, ызага муундурган ой... Шайыргүл буларды эстегенде чочуп кетти. Ушунча чыдаган ага бу сапар чыдоо кыйын эле. Башкалардан өзгөчөлөнгөн тагдырына ызасы келе түштү”. [274; 87-б].

Мурда да ишке орношом деп кетип, кайра эле мурунку абалындай келчү. Бу сапар негедир бир үмүт арткансып, ишеними тоодой болуп турду.

“Аманбек келди! Узак мезгил бою сагыныч менен күткөн адам өңдүү жаш келин элире түштү. Өзүн жүдөткөн азыркы ойлор заматта жоголуп, жакшы жышаанды угууга ашыкты Шайыргүл. Сөзсүз өзү күткөндөй, өзү ойлогондой болот деп биротоло ишенди ал. Ал турмак наздануунун, эреркөөнүн жашыруун бир сезими ээлеп алды аны. Ошондонбу, этек-башын оңдонуп койду. Бирок ал күткөн нерсе кайда? Жалаң көйнөкчөн, тизесине чейин ылай, түнү бою талаада жатып чыккандай уйпаланган Аманбек үйгө кире бериштеги текчеде башын салаңдатып отурган эле. Чачтарына бирөө атайын сепкенсип, топурак болгон.

– Ия, Аманбек, бул эмне кылганың?! Ушубу сени күткөндөгүм. Ушубу сенин ишке орношконуң?! – Көзүнө жаш өзүнөн-өзү толо берди. Эрбейген өзүнүн, анан бу дүйнө асты-үстү болсо да сезбечү ылжыган күйөөсүнүн

түрүн көрүп ызага муунду. Көкүрөктө кыжылдаган ал ыза жүрөктү жарып ийчүдөй болуп турду” [274; 99-б].

– Аманбек турчу! Алда кудай ай, бети-башыңды да жарып албадыңбы. Бу түгөнгүр аракты ичпесең өлөсүңбү, – деп каңырыгы түтөгөн Шайыргүл ал ансайын күйпөлөктөйт. Элдин огороду бүт жыйналган, Шайыргүлдүн картошкасы казылбады. Жайы бою өзү ооруп, кетмен кармаганга ал-күчү жок. Мындан мурун, кайнатасы тирүү кезде бул үйдө бардык жумуш өз убагында бүтүп, айылда кадыр-барктуу адамдар эле. Көрсө, ал үйдүн куту – ошол кайнатасы тура. Көзүнө жаш толуп, кайнатасынын элеси турду. Анын сөзү кулагына жаңырат: “ – Аманбекти адам кылабыз деп акмак кылып алыптырбыз. Атанын уулу болбой калды. Өзүнө кара. Ага ишенбе, өзүнө өзүң ишен. Жыйылган үй чачылбасын, балам. Чачуу жеңил, жыйноо оор. Өлүү оңой, жашоо кыйын. Акылдуу жансың. Тилектешке көз бол. Кайда жүрсөң да ага көз кырыңды сала жүр. Али жаш, ошент чырагым” [274; 100-б].

Башында Шайыргүл Аманбектин окуусун таштап баса берип, анан шаарда иштей баштаганына анча намыстанган эмес. «Жаш эмеспи, окуу качпас, баш аякты жыйнап алсак күзүндө кайра барабыз, мен да тапшырам» деп ойлонду. Өжөрлөнүп намыска бек турган, ал кичине жүдөй түшкөн кайнатасын да өзүнүн оюна ынандырды. Токтомурад абышка да бара-бара уулу минтип иштеп, келини үй ичин толтуруп кирип-чыкканына жетине албай сүйүнүп жүрдү. Шайыргүл келини да өзү тилек кылгандай бүлө эле. Баарын көз караштан сезип, сөз жуктурбайт. Бакыт деген ушу деп ойлочу өзүнчө чал, анан ичинен ыраазы болуп, тобо кылчу. Ошондой күндөрдүн биринде эч себепсиз эле Аманбек үйгө ичип келчү болду. Ичсе ичер, ал курактуунун баары эле ичип жатпайбы, – деп анча этибарга албады абышка. Бир гана Шайыргүл безеленди: «Ата, кой десеңиз, көп иччү болуп баратат». Көп чочулаба, балам, жолдош-жоролору бар. Бой тартып калбадыбы, – деп келинин жоопкотуп койчу.

Бирок ошондо катуу ката кетиргенин кийин сизди абышка. Ал жүрүп өнөкөткө айланып кетти. Ошондо катуу айтып, какыс-кукус кылганда мүмкүн, мынчалыкка жетпес беле деп ойлонду. Анан Аманбек ичкиликке биротоло ооп, үйгө түнөбөй, айыл-апанын тынчын кетире баштаганда «аялы төрөбөй иче баштады» деген сөз тарады. «Андай эмей эле Шайыргүл Керимкулдан кат алыптыр. Экөө дагы эле үмүтүн үзүшө элек экен. Шайыргүл Фрунзеге барууга убадасын бериптир. Ошондон ичип жүрөт» деп Эсенгулдун чаар бет аялы айтып жүргөнүн кайниси айтып келген. Ошондо: «Ичсе өз акчасына ичип жүргөндүр. Силерден тыйын сураптырбы? Тим койсо жөн эле...» деп ушакка жини келген Шайыргүл ыза болгон. Мынчалык, үйүндө бар нерселерди кошо сатып, сокур тыйыны калгыча ичкиликтин артынан кубалоосуна анын жашоого болгон үмүтсүздүгү себеп болду. Же сүйгөн жубайынан жакшы мамиле жок, же сырттагы жоромолдордон жакшы сөз жок... Айтор жашоого болгон көңүлсүздүгүн ушул арактан чыгарганы чыгаран.

К.Кушубеков каармандын терс жолго түшүп, бузулуунун чегине жеткенин жакын эле тууганынын эшегин сатып, арак ичкени менен сүрөттөйт. Эл алдында Шайыргүл ушунда дагы бир жолу «өлдү». Бирок, айласы канча, ал Аманбектин эртедир-кечтир оңолушун, адамдык жолго түшүшүн көргүсү келет, үмүтүн үзбөйт. Акыры ал да бир күнү эсине келип, киши болот деп бекем ишенет. Бул маселе авторду да анча ойго салбайт, ал Аманбектин оңолушуна, адамча жашоого бет алышына күйөрман болуп, ага «боору оорубайт». Каарманга болгон автордук мамиленин мындай катаалдыгы сөзсүз, козголуп жаткан проблеманын окурманга тийгизген таасирин, эмоциялык тереңдигин ого бетер күчөтөт, чыйралтат.

Бирок бу сапар Шайыргүл катуу жаңылган эле. Аманбек шаарда ичкиликке тыйын сурап жүргөнүн кийин ишенимдүү эле кишилерден укпадыбы. Бирок ошондо да бул сөздөргө ишенбеди. Ага кече гана өзү ооруканада жатканда үйдөгү шырдакты сатып жибергенде ишенип отурбайбы.

Обочодо отурган Шайыргүлгө баары алаканга салгандай көз алдынан өтө берди. Мына, өзү жашаган үй. Бактылуу учурлардын жана ызага алдырган күндөрдүн күбөсү болгон өзүнүн үйү. Күндүр-түндүр үмүт менен наристе күткөн жылуу төшөгү. Бир үйдүн ээси кылып, берекесин аябаган куттуу очогу. Өмүрүнүн эң жылуу, эң кыйын учуру өткөн, Аманбек оңолор деген **үмүткө** толгон боз там.

Келин болуп келгенден ушул күнгө чейинки өткөн өмүр жылт-жулт этип көрүнө берди. Канчалык көңүлү калса да, жаштыгы, сүйүүсү ошол жерде калгансып ичи ачышты. Өткөн күндөрдү эстеп эреркеп кетти ал. Ушул саам ага ошол боз там дүйнөдөгү эң кымбат, эң ыйык нерсе катары сезилди. Ошол боз там менен өзүн туташтырган көзгө көрүнбөгөн белгисиз бир жип бардай туюлду. Анын ар бир кычыгы, ичиндеги ар бир эмерек, оозгу бөлмөдө эч нерсени сезбей уктап жаткан күйөөсү, төрдө илинген кайнатасынын сүрөтү даана көрүндү. «Тагдырдан качып кайда баратасың?» дегенсип боз тамдын көрүнүшү суз. Шайыргүл отурган ордуна тура калды. «Тилектештин күнү не болот, катыгүн!» Көзү жашылданып алган: «Боз тамды таштап каякка бармакмын!». Шайыргүлдү өзүн мыжыган ызадан, чүнчүүдөн жогору турган башка бир сезим жеңип баратты. Ал дагы эле Аманбектен түңүлбөө, ага ишенүү сезими эле. Аманбексиз өз турмушун ушул саам элестете албады. Ал үчүн өмүрүндөгү эң кымбат адам Аманбек экенин сизди. Көрсө, мына ушу ыйык сезим аны ысыкка да, суукка да чыдоого дем болуп турган окшобойбу. Ушул ой, ушул сезим заматта делебесин козгоп ийди. Анан мөгдүрөгөн санаркоону, аракка алдырган күйөөсүнө болгон ызаны өркөчтөнгөн суунун шары, өзүнүн өмүрү болуп калган боз тамдагы куттуу очок, эмелеки сезимди көкөлөткөн өрүк комуздун күүсү жеңип кетти. Тиричилик менен өмүрдүн өзү ойлогондой кара мүртөс, бир беткей эмес экенине ынанган Шайыргүл кечки шоокумга кумарланып отура берди.

Андагы экөөнү байлап, бири-биринен алыстатпаган сезим Шайыргүлдүн психологиялык абалынан, санааркоосунан байкалат. Канчалык

ызаланып, күйөөсүнөн түңүлбөсүн, аярлоо, аны күтүү, үмүт кылуу менен жашайт. Өзүн мыжыган ызадан, чүнчүдөн жогору турган башка бир сезим жеңип бараткандай. Ал дагы эле Аманбектен түңүлбөө, ага ишенүү сезими эле. “Кеч күүгүмдө Шайыргүлдүн эрбейген карааны куурай баскан картошка огородун бойлой, али жарыгы күйө элек үйдү карай бара жатты. Жыл бою үйүн көрбөй сагынып калган адамдай ал караан шашып алган” [274; 104-б]. Окурман Шайыргүлдүн чыдамкайлыгына, туруктуулугуна, күчтүү ишенимдерине ыраазы болуп, аялдын ишениминин акыбети кайтып, караңгы үйүндө сүйүүнүн, бакыттын шамы тутанып, жарыгыраак жанса экен деп тилейт, ошондой болооруна ишеним артат.

Демек, жазуучу турмуштун кичинекей бир көрүнүшүнөн үй-бүлөлүк мамилелердин абалын, жан-дүйнөнүн психологизмин жарата алды. Мындай алып караганда, булар азыркы замандын деле каармандары. Рынок мезгилинин алкагында да, Аманбек менен Шайыргүлгө окшогон үй-бүлөлөр жок эмес. Болуп келген, боло да берчү маселе экени чындык. Бирок, баарына кайыл болгон Шайыргүлдүн жашоого болгон көз-карашы, максаты жок, тек гана ичимдикти эңсеген жолдошу Аманбекке (же ортодо караан туткудай балдары жок) болгон чыдамкайлыгына таң берүүгө болот. Биздин оюбузча, Шайыргүлдүн ишеним-үмүтүнө таяныч берчү, илинчек болчу нерсеге атайылап көңүл бурууну, автор эсине албай койгондой. Эгер Шайыргүл Аманбекти кыя албай жатса, демек анда кандайдыр бир ич жылытар, кыйбас адамгерчилик сапат болуу керек эле. Антпесе Шайыргүлдүн үмүтүн жөн гана жанкечтилик сыяктуу кабыл алсак болот. Аманбектин “кылыгы” кайталана берсе, Шайыргүлдүн эле азап тартуусунан башка жолу жок...

К.Кушубековдун бул аңгемесине ага замандаш калемгер Ж.Жапиевдин “Кечирим” (1977) аңгемесинин мазмундук жактан окшоштугу бар. Түн бир оокумда айнектен айдын нуру төгүлүп, ак жарыкка толгон бөлмөдө жаш келин ары-бери басып, тынчы кеткен бир аял жүрөт. Бир маалда ал тынчтыкты бузуп, айнек такылдайт. Көрсө күйөөсү мас абалында, бирок ал

наристелүү болбогону үчүн, күйүтүнө чыдабай ошондой жолдо. Алар да үмүт менен жашайт.

“Аба улам суук тартып, ак көйнөкчөн тигини чыйрыктырат. Деги турмушун кызык кээде, бүгүн самайыңан сылап эркелетсе, эртеси эле ызалантат колун кезеп. Анан «жолун болгур» дегинчелик кылып шылдыңдаганына не бересиң минтип” [255; 25-б]. Мында Ж.Жапиев турмушту салыштырмалуу элестүү сүрөттөгө басым жасаса, К.Кушубеков өзүнүн аңгемесинде каармандын (Шайыргүл) мүнөзүн, анын ички дүйнөсүндөгү (өзү менен өзү күрөшкөн, кайчы пикирдеги ойлор) конфликтти жогорку чеберчиликте ачып берген.

“Үмүт”, “Кечирим” аңгемелеринде мазмундук жактан окшоштук болсо, Б.Жакиевдин «Бороондуу жолдо» аңгемесинде камтылган ойдун да буларга жакындыгы бардай. Бирок Б.Жакиевдин каармандары К.Кушубековдун каармандарындай чыдамдуу, сабырдуу боло алышпайт. Утурумдук турмуштун майда-барат нерсесине да көз жумуп, ал турсун оор соккуларга да туруштук бербестен, жыйынтыгында тагдырлары оорлошот. Мында бири-бирине арзышкан жаш үй-бүлөө туугандарынын аралашуусу менен ажыроого туура келет. Балким, Шайыргүлдөй беттегенин бербеген, чыдамкайлык менен Айым да үй-бүлөөсүн сактоого аракет кылса болмок. Бирок Алар ортодогу ишенбестик, тез чечим кабыл алуунун жыйынтыгында өзүлөрү күтпөгөндөй тагдырга туш болушту. Ал эми “Бороондуу жолдо” аңгемесинде көп жылдар бою балалуу боло алышпаган Шейше менен Айымдын жашоосуна баш баккан туугандары, Шейшенин артында туяк калуусун каалап ажыратмак болушту. Бул ойлору онунан чыгып, аруу махабат менен курулган жаш үй-бүлөө кыйрады. Сыртынан көпчүлүккө суз көрүнүшкөнү менен алардын бири-бирине болгон махабаты дайрадай эле. Эч жеринен кынтык табылбаган ажарлуу Айымдын жашоосу эми бөлөк. Шейшенин көңүлүнө көп жага бербегендиктен, Бүбүйна менен да очогун тутантып кете алган жок. Ал ортодо үмүт менен жашаган Айым келип, Бүбүйнаны көрүп, биротоло түңүлдү да, эми ишенимдүү өз жолу менен

кетти. “Шейшенин чети кетик чолок морунан удургуп чыккан түтүн авада үзүлүп-үзүлүп, жоголуп жатты. Айымга ал автобустун терезесинен байкалгансыды. Бугу ичине батпай жаш толгон көзү автобустун ичи-тышын даана көрбөй чыпкаланат. Автобус катуу бараттыбы, акырын бараттыбы – Айым аны деле этибар албады” [250; 178-б]. Чыгармада каармандар өз жашоосу үчүн жан үрөп күрөшүп, каршылыктарга туруштук бере албаганы көрүнөт. Алар деле бири-бирине болгон сезимдери күч экенине карабай экөө тең ичтен сызган бойдон калышат. Балким алардын чыгармадагы “тагдырынын” ушундай болуп аякташы, окурманга ар түркүн ой жаратканына себепчи болсун деген автордук максат, тилектерден уламдыр.

Т.Сулаймановдун “Акыркы түн” (1980) аңгемесинде болсо башкы каарман Алибек жыйырма жыл бирге түтүн булаткан сүйүктүү жары Умсун менен эки ажырым жолго түшүүнү ойлонот. Буга себеп, алардын балалуу боло албаганы. Ал өзүнүн таякелерине барып, маселени оңунан коюп, өзүнө келиничек болчу кызды да сүрүштүрүп, көрүп койду. Бирок Умсунга бул чечимди кантип угузат? Сансыз ойго чөмүлүп келе жатып, асманда бир бүркүттүн учуп жүргөнүн көрдү. Ал кээде жай калкып, кээде канаттарын күүлөп, бир топ жерге чейин чабыттап учуп барып, кайра артына бурулат. Көрсө Алибек атып алган бүркүттүн түгөйү экен. Оюнда булар да жалгыз болгусу келбей, бирин-бири издешет тура деген ойго чөмүлдү.

Жубайы экөөнүн акыркы түнүндө Алибек балалуу болгусу келгендигин, ошондуктан ажырашуу чечимине келгенин Умсунга айтты. Келинчеги чукул чечимдин жүйөөлүүлүгүн түшүнүп турса да аны токтоо кабыл алууга дарманы келбей улам шолоктоп ыйлайт. Бир аздан соң өзүнө келип, жаш кезинде Алибек экөө сүйлөшүп жүргөндө боюна бүтүп, бирок ал согушка кетип калганы үчүн айласыздан баланы алдырганын айтат. Ушунча жылдан бери жашырып жүргөнүнө, өзүнө, согушка нааразы болгон Алибек кимди күнөөлөрүн билбей, нес абалда калды. “Мен акмак! Ошондо үйдөгүлөргө айтып кетпейминби десең? Умсунду да апана айт дебеймби десең? Эх акылсыз жаштык! Эгерде мен ошентип айтып кетсем, Умсун

ушундай төрөбөс болот беле? Жок, ал аман-эсен төрөп, балам он сегизге чыгып калмак! Согуш болбогондо биз ошондо эле баш кошот элек... Ох, мен акмак! Эми Умсундун ушундай болуп калышына мен күнөөлүү” [306; 20] Дал ушул учурда баягы бүркүттүн безеленген үнү кулагына жаңырды. Ал ошол замат Умсунду бекем кучактап, ага эч жакка кетпейсиң!” деди. Мындан улам, жогорудагы эки аңгеме каармандардын мүнөзү жагынан, сюжеттин чечмелениши жагынан айырмачылыктарга ээ. “Акыркы түндө” сюжетинде булар балалуу боло алышпаса да, бири-биринен ажырай албайт. “Бороондуу жолдогу” Шейше менен Айымдай жашоосуна да эч кимди аралаштырбай, өзүлөрү жашоосунун ээси катары көрүнө алган каармандардан.

70-80-жылдары үй-бүлөлүк, социалдык-нравалык маселелер, адамдын жан-дүйнөсүндөгү ал-абалы, психологиясы ар тараптан, ар өңүттө чыгармаларда козголгонун аталган аңгемелер ырастап турат.

Адамдын башынан өткөн окуялар чыгармаларда реалдуу камтылса, алар эмоционалдык таасир жактан окурманга тааныш учурап, анын жан-дүйнөсүн чагылтып жаткандай сезим тартуулайт. Мындан улам, адабиятчы Л.Үкүбаеванын пикири бизди ынандырды: “Элдин турмушу, элдин тагдыры – сүрөткердин гүлазыгы. Элдин турмушун көрөгөчтүк менен изилдей алган, анын өнүгүшүнүн негизги тенденцияларын билермандык менен “кармай алган” жана эл тагдырынын көркөм сүрөтүн тарта алган сүрөткер гана элге жетет, кызыктырат, ойлонот. Элдин акылмандуулугу, даанышмандыгы, ой-санаасы, кайгы-кубанычы гана элге ортоктош. Элдин ушул улуу касиеттерин ачып бере алган ойчул, чебер сүрөткер гана дүйнөлүк даңкка жалпы элдик алкоого арзыйт” [84; 59-б].

К.Кушубеков мурдатан келе жаткан традициялуу темалардын бири – кыргыз аялынын өзүнүн тагдыры, эркиндиги үчүн күрөшүүсү, социалдык абалы, үй-бүлө турмушу жөнүндөгү темага кайрылган. Ушундай көнүмүш тема болгону менен автор муну жаңы жагдайдан, жеке гана өзүнө тиешелүү ыкмада чечкен. Сюжет куруу, мүнөз түзүү чеберчилиги адам мүнөзүнүн,

тагдырынын татаалдыгын, бирок адам өз тагдырын өзү тандап аларын, өз тагдырына өзү ээ экендигин көрсөтүүгө жетишкен.

“Үмүт” аңгемесиндеги сюжеттик окуя К.Кушубековдун стилине мүнөздүү жайбаракаттыкта башталып, анан капысынан өзгөрүп, баштапкы чыгармаларындай эле башкы каармандын турмушунун кичине гана мезгили камтылат, ошентсе да анын ички дүйнөсү жөнүндө жетиштүү маалымат берилет. Жыйынтыгында, жазуучу аталган чыгармасы аркылуу өзүнүн ички жаңы мүмкүнчүлүгүн ачууга, чоң ойду сиңирген каармандардын жаңы көркөм дүйнөсүн көрсөтүүгө жетишкен.

Ошондуктан, аталган чыгармалар боюнча сөз кылганда К.Кушубеков түзүлүшү жактан чакан, идеялык-тематикалык жактан карапайым адамдардын өз жашоосунун маңызын табуу аракеттерине багытталган окуяларга, каармандын ички-дүйнөсүнө көбүрөөк басым жасай тургандыгын байкадык.

Кайсы улуттук кыртышта жаралып, кайсы улуттун өкүлү жазганына карабастан, бүткүл адамзатты кызыктырышы жана алардын эстетикалык талабына жооп бериши – адабияттын мына ушул өзгөчөлүгү – анын жалпыга таандык экендигин дагы ачыгыраак көрсөтөт. Адабиятта чыгарма коомдук пикир жаратып, аз дегенде окурманды ойго салып, аң-сезимин өзгөртүүгө салым кошо алса, ал жазуучунун ийгилиги. Демек, калемгерлер өз доорунун, өз элинин атуулу, өзү жашап жаткан коомдун мүчөсү катарында кайсы бир окуяларга, процесстерге, иштерге кайдыгер карап тура албайт экен. Өзүнүн чыгармачылык индивидуалдуулугу, жазуучулук стили менен аларга болгон мамилесин билгизет, бир нерсени жактайт, экинчи бир нерсени четке кагат, айыптайт. “Бир аңгеме жазыш үчүн, аны чакан чыгарма катары окурманга тартуулоого акылуу болуу үчүн ичтен ойлоп, билип жүргөн материалың эң кеми бир романдык болуу керек”, – дейт залкар жазуучу Ч.Айтматов [4; 29-б]. Кайсы бир кызык окуя, кызык тагдыр укса эле, бул жөнүндө чыгарма жазам деген авторлорго кайрылып, оюн мындай улантат: “Жок, жолдоштор, көңүлүңүзгө түшүп, сизди кызыктырган кандайдыр окуя, кандайдыр тагдыр

– ал али аңгеме эмес, албетте повесть да эмес. Ал – азырынча келечектеги чыгарманын кичинекей гана бүчүрү. Бул бүчүр автордун жүрөгүндө бышып-жетилиш үчүн автордун жан байлыгы бир топ болуш керек. Демек, кеп тажрыйбада эмес, адамдын маданиятында, таланттуулугунда” [4; 29-б].

«Ишембиге чейин» (1984) аңгемесиндеги негизги идея эне-баланын бири-бирине болгон баа жеткис сезимдерин, сүйүүсүн айтып турат. «Бүгүн ишемби күн эле. Телефонистка буга ишене бербегенсип, бет алдындагы кагазга үңүлдү: чын эле бүгүн ишемби күнү болчу, тиги кемпирдин келе турган күнү» [191]. Кемпир ар жуманын ушул күнү үмүттүү көздөрү менен келерин жазбай тааныды. Телефонист кыз кемпирди алгач көргөндө “Ой, жарыктык десе, мынча эмне убара болот. Кат жазып коюп жылуу жумшак эле үйүндө отура бербейби. Ар жумада ушинтип келип, кудайдын азабы не?” – деп ойлочу. Бирок ар жуманын ушул күнү жалгыздык жанына батып, карылыкка тап берген кемпир үчүн алыста жүргөн баласынын үнүн угуу ушунчалык кубаныч, канчалык кубат-дем берерин кайдан билсин? Мүмкүн ар жуманын ишембиси кемпир үчүн соңку өмүрүндөгү эң улуу күн чыгар... Күлбарчын апанын шашкалактап келип, уулунун үнүн укканда ток пейил тартып, издегени көктөн табылгандай магдырап отуруп калганын жанындагы кыз да байкачу. Эне үчүн баланын орду толгус, экөө бири-бирине сагынычтын сөздөрүн айткысы келсе да, убакыттын тардыгы баарына тоскоол болуп, ал-жай сураганга араң жетишип, үнүн угуп, аман-эсен жүргөнүнө ыраазы болуп, санаадан аз да болсо арылаар эле.

Автордун эненин санаркоосундагы сүрөттөөсүнөн адамдын жандүйнөсүн, тээ түпкүрдө катылган сагынычты, эч кимге айтпас сырды чебер сүрөттөгөнүн байкайбыз. Айтаар сөзү көп болуп, жарытып сүйлөшө албай калганына өкүнүп, небересин сурабай калганына кейип кетчү. Кантсе да аны кичинесинен багып, кийин эс тартканда өзү жеткирип берген. Небересин шаарга алып барганда баласы “Апа, жалгыз калмак белең. Колуңда жүрсүн, эрмек болот, алып кет” дегенде, “Кой, балам, бөлөк өстү болуп, чоңойгондо силерден чочуркап калат. Бала өз эне-атасында болуп, мээримине бөлөнгөнү

оң”, – деп ынабай койгон [191]. Бирок өзү үчүн ичи сыздап, капшыты эңшерилип, көзү жашылданып, буркурап ыйлап ийчүдөй буулукканы эч эсинен кетпейт. Өз уулундан да небере таттуу болот тура деп, телефондон баласы эки-үч күндө келерин айтканын эстеп, кубанычтан жүзү албырды.

К.Кушубековдун аңгемеде жашоонун реалдуулугун сүрөттөөнү максат кылганы менен адамдын бардык нерсеге жуурулуп, тагдырына баш ийип, жашоосун трагедияга айлантпай жөндөп кеткен каармандын өжөрлүк сапатын, айыл жыттанган мээрман апанын жумшак мүнөзүн ачууга басым жасаганын көрөбүз.

Жүзүп уулу окуп-чокугандан кийин, шаардан орун алып, өз жашоосу менен алек. Анын амандыгын тиленген энеси балдарынын келишинин урматына кой соймок болуп, тоодон малын алып келүү үчүн аракетин баштады. Ал учурда курбусу Эркайымдын уулу Жүзүп менен баласы Бекташтын бала кездеги жоруктарынан баштап, учурдагы акыбалдарын эске салды. Эмгектен талбаган Жүзүптүн орду башка. Бекташтын энеси ичкиликтин айынан үй-бүлөөсү бузулганы жаткан өз уулуна, анын абалына жаны кейиди. К.Кушубеков аңгемеде Бекташтын мүнөзү аркылуу коомдогу максатсыз жүргөн жаштардын ал-акыбалын сүрөттөйт.

Жазуучу аңгемелеринде коомдук, башкача айтканда мамлекеттик, экономикалык саясатка ылайык түзүлгөн шарт-абалда, турмуштун ар кандай жагдайларында да адамдык касиет-сапатты сактап, аярлап жүргөн элеттик каармандардын азайып баратканын көрсөтүүгө жетишкен.

К.Кушубековдун чыгармаларында мүнөзү токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын улуттук мүнөзү так чагылдырылган. Анын бардык чыгармалары биригип келип «Элет турмушу» деген чоң эпопеяны, бир бүтүн полотнону туюндурат. Ар бирине үнүлүп, ичкериден караганда, элет жериндеги турмуштук түрдүү кырдаалдар, адам факторунун түркүн жагдайы көркөм, элестүү сүрөттөлгөн.

Жазуучунун чыгармачылык пафосу жалаң гана элет элинин, андагы адамдардын мүнөзүн көрсөтүү менен чектелген эмес, ал дайым изденип, адам

тагдырынын татаалдыгын жана жашоо мыйзамынын ага тийгизген таасирин көрсөтүүдө өзүнүн жеке жолун таап келүүдө. Мисалы, «Үшүк» (1978) аттуу аңгемесинде ичкиликтин аркасынан адамдык сапаттын бузулушун, кыйрашын көрсөтсө, «От, эне, сүйүү жөнүндө новелла», же кийин өзгөртүп жазган «Тоолорго таң эрте атат» (1985) аңгемелеринде туулган жердин кереметин, касиетин, булар адамдын өмүрүндөгү башкы нерсе экендигин айтып бергенге аракеттенген.

“Жазуучу – ошол өз мезгилиндеги адамдардын дүйнөсүн издей билген, алардын жакшы жана терс иштерин салмактап баалай билген көрөгөч жана бетке айтар калыс сүрөтчү. Ал турмушта болгон эчен албан окуяларды өз элегинен өткөрүп, замандын унутулгус элесин тартат. ...Баскан жолун, бүгүнкү өтөлгөн иштердин, алдыңкы милдеттердин адам баласына насаат-үлгү, сабак болор бардык асыл учуктарын улап чыгарма жаратуу – жазуучу үчүн эң башкы маселе”, – деп Т.Сыдыкбеков белгилегендей жазуучулардын чыгармадагы идеясынан, айтайын деген оюнан окурман тарбияланат. Каармандар менен кошо толгонуп, алардын психологиялык ал-абалынан, мүнөзүнөн таасирленген окурмандар жок эмес.

К.Кушубековдун жазуучулук чеберчилиги жөнүндө сөз кылганда өтө кызыгууну туудурган «**Алишер**» (1985) аттуу аңгемесине кайрылбай кетүүгө болбойт. Аңгеме жаралганда кандайдыр бир себептерге, саясий кырдаалга жараша “Жинди” деген аталышта эмес, андагы башкы каармандын атынан “Алишер” деп чыкан. (Чынында “Жинди” деп аталган да, кийинчерээк ушундай ат менен чыкты Ж.К.) Чакан окуя Алишер аттуу жарым эс бала, оорулуу чоң эне, уста Акжолтой болгон каармандар ушулар. Сюжетте эсте калаарлыктай чоң деле окуя жок, болгону Алишердин турмушунун бир үзүмү; мына ушундай чакан окуяга жарым эс баланын өмүрүнүн бир үзүмүн сыйдыруу аркылуу жазуучу адамдын аянычтуу тагдырынын толук дүйнөсүн тартып, акыл-эси турмушту түшүнүүгө жете бербеген, жашоо деген эмне экендигин таптакыр билбеген, бирок балалык таза дүйнөдөн алыстай элек, ошондой болсо да, жан дүйнөсү таза, боорукер, жакшылык кылуу ниети бар

Алишердин өмүрүнүн бир учурун гана камтыгандыгына карабастан, анын мүнөзүнүн бүтүндөй дүйнөсүн ачып берүүгө жетишкен. Өмүрүнүн акыркы күндөрүндө тынчтык бербеген оор суроону чече албай, же оорусунан жакшы боло албай, же ишенген адамы жок, жан кейиткен учурга кептелип, алдастаган кемпир: «Азыр ага сонку күндөрү уйку бербеген Алишердин тагдыры тынчын ала баштады. Кокус көзү өтүп кетсе ага ким баш-көз болот? Эптеп турмуштан ордун таба алар бекен? Же кургур кор болуп калабы?... Кемпирдин жүрөгү мыкчыла түштү. Ал корккон нерсе өлүм эмес, мына ушул – Алишердин тагдыры.

Аталган аңгемде нравалуулук, адамдын социалдык жашоосу, андагы оор тагдыры сүрөттөлөт. Алишер акыл-эси кем болсо да, өзүнө тиешелүү жан-дүйнөсү менен жашайт: «Бошкой калп айтат» Алишер күш-күш этип көөрүктү үйлөтүп кирди... «Мени жинди деп коёт дагы. Бошкойдун өзү жинди. Акылдуу адам баш кийимди теппейт деп апам айтпады беле. Чын эле менин эч кимге керегим жокпу?»... Жооп күткөнсүп Акжолтойду карады. Жооп жок. Чыкылдаган балканын үнү. «Мен устаканага керекмин. Балдардын эч кимиси минтип барскан ура албайт. Карачы!» – Алишер кызыл чоктуу темирди Бошкойду жаткырып алып уруп жаткансып сабап кирди. Күрс-күрс-күрс» [274; 116-б].

Айылда Алишерди “жинди” деп шылдындашса, ал өзүн эч кимге кереги жоктой сезет. Андай аталганы менен сезимталдыгын, баладан башкача туюу жөндөмүн байкаган ак ниет Акжолтой уста жок дегенде, Алишердей уулдуу болсом деп кейийт. «Атандын көрү дүнүйө: Балага зар кылдың го! Жок дегенде ушул «Жиндидей» бир уул берсечи» – Акжолтой уурданып Алишерди дагы карап койду. Ал эч нерсе менен иши жок, өз иши менен алек.

Автор бул үчөөнүн турмушунун баарын түгөл бойдон ийне-жибине чейин тизмелеп жатып албастан, ток этер жерин баса белгилөө менен айта алган. Каармандардын оор тагдырларын, трагедияларын сүрөттөө чыгарманын идеясын, проблемасын чечүүгө багытталып, турмуштун кыйын

кырдаалына кабылган, толук кандуу бактылуу боло албаган адамдардын жан дүйнөсү, психологиясы ачылып берилген.

“Көрүнүп тургандай, К.Кушубековдун «Алишер» аңгемесинде ар кандай турмуштук кырдаалдарды сүрөттөөгө киришет да, социалдык турмуштун оор жагдайын адамдык касиет-сапатты, ички дүйнөсү таза, күнүмдүк көр тирликтен бийик турган ааламды «билимдүүбүз» деген интеллигенттер түшүнө албаган учурда, элеттик жөнөкөй адамдардын түшүнүгү, адамдардагы ыймандуулук, тазалык, боорукерлик сезимдердин азыркы күндө азайып бараткандыгы сыяктуу көйгөйлүү маселелерден козгогон чыгармаларды жаратууда” [11; 347-б].

Чындыгында, автор жашоонун аянычтуу жагын сүрөттөөнү максат кылат да, адам мүнөзүнүн не бир көзгө илинбеген сапаттарын ачууга басым коёт. Маселен, Алишер акыл-эс жагынан башкалардан кем болгону менен жан-дүйнөсү, адамдык сапаты жогору, боорукер, ал эми кайдан келгени, ким экени белгисиз бала менен кемпирди ээрчитип келип каралашып турган, аягында кемпирди ооруканага алып барган Акжолтойдун образында жөнөкөй адамдын таза, боорукер, эч кимге зыяны жок, элет адамынын кең пейил дүйнөсү ачылат.

Касым Кушубеков кыргыз элинин тарыхына сүңгүп кирип, тарых китептерин, санжыраларды, айтор, кыргыздын тарыхына байланыштуу колуна тийгендин баарын окуп, баш-оту менен тарыхка сүңгүп кеткенин замандашы Жылкычы Жапиев баса белгилеген: “...Ошентип жүрүп кыргыздын тарыхы менен таптакыр ооруп калды. Оорусу ушунчалык өтүшүп кеткен дейсиң, редакцияга түшкөн тарыхый чыгармаларды, санжыраларды, кыргыздын мурдагы жашоо-тиричилиги жөнүндө эмне болсо да сурап алып, авторлор менен сүйлөшүп, редакциялап, журналга жарыялаганга бар аракетин салып калды. Эртели-кеч сүйлөшө калганыбызда айланып-айланып келип, сөз артын тарыхка буруп кетет. Анан санжыра иликтеп жүргөндөргө жолугуп калса бүттү дей бер, эртеден кечке ичкен ашы ошол болуп калган”, – деп “Ала-Тоо” журналында чогуу иштегенин эскерет [273; 464-б].

К.Кушубековдун кийинчерээк чыккан “Такалуу аттын изи бар” (2019) аттуу эки томдук эмгеги да тарыхый, архивдик материалдарга негизделип даярдалган. Элдик санжыраларга таянуу менен XVIII кылымдын экинчи жарымында болуп өткөн окуялар терең, курч жана элестүү чагылдырылып көпчүлүктүн көңүлүнө толгон.

Ал эми 70-80-жылдары жазуучунун алгачкы аңгемелери башка жазуучулардай эле өзү жакшы билген, өнүп-өскөн айыл турмушуна арналган. Чыгармалардан турмушту жакшы билген, аны башкаларга жеткиликтүү баяндап бере алган калемгер гана эмес, адабий көркөм образ жаратууну мыкты да билген, көркөм каражаттарды чебер пайдаланган сөз устаты катары башкалардан айырмаланат. Натыйжада, автордун аңгемелери аркылуу чыныгы турмуштук окуялардын таасирдүүлүгү окурманды көбүрөөк ынандырып, жазуучунун чыгармачылыгына ийгиликтерди алып келген.

Үчүнчү бап боюнча жыйынтыктар:

► 70-80-жылдары аңгеме жанрынын өнүгүшүнө салым кошкон, таланттуу жазуучулар Жылкычы Жапиев, Касым Кушубековдун тематикалык-проблематикалык, сюжеттик-композициялык пландагы изденүүлөрүнүн натыйжасы жана конфликт, мүнөз маселесин кароого аркет кылдык.

Жылкычы Жапиевдин аңгемелери тематикалык жактан көп кырдуу. Чыгармаларында карапайым элет адамдарынын мүнөзү жеткиликтүү тил менен сүрөттөлөт. Жазуучунун негизги проблемасы окурманды адамгерчиликке, коомдо өз ордун таап, “адам” деген бийик атка татыктуу жүрүүсүнө үндөйт.

Стилдик жактан карап көргөнүбүздө Ж.Жапиев **реалисттик** ыкмадагы (“Очок тутуу”, “Лилия”, “Эрөөл”, “Керез”, “Мерген”, “Туулган үй”, “Тагдыр”, “Мейман күтүү ж.б.) **лиро-романтикалык** аңгемелерге (“Бала менен ыйык таш”, “Ырчы” “Кусалык”,) **сатиралык** (“Сөң-Көлгө барабыз”) ж.б. аңгемелердин жаратманы.

► К.Кушубековдун аңгемелериндеги каармандардын мүнөзү, маселен, “Өткүн” аңгемесинде карыянын образы, “Үмүт” аңгемесиндеги Шайыргүлдүн мүнөзү, “Алишер” аңгемесиндеги Алишердин же “Жашоо булагындагы” Шарипанын мүнөздөрү ашкере көркөм шөкөттөлөрдөн алыс, жасалмалуулугу жок турмуштагы накта, жандуу каармандар. Алар коомдун кайсы мезгили болбосун жашап келишкен жана азыр да кездешет. Каармандын оор тагдырларын, трагедияларын сүрөттөөдө сюжеттик окуянын өзөктүк нугу ашыкча бутактоолорсуз, көмөкчү морализатор каармандарсыз өнүктүрүлүп, турмуштун кыйын кырдаалына кабылган, толук кандуу, бактылуу боло албаган адамдардын жан дүйнөсүн, мүнөзүн кылдат ачат.

► Касым Кушубеков кыргыз элинин тарыхына сүңгүп кирип, элдик санжыра, каада-салтты туу туткан улутман жазуучу. Аңгемелериндеги социалдык-нравалык маселелер, жаш жеткинчектердин, окурмандардын тарбияланышына, улуттук аң-сезиминин өнүгүшүнө, эл-жерин сүйгөн патриот болуп калыптанышына таасирин тийгизет. Жазуучунун прозалык чыгармалары автордун реалдуу дүйнөнү көркөм туюнтуу чеберчилигин, көркөм-эстетикалык табитинин жогорулугун көрсөтөт. Көркөм сөз каражаттары менен нукура элдик накыл кептерди куюлуштура орундуу колдоно билүүсү чыгармалардын тилин элпек, жатык кылып, көп сөздүүлүккө жол бербейт.

IV БАП

Б.УСУБАЛИЕВДИН, А.МАТИСАКОВДУН АҢГЕМЕЧИЛИК ЧЕБЕРЧИЛИГИ

4.1. Б.Усубалиевдин аңгемелериндеги психологизмдин орду.

60-жылдары кыргыз прозасында жаңы көркөм бийиктиктердин чегин багындыруу аркылуу адам аң-сезиминин көп кырдуу катмарын, жалпы адамзаттык коомдук-саясий проблемалардын фонунда чагылдырган чыгармалар жаралса, 70-80-жылдары ал жетишкендик адам табиятынын ички табышмактуу түпкүрүн көздөй дагы тереңдеген. Буга жаңы муундун келиши, жаңы темалардын пайда болушу, жаңы заманбап проблемалардын көтөрүлүшү себеп болгон. Аңгеме жанрынын өнүгүшү өз кезегинде бардык сүрөткерлердин, өзгөчө адабиятка жаңы кошулган жазуучулардын көркөм чыгармачылыкка болгон жаңыча мамилесин талап кылган. Мына ошол жаңы талапка ылайык өз чыгармаларында жаңы проблемаларды көтөрүп, жаңычыл образ, каармандарды жараткан прозаик Бейшебай Усубалиев – илим менен көркөм чыгармачылыкты эриш-аркак ала жүргөн сүрөткер.

70-80-жылдар аралыгында Б.Усубалиев көркөм адабияттын аңгеме, повесть жанрларында үзүрлүү эмгектенип, аны менен катар бир топ сын макалаларды да жазды. Б.Усубалиевдин талдоо ыкмасы адабият сынчыларынын иликтөөлөрүндө ийине келтире албай жүргөн кенемтени кынап толуктап тургансыйт. Ушундай үлгүдөгү талдоолор катары Сүйүнбай Эралиевдин «Жүз жылдар мындан кийин да», Алыкул Осмоновдун «Жибек кийген эрке кыз» поэтикалык чыгармалары боюнча талдоолорун мисалга тартсак болот. Талдоонун автору тилдик форманы (көркөм чыгарманын) тилдик гана каражат эмес, көркөм ойломдун каражаты, жаркын идеяны жаратууга жаркын форма аркылуу жетишсе болот деп, ошол эле учурда поэтикалык туунду түбүнөн түрө аңтарыла ачылып бербестигин, «бул карандай акылдын чен-өлчөмүнө сыйбай» турган керемет экендигин

белгилейт [83; 243-б]. Лингвист-адабиятчынын «элегинен» ар бир тыбыш, ар бир муундук ыргактан тартып, сөзгө, сүйлөмгө камтылган чыгарманын идеялык-эстетикалык наркына, көркөм образдарына чейин өткөрүлөт. Арийне, сөз дүйнөсүнүн башкы «керемети» адам дүйнөсүндөгү алака-катыштан түзүлөөрү «эмне жөнүндө гана жазбайлы, анда Адам башкы орунда турган болот жана Адам менен байланышканда гана ал чыныгы эстетикалык кудурет күчкө ээ» экендиги негизги принцип катары белгиленет [83; 228-б]. Автордун көз карашында көркөм чыгарма көкүрөктөгү уйгу-туйгуну, кубаныч менен кайгыны, сүйүү менен жек көрүүнү, сагыныч менен ашмалтайлыкты, тазалык менен ыпластыкты көркөм сөз аркылуу туюндура алган сөз чебери менен анын айтайын дегенин түшүнүп, сезип-туя алган угарман же окурмандын өз ара эмоциялык байланышы аркылуу гана өзүнүн чыныгы көркөмдүк барк-баасын туюнта алат. Тилчи илимпоз жана жазуучу прозаиктин сөзгө болгон өзгөчө мамилеси, анын лингвистикалык так формулалары менен поэтикалык дүйнөдөгү керемет функциялары ой-сезиминде кош жарыш өнө баштаганын байкоого болот.

Биз сөз кылып жаткан жазуучу Б.Усубалиев Мар Байжиевдин «Ар бир үйдө майрам», «Төрт адам» («Эрөөл») пьесалары, Шатман Садыбакасовдун «Ак боз атындагы» Эрке айымдын образы, Мурза Гапаровдун «Байчечек» аңгемесиндеги Кыздын образы аркылуу Адам менен пендечиликтин бүтпөс күрөшүн, биринчинин экинчиликке «жеңилип» берген трагедиясын чеберчиликте талдап берет. Бул макалалардан абстракцияга алдырып койгон адабий-теориялык ой-толгоолордон айырмалуу, текст менен тыгыз иш алып барган, айрым учурда автордук идеяны бир сөздүн таандык мүчөсүнөн да (мисалы, «ша+ры+на») байкап окуй алган оригиналдуу анализдин үлгүсүн көрүүгө болот. Көркөм адабияттын өзөктүү темасын түзгөн адам жана анын татаал табияты, өз өмүр жолунда Адам бойдон жашап өтүү көйгөйү Б.Усубалиевдин аңгеме, повесттеринде, замандаш устаттарын эскерүү очерктеринде чагылат.

Мүдөө-тилектин тазалыгын, нравалык бийиктикти, акыл билимдеги тереңдикти аздектегендиги, ушундай сапаттары үчүн чын дилинен барктап сыйлаган агайлары жөнүндөгү бөтөнчө «Жаралуу үч шумкар» атаган үч устаты жөнүндөгү эсселеринен сезилет. Алардын өксүк тагдырына автор менен бирге кайгырып жүрөк канагандай, бирок, өрнөктүү өмүрүнө, мазмундуу жашап өткөн даанышмандыгына суктануу Б.Усубалиевдин чыгармачыл портретине очеркист-эссеист штрихин да кошумчалоого түртөт.

Ал эми көркөм чыгармачылыкка келсек, андан өзүнө гана таандык Усубалиевдик өзгөчөлүгүн, сүрөткерлик туюмун билебиз. Ушуга улай айта кетчү бир жагдай – Бейшебай Усубалиев көркөм чыгармачылыкта негизинен аңгеме менен повесть жанрларынын ички мүмкүнчүлүктөрүн кеңири ачууга кызыккан прозаик катары таанымал. Ал 50дөн ашуун повесть, аңгеме, көркөм очерк, эссе, публицистиканын, 6 прозалык жыйнактын, ошондой эле 300гө чукул илимий эмгектин автору.

1970-1980-жылдары жазуучунун чыгармачылыгы өнүгүп-өскөн мезгил болду. Чыгармаларына көз жүгүртсөк, «Өрт» (1977), «Чал, Макаренко, аял» (1979), «Кездешүү» (1980), «Экөө», «Көз», «Миң», «Чабдар», «Кызык» «Ачкыч» (1982), «Он», «Февраль» (1983), «Түркүк», «Өкүрүк» (1984), «Түтүн», «Чымчыктар сайрап жатат» (1985), «Акча», «Баштар», «Паспорт» (1989), «Кофта», «Көмгөндөр» (1990), «Гарбачок», «Келатат» (1991), «Жүрөк сууга агып баратат» (1992), «Шишек», «Он эки элек», «Союп салышыптыр» (1993), «Зоока», «Кайда!..» (1994), «Күн бүгүн жаман ысып турат» (2008), «Кашык» (2009), «Свет» (2013), «Жираф» (2014), «Бир сомдук тыйын» (2019), «Ак жака» (2019) ж.б.

Негизинен жазуучу Бейшенбай Усубалиевдин чыгармачылык стилине көркөм психологизм көрүнүшүнө көбүрөөк басым жасоо, ал түгүл негизги каарманынын «жан дүйнө диалектикасы» негизги бутага алынып, ошонун гана айланасына айланчыктоо мүнөздүү. Аны жазуучунун көпчүлүк аңгемелеринин идеялык-көркөмдүк деңгээлинен, сюжеттик мазмунунан, образдар системасынан көрө алабыз.

Кыргыз прозасындагы көркөм психологизм маселелери адабиятчы И.Лайлиева тарабынан терең изилденгени белгилүү [57]. Тарыхка кайрылсак, кыргыз профессионал адабиятынын тунгуч жазуучулары көбүнчө турмуш чындыгы басымдуулук кылып, окурманды ойлондурууга эмес, үстүрт, көбүнчө үгүттөө үчүн жазылган чыгармалар болгондугу маалым. Ошондой болсо да, алардын айрымдары профессионалдуулук деңгээлге жакындап, ал турсун каармандардын психологиялык абалын сүрөттөөгө чейин барган. Кыргыз профессионалдык прозасына негиз салуучулар С.Карачев, К.Тыныстановдордун чыгармаларында дагы көркөм психологизм маселелеси иштелген. Маселен, С.Карачевдин «Теңдик жолунда» (1928), «Эрксиз күндөрдө» (1928) аттуу аңгемелер жыйнагындагы чыгармалардан дагы психологизм көрүнүшүнө таандык элементтерин учуратсак, К.Тыныстановдун «Мариям менен көл боюнда» аттуу алгачкы аңгемелеринде дагы психологизмге тиешелүү көрүнүштөр каармандардын образы аркылуу көркөм чагылдырылган.

Б.Усубалиевдин алгачкы аңгемелеринин бири **“Өрт” (1977)** аңгемесинин сюжети курч жазылган десек болот. Баяндоо экспрессивдүү мүнөзгө ээ: окуялар да, алардан алган таасир да тез-тез өзгөрүлүп турат. Чыгарманын каарманы – Ташмат, айылдагы дүкөндүн сатуучусу. Ушул кезге чейин жакшы эле сапаттарга ээ болгон каарман эми башкача, бай жашоону көздөй баштайт. “Ташмат аны тапты. Көрсө бул жалганда адам кечип өтө албаган суу болбойт турбайбы! Бирок кээде андан кечүү үчүн өзүндөгү бир улуу, ыйык нерседен кол үзүүгө туура келет экен, Ташмат да дал ошондой кылды” [318; 87-б]. Ошентип Ташмат элди алдоого, өзүнүн пайдасы үчүн түрдүү кылмыштарга барып, адамдык сапатын сатуу жолуна түшө баштайт. Ушунун баары анын заңгыраган үйүндө күтүүсүз чыккан өрт менен аяктайт. Өз үй-бүлөсү менен ушул кезге чейин жектешчү айылдаштары өрттү өчүрүшүп, таркашканын көрөт. “... Жүрөгү өрттөнүп жаткансыды. Көөдөн жактан бир нерсе атырылып келип, алкымына кептелип калды. Кичине эле кыймылдаса ал чыгып кетчүдөй, Ташмат жашоодон кол үзчүдөй сезилди.

Бирок, эч нерседен капарсыз шатыра-шатман кетип бара жаткан элге аралашкысы, жок дегенде алардын артында жүргүсү келди. Бардык күчү менен жанталаша турууга обдулду...” [318; 88-б]. Сүйлөмдө көрүнүп тургандай, материалдык байлыкты биринчи койгон Ташматтын тапкан-ташыганы бир заматта жок боло жаздап барып сакталып калды. Айылдаштары анын үйүн эле эмес, өзүн да кыйроодон, адамдык сапатын биротоло жоготуп алуусунан сактап калышты. Ташмат руханий кайра жаралуудан өттү.

Ачкыч (1982) аңгемесинде жөнөкөй гана окуя сүрөттөлөт. Аял менен эркектин табышмактуу мамилеси берилет. Кире бериште экөө отурат. Ар жакта дипломатына таянып, дагы бир жигит отурат. Кичинекей кыз орусча – кыргызча аралаштыра сүйлөп, ары-бери чуркап жүрөт. Ал – аялдын жанындагы эркектин кызы.

“ – Учурашып кетейин деп эле чакырттым, – деди эркек. – Которулган турбайсыңбы?

– Ооба.

– Чоң болуптурсуң да.

Аял күлдү.

– Ошол. Учурашып кетейин деп эле чакырттым. – деди эркек. – Жата бергенден жадайт экенсиң. Бүгүн көчөгө чыктым. Кызым экөөбүз кино көрөлү дедик. Анан кирип алдык.

– Келип тургула. Телефон чалып турсаң, – деди аял күлүмсүрөп”. [321; 33-б].

Акыл токтотуп калган, анын үстүнө үй-бүлөөлү адамга башка бир аялзатына ичтеги сүйүү сезимди билдирүү, ачык айтуу оңой эмес. Жазуучу аны символикалык түрдө колундагы кош ачкыч аркылуу туюндурат. Эркек бирдемени шылтоолоп аялдын жанына бекеринен келген жок. Кичине кыздын сөздөрүнө караганда эркек үй-бүлөөлү. Бирок аялы экөөнүн ортосунда түшүнүү, тартылуу, башкача айтканда, эмоционалдык байланыш жок, тескерисинче, түртүлүү мамиледе жашашат. Кыздын айтуусу боюнча

эркек аялын иш бөлмөсүнөн кууп чыгып, ачкыч менен бекинип алуусу адаттагы көрүнүштөрдөн. Ал эми аял, күйөөсү башка аялга кетип калса да аны унутпайт (“Сен эле унута албай койдун. Жолуккан сайын айтпай койбойсуң”). Биздин байкашыбызча кайчы тагдырда жашаса да, аларды бириктирген азыркы абалдары, тагыраагы эки образда тең өчкөн сезимдер, жан-дүйнөнүн жалгыздыгы сыяктуу окшоштуктар бар. Жазуучу билинер-билибес тарткан “боёк” сүртүмдөрдөн каармандын ички психологиялык абалынан кабардар болууга болот: эркектин кыймыл-аракетинен, сөзүнөн, кымырылып-кысынганынан, ичинен тынганынан аялга карата тартылуу сезими байкалат.

“Жигит бирде эркекти карайт, бирде аялды карайт. Эркек шаабайы сууп, сынып баратты. Аял сыймыктуу бараткансыды. Экөө тең – шаабайы сууп, сынып бараткан эркек да, ичи толо бук болсо да, сыймыктуу бараткан аял да – көз алдынан кетпей туруп алды, негедир экөө тең аянычтуу көрүндү... Окшош экен! – деди ал бир маалда чочугандай өзүнчө. – Кызык, окшош экен! Бирок экөөнүн – эркек менен аялдын эмнеси окшош экенин канчалык жанталашса да таппай койдун” [321; 39-б]. Ал эмне болгон окшоштук? Биздин оюбузча дал ушул жерден Б.Усубалиевдин кыйытма психологдук ыкмасын көрөбүз. Бул эки каармандагы окшоштук, биздин оюбузча, эркек өзү издеген аялзатына таандык сапаттарды ушул аялдан сезгендей болуп имерчиктесе, аял унута албаган күйөөсүнөн күткөн тартылууну ушул эркектен сезген үчүн аны сүйбөсө да көңүлүн сыйлап, “Келип тургула. Телефон чалып турсаң” деп ортодогу табышмактуу, сый мамилени сактайт. Бул экөөнүн окшоштугу – бири аялзатынын жылуу мамилесине муктаж болсо, экинчиси эркектин жылуу мамилесине муктаж болгондугунда.

“Он” (1983) аңгемесинде чиеленишкен кызыктуу окуя жок, бар болгону акча таап алган бир келин жөнүндө кеп болот.

Келин он сом таап алды. Алгач бул кимдики деп кыйкыргысы келет, бирок ага кудурети жетпей, кандай болбосун акчаны өзү алууну самайт. Анан

өзү менен өзү күрөшүүгө аргасыз болот. Адабиятта, каармандардын ички дүйнөсүндөгү психологизмди ачып берүүнүн эки түрдүү принциби колдонулат. “Биринчиси, динамикалык принцип: мында каармандардын иш-аракети, жүрүш-турушу автордук сүрөттөлөрдө берилсе, экинчиси, аналитикалык принцип: мүнөздүн психологиялык өсүп-өөрчүшү окурмандардын көз алдында көрсөтүлөт” [54; 288]. Мында психологизм каармандардын ички, тышкы монологдорунда, диалогдорунда көрүнөт, каарман өзүнүн психологиясын өзү ачып берет. “Он” аңгемесинде да башкы каармандын ички психологиясы аналитикалык принципте ишке ашат. Акча таап алган келиндин жан-дүйнөсүндө конфликттик кырдаал орун алып, анын эки образын көрө алабыз. Биринчиси, күнүмдүк муктаждыкка жеңилип, акчаны алууга бети чыдаган келин. Экинчиси, жан-дүйнөсү таза, түпкүрүндө адамдык ыйманы бар келин болуп бөлүнөт.

Ошентип, акчаны алууга дааган келин он сомду алгандан кийин ого бетер ыңгайсыз абалга дуушар болду. Ал кармалып калып запкы көрбөдү, бирок мындан жаман азапка малынды, запкыны ага эч ким тарттырган жок, ал өзү менен өзү толгонууда болуп, бир чети сүйүнүп, бир чети кооптонуп турду: “Он сомду баштыгына салганда, негедир муштумун бекем түйүп алды, өзүнөн-өзү эле түйүлүп кетти. Азыр кыйкырат, деди шыбырап, – азыр... артын карай албады. Бир ачуу үн кулагына жаңыргандай болду. Селт эте түштү да, артын жалт карады. Ага назар тиккен жан жок. Денесин жыйрып, какай басып баратты. Артынан бирөө муштаганы келаткандай, андан коргонгондой какайды. Бирөө шек алып калгандай эле туюлуп туруп алды” [321; 6-б].

Ошентип, автор арзыбаган он сомго байланыштуу адеп-ахлак маселесиндеги түбөлүктүү, өзөктүү, дайыма актуалдуу болгон көрүнүштүн дагы бир кырын өз окурмандарынын алдына тартат.

Ал – адам ыйманы менен муктаждыктын карама-каршылыгы. Насилинде уят, абийири бар келин утурумдук тиричилик муктаждыгынан улам табылган акчаны үндөбөстөн жымырып катып алды. Акча ошол тегеректе

жүргөндөрдүн деле бирөөнүкү болушу мүмкүн эле. Бул учурда уят эмес, муктаждык, адам табиятында боло келген ач көздүк жеңип кетти. Келин дүкөндөн алчусун алып, үйүнө бараткан жолдо бала күндөрүндөгү эки окуя эсине түшөт. Анын бири апасы акчасын жоготуп алганда, экинчиси өзү каткан жеринен акчасын алдырып жибергенде ичи ачышып тызылдаган учурлары. Апасынын акчаны жоготуп алганы үчүн өзүн күнөөлүү сезгени, аянычтуу көрүнгөнү, түшүргөн жеринен акчасын таап алганда “Алда өлүндү көрөйүн ай!..” деп оор үшкүрүнгөнү, бекитип койгон жеринен акчасын таппай калган, андагы кичинекей (б.а. азыркы келин) “титиреп кеткени”, табылбастыгына көзү жетсе да күн сайын ар бир чийдин түбүн аңтара бергени көз алдынан чубуруп өтөт.

Албетте, турмушта жоготуулар жана табуулар болуп келген, боло берет. Аңгемедеги автордун максаты ошондой турмуштук көрүнүштү жөн гана констатациялоо эмес. Автор муну менен дагы турмуштук философиянын четин кылтыйтат. Табуунун, табылганын бир учу жоготуу менен байланышкан туңгуюк айлампалуулугунда. Автордук идея, чыгарманын идеялык-эстетикалык логикасы боюнча келин акчаны унчукпай бекитип алуу менен өзүнүн адамгерчилик беделине, абийирине эле эмес, бир кездеги апасынын “оор үшкүрүгүнө” бир кездеги өзүн “титиреткен” аянычтуу балалык сезимдерине да чыккынчылык кылды.

Акыры келин өзү-өзү эзүүнүн эң жогорку чегине четет – үйдө эмчектеги баласы бар экендигин унутуп коёт. Келери менен сүйлөөгө дарманы келбей, аны таңдана караган жарын кучактап, “он сом!...” деп шолоктоп ыйлайт. Бул аңгеме тууралуу адабиятчы А.Медетов мындай дейт: “Он” аңгеменин нравалык күчү адам ыйманынын тазарышын, дили таза, күнүмдүк муктаждыкка басырылып калган келиндин үстүнөн болгон жеңишинин формалдуу эмес, реалдуу, психологиялык жактан ишенимдүү көрсөтө алгандыгында жатат. Автордун адеп идеалы – ыймандын тазалыгы” [197; 113-б].

“Он” аңгемедеги келиндин образы аркылуу адам качан, кандай жагдайда болбосун, адам бойдон калууга тийиш деген философиялык ой жатат.

Б.Усубалиевдин абдан мыкты иштелип, психологизмге кыйла сугарылган аңгемелеринин бири “Түркүк” (1984). Чыгарма 1984-жылы «Мектеп» басмасынан ушул аңгеменин аты менен «Он», «Чоң чыны суу жана бир сом» деген аңгемелер биригип китеп түрүндө жарык көргөн. Жыйнакка ал кездеги жаш адабиятчы Аскар Медетов көңүл буруп, «Абийир жөнүндө аңгемелер» («Ленинчил жаш», 1985, 1-авг.) аттуу чакан макаласын арнаган. Макалада Б.Усубалиев тунгуч жыйнагында өз каармандары аркылуу адамды Адам кылып турган адеп-ахлактык маселелерди козгогондугун, алардын ой-санаасындагы түйшөлүүлөр менен күнүмдүк турмуштагы жүрүм-турум, мамиле кырдаалдардын чегинде идеал-ыймандык мыйзамдардын запкы чегүүсүн көркөм чагылдыра алгандыгы сөз болот.

Бир убакта айылда туулуп, ошол жерде эрезеге жеткен Абыл азыр шаарда турат. Бирок анын балалыгы өткөн айылында жыл өткөн сайын өзгөрүүлөр болуп, жолдо келатып устун минген жаш баланы кезиктирет. Абыл ошондо ал эмне болгон устун экенин сураса: “Ат. Менин атым” – дейт бала. Абыл түркүк экенин айтса, бала ынабайт. Устун бала үчүн ат, андан ашып барса отун, ал эми Абыл үчүн түркүк – апасы. Башкы каармандын балалыгы көз алдына тартылат: апасы түркүктүн алдында балдарын төрөп, аларды ошол жерге киринтчү, кыскасы эне-бала ортосундагы жылуу мамилелер биринин артынан бири баяндалып отурат. Кийин апасы каза болгондо да, түркүктү тиктеп, сагынчын айткан: “Сагынчумун! ... Кандай гана сагынчу элем?! Басканын, сүйлөгөнүн, колун, көздөрүн. Баарын!... Атүгүл какыс-кукус кылганың да сагынчумун!” [318; 48-б] Кийин баягы уялаш бир туугандар чоңоюп, аларды бириктирип турган түркүктөн ажырап кетишти. Алар жашаган эски там да жоголуп, ал жер айдоо аянтына айланды. Түркүк тууралуу аялына айтса, мыскылдагандай сырдуу карайт, балдары анын жөнүн билишпейт, билгилери да келишпейт. Кийинки муундун өкүлү болсо түркүктү ат кылып минип отурат.

А.Муратов да өз оюн мындайча билдирген: “Түркүк” деп аталган бул аңгемедө турмуштун бир үзүмү камтылуу менен балалыктагы орду толбос жоготуу, айрым адамдардын кара өзгөйлүгү, калаалык менен элеттик кишилердин ортосундагы турмуштук жана психологиялык айырмачылык ишенимдүү кырдаалдарда ачылат.” [198; 132-б.]

Сүрөткер чыгармасындагы ар бир деталга, психологиялык кырдаалга атайын басым жасап, сюжеттик чечилишти адаттан тышкары бүтүрүүнү жакшы көрөт. Автордун баяндоосунда түркүк жансыз буюм эмес, символ, эненин символу, ошон үчүн каарман: “Түркүк кайда?! Кайда... кайда... кайда...” [318; 25-б] – деп жаны кейийт. “Чымын жаның чыркырап, түнгө айланып кетпе, түркүк, отун болуп жарылып, күлгө айланып кетпе, түркүк?!” [318; 28-б.] – деген чакырык менен кайрылат, бул жашоонун, өмүрдүн башаты, үй-бүлөөнүн түркүгү болгон энени, атаны сыйлоого, өткөндү унутпоого чакырган жазуучунун үнү.

Чыгармада адамдардын ортосундагы аяр сезимдин баалуулугу баса белгиленет. Жыл өткөн сайын, мезгилдик аралык алыстаган сайын ысык сезимдер сууп, жөн гана сыйлоого же алыстоого алып барат.

Биздин баамыбызда, өгөй эненин образын түзүүдө автор тарабынан жасалмалуулукка жол берилген. Анткени, түркүктү каалашчынча тебелетпеген өгөй эненин кылыктарын чектеп ашыра сүрөттөп, түркүктүн аянычтуу абалы аркылуу чыгармага эмоционалдуу-экспрессивдүү боёк бергиси келген.

“Түркүк” аңгемесине көпчүлүктүн назары бурулуп, убагында ар түркүн пикирлер айтылган. Анда адамды адам кылып турган нравалык маселелер козголгонун А.Медетов төмөнкүчө айтат: “Бул, терең карай келгенде, өткөн күнүн – өзүнүн адеп-ахлак түркүгүн унутуу деген сөз. Мына ушул акыйкат Абылды, авторду жана булар менен бирге бизди, окурманды тынчыздандырат” [197]. Ушундан улам бул жерде дагы бир суроо туулбай койбойт. Абыл эмне үчүн апасынын түркүгүн унутуп калды, буга ким айыпкер? Автор бул тууралуу атайын кайрылып, сөз кылбайт. Муну чечүүнү

окурмандын өзүнө коёт. Бирок, ошентсе да, түркүктү Абыл унуткусу келген жок. Ар дайым оюнда эле болуп келген, атүгүл түшүнөн да көрүп, чочуп ойгонсо, аялы аны мыскылдап коёр эле. Көр-тиричилик менен алышып жүрүп, акыры өз айылына чыгынып барды. Андагы устунду минип отурган бала да, көрсө эски үйүнөн калган буюмду аздектеп ойнойт экен. Чыгармадагы бул паралель сүрөттөөлөр аны балалык дүйнөсүнө жетелеп, аңгемеде эски менен жаңынын (түркүк, телевизор) баалуулуктары тымызын сүрөттөлөт. Ал эми адабиятчы А.Кадырманбетова А.Жакыпбековдун “Айгашка” аңгемесиндеги эки доордун символу болгон буюмдарды (радиоприемник, тай) жеткиликтүү талдаган. Окумуштуунун пикиринде жаңы жана эски замандын көз карашындагы буюмдар аркылуу аң-сезимдин өзгөрүшү да артта калганы баамдалат:

“... Акыры Кылычбек карыянын көптөн күткөн тилеги орундалып Айгашкасы ат чабыштан чыгып келди. Байгеге бир радиоприемник, бир тай, элүү сом тийген. “Ырас, элүү сомду алардын колуна тийгизбей соогат дешип, арака суусаган жигиттер жулуп кетишкен. Чатак калган радиоприемник менен тайды бөлүшүүдө болду. Осмон айтат:

– Муногу радиону сен ал, балдарыңа эрмек болот, бул жылкы баласын мен мал кылып алайын. Макулбу, ошентели.

Ага Кылычбек көнбөйт, радиоприемникти өлүк буюм катары жактырбайт, тайды көзү кыйбай кыйылат...”. Бир караганда байгеге радиоприемник менен тайдын коюлушунда эч кандай “шумдук” жок. А бирок сюжеттин идеялык-тематикалык багытынын өнүгүүсүндө, образдар системасында сөзсүз көңүлгө алынчу бир штрих, деталь. Тай, радиоприемник – булар эки доордук түшүнүктү чагылдырган атрибуттар сыяктуу. Эки карыя тең (же болбосо чыгармадагы улуу муундун өкүлдөрү) “өлүү буюмга” караганда “көзү бар” малды артык көрүшөт” [40; 259].

“Түркүк” аңгеменин аталышына үндөшүп орустун белгилүү жазуучусу В.Распутиндин айтылуу «Матера менен коштошуу» повестинде кандайдыр бир окшоштуктар кезигет. Б.Усубалиевдин “Түркүк” аңгемесинде

чыгарманын аталышы эненин улуулуугун сездирген түркүк менен байланышып символдошсо, “Матера менен коштошуу» повестинде да аталышы жөн жерден эмес. “Матёра” – орус элинин түшүнүгүндө түркүк деген маанини билдирет. Повесттеги негизги сюжеттик өзөк башка чыгармаларына үндөшүп, “элет прозасын” чагылдырат.

В.Распутиндин айтылуу “Матера менен коштошуу” повестинде чыгарманын заты гана эмес, аты айтып тургандай, “матёра” же “матица” деп орустар жыгач үйдүн бүт үстүн, чатырын тиреп, кармап турган башкы устунду, түркүктү айтат экен. Распутин арал менен андагы айылды бекеринен “Матера” деп атабаганын айтып, башка бир автор минтип белгилейт: “идеялык-образдык жагынан Матёра албетте эне, материк – чар тарабы океан менен курчалган жер өңдүү түпкү түшүнүктөргө өзөктөш.” [80; 134-б].

Ар бир жанрдын өзүнүн жүгү, өз мүмкүнчүлүгү жана жанрдык спецификалык белгилери бар эмеспи. Мисалы, аңгемеде адамдын бүткүл жолун, тагдыр-таржымалын, анын коом, эл менен байланышын толук камтууга, чагылтууга мүмкүн эмес. Аңгемедеги көркөм чындык турмуштун бир үзүмү, адам тагдырынын кичине бир тилкеси. Бирок ошол кичинекей тилкени сүрөттөө аркылуу инсандын өткөнүн, учурун жана келечегин таасирдүү, жеткиликтүү сүрөттөй алса, жазуучунун ийгилиги. Маселен, Михаил Шолохов “Адамдын тагдыры” аңгемесинде Андрей Соколовдун тагдырынын урунутуу учурларын гана тандап алып, совет адамынын типтүү мүнөзүн жаратты. Эгерде анын басып өткөн жолун, баатырдык иштерин, ошол доордун өзүн кеңири планда сүрөттөсө, балким чоң повесть же романга айланмак.

Табият темасына үндөш Бейшенбай Усубалиевдин **“Чабдар” (1984)** аңгемесинин сюжетине кайрылалы. Айылдагы Чабдарды кичинесинен – чоңуна чейин билишип, бардыгы жапырт ызаат менен мамиле кылышчу. Башкы каарман баланын аң-сезиминдеги ойлор, анын көз-карашы менен берилет: “Биз аны мал катары саначу эмеспиз, а үйдүн бир мүчөсү деп

билчүбүз. Ал малга эмес, адамга, биздин үйдөгүлөргө окшош сезилчү: бир атама, кайра апама анан үйдөгүлөрдүн же тигинисине, же мунусуна, айтор баарына түспөлдөшүп кетчү” [221; 116-б]. Чабдардын кимисине көбүрөөк окшоштугун таппай, убараланган баланын монологу менен аңгеме башталат. Атасы Чабдарга чаң жугузбай караарын, аны менен кадимкидей, сүйлөшүп, кээде урушуп, ат анын жашоосунун маанилүү бир бөлүгүн автор жогорку чеберчилик менен сүрөттөйт. Атасы Чабдарды такалап жатып: “ушу сага качан акыл кирет ыя? Жөн туруп берсең боло, же мен сага кара санап жатамбы?”...ой, ташыркап такыр баспай калдың, ушу кейпиң менен тоого барсаң, шоруң катпайбы” [221; 122-б] – деп наалып да алат, Чабдар да муну түшүнгөндөй мостоюп калат. Чабдар жайы-кышы дебей, этинен түшпөгөндүктөн, айылдагы аш-тойлорго сойгонго сурагандар көп болсо дагы, алар менен кызыл чеке болуп, кызыл кыргынга түшкөн күндөрү көп болгон. “Ушуну союуга кантип дитиң барат, ыя?!”, – деп катуу урушкандан кийин, аны эч ким сурабай калды. Чабдар менен гезит таратышчу, ал кайсы үйдөн бурулаарын, кимдин үйүндө ит бар экенин жазбай таанып, мактоого арзырлык эле. Чабдар аркылуу, Чабдар менен биргеликте айылдык карапайым кыргыз адамынын жаныбар атүгүл жансыз чөпкө, буюмга өтө бир ызаат, бийик адамгерчилик, мээрим менен караган өзгөчө жаркын образын көрөбүз. Аңгемедө Чабдардын баскан-турганы, кыял-жоругу жеткиликтүү сүрөттөлөт. Аттын мүнөзү, ар кайсы кырдаалга жараша сезүү-туюсу, интуициясы аркылуу зоопсихологизмдин элементтерин көрөбүз. Чабдардын мүнөзү аркылуу аңгемедө кыргыздын төрт-түлүк малынын бири болгон жылкынын өзгөчө жаныбар экенин да баса белгилеген. Ошол эле учурда элибиз жылкыга ызаат мамиле кылып, байыртан аздектөп, аяр мамиле кылганын баяндоочу жигиттин (башкы каарман) ой-жүгүртүүсү менен берет. Жылкы менен жигиттин курч мүнөзү, тайманбастыгы, эр жүрөктүүлүгү, шоктугу параллель сүрөттөлүп, бир бүтүндүктү түзүп турат.

Адам менен табияттын биримдиги тууралуу тематикалык жактан үндөш чыгармаларды залкар жазуучу Ч.Айтматовдун “Гүлсарат” повестинен,

талантуу прозаик А.Жакыпбековдун “Айкашка” аңгемесинен, С.Рыскуловдун “Кара кер, Кер-кашка” аңгемелеринен көрөбүз.

Байыртан бери кыргыз эли жашоо-турмушунда жылкы жаныбарды асырап, анын кымызын ичип, этин жеп, унаа кылып келген. Кыргыз баласы Камбар атанын тукумун асыл сулуулук катары карашкан. Байыртан берки эпостордон, оозеки чыгармалардан жылкынын, айрыкча күлүктөрүнүн сынын, ат абзелинин кооздугун не бир асыл, ширин сөздөр менен ыр, поэмаларды, сындарды, баян, уламыштарды чыгарышкан.

А.Жакыпбековдун “Айгашка” аңгемесинин каарманы Кылычбек абышка жылкы тукумун бир эле унаага, же эрмек үчүн күтпөдү, ат ага мурдатан келаткан ата салты, элдин сулуулукка болгон көз карашы десе болчудай. Муну өз уулу, жаш муун Сарыбек түшүнбөйт, кыска ойлойт, ага аттын пулу эле керек, үйүн салса болду. Ал ач көздүк, жеке өзүмчүлдүктүн пайдасы үчүн атасын адепсиз шылдыңдоого дейре барат.

Адам жан-жаныбарды, бир тал чөптү аяса, анда жалпы тирүүлүктү да, адамды да аяйт, жашоонун баркын билет. Андай адамдар дүйнөгө таза, адил, сезимтал, боорукер, акылман болот. Мындай адамга адегенде Кылычбек кирет.

Кылычбек колундагы атын кулундайынан баладай бапестеп бакты. Кунан кезинде биринчи байгеге кошту. Ал ашкан деле саяпкер эмес, жер тамын өзү соккон, дыйкан эле киши болгон. Азыр баягыдай жаштыгы, күч-дарманы калбады. Бардык жагы төп келишкен каарман деле эмес, турмушунда оргу-баргы, пендечилик кемчилиги бар адам. Ошондой болсо да, караңызчы, билими жок абышка канчалык атты аяйт, ушунусу эле – боорукердиги, адамкерчилиги, намыскөйлүгү менен жан дүйнөсүнүн бай экендигин, сезиминин күчтүүлүгүн айтып турбайбы. Азыркы күндүн ишмер адамы көрүнгөн Сарыбек атасынан билимдүү болсо да тирүүлүктү, жылкыны аябаган кара мүртөздүгү менен ички дүйнөсүнүн тардыгын, сезимге жарды экенин көрсөтөт. Аты менен коштошуу Кылычбекке канчалык өзөктүн өртүн, кайгы экенин билсек, а Сарыбек үчүн оңой-олтоң, көнүмүш жумуш.

Окурман аңгемедеги карыя Кылычбекти сыйлап, аяп, тагдырына кызыгат, а Сарыбекке жини келип, аны жек көрөт, андай адамды турмушта көргүсү келбейт. Биздин оюбузча, аңгеменин идеясы ушунда – адамдын ички дүйнөсүн удургутуп, сезимин курчутуп, рухун байытып туруу.

«Айгашкада» ар бир окуя жөнөкөй тизмектүү айтылганы менен, турмуштун, каармандын кайгы-муңу, ички көркөм шайкештикте бирине-бири ширелише баяндалат. Жазуучу бир эле окуяны ээрчибей, адамдын ички сезимин сүрүштүрүп келип, турмушта биз майда деп баамдабаган окуяларды иргеп-таап сөз менен, ой менен, турмуш чындыгы менен кызыктуу, чебер кынаптаган.

Ал эми Бейшенбай Усубалиевдин “Чабдар” аңгемеси “Айгашканын” деңгээлинде улуттук дүйнө тааным өзгөчөлүгү, социалдык психология, муундар байланышы сыяктуу чоң маселелерди көтөрбөсө да, өзүнө таандык жазуучулук стилде, идеялык-көркөмдүк жактан адеп-ыйман маселесин Чабдар атка байланыштырып терең да, таасирлүү да баяндап берген. Жазуучунун чыгармалары аркылуу кайсы жанрга кайрылбасын, андан өзүнө гана таандык өзгөчөлүгүн, сүрөткерлик кылдат туюмун байкайбыз.

Жазуучунун “Алиппе” (1989) аңгемесинде наристенин сезимтал, боорукерлиги, ажайып зиректиги, анын жан-жаныбарлардын жан дүйнөсүн түшүнө билүүсү, дегеле жашоону аңдап билүүсү талданат. Адамдардын карама-каршылыкка толгон татаал табияты, ниеттин бузулушу, агарышы, адамдын аң-сезиминдеги айтылбаган мүнөздөр Б.Усубалиевдин аңгемелеринде дүйнөнү өз алдынча жаңыдан тааный баштаган баланын образы аркылуу көрсөтүлөт. Тамганы “Алиппеден” окуп-тааныган сыңары, адамдын кулк-мүнөзү, табияты да балалыктын турмуштук “алиппесинен”, балалыгында айланасында курчаган турмуштук “мугалимдерден” башталары айтылат.

Сүрөткер чыгармасындагы ар бир деталга, психологиялык кырдаалга атайын басым жасап, сюжеттик чечилишти көбүнчө “окурман, сен кандай дейсиң” деп чечимди суроолуу калтырууну жакшы көрөт. Мындай

өзгөчөлүктү “Кызык” аңгемесинен да баамдоого болот. Чыгармадагы окуялар облустук гезитте иштеген жаш журналисттин айылдык сугатчы жөнүндө жазып келген очеркинин айланасында топтолгон. Гезиттин редактору очеркти комедия – олуттуу окуяны күлкүгө айланткан жеңил-желпи бир нерсе катары эсептеп, материалды кайрадан оңдоп жазып келүүгө авторго кайтарып берет.

Бирок жазганынан кынтык таба албаган жаш журналист кол жазмасына кол тийгизбей кайра эле редакторго алып келет. Кызыктын баары ушунда. Алгач редактордун жүйөсү туурадай, тажрыйбасыз кабарчы чын эле көзүнө көрүнгөнүн тизмектеп, чын эле “комедия” жазып келгенби дегендей ой келиши ыктымал. Анткен менен жаш кабарчынын текстине кол тийгизбей, кандай жазылса ошондой редакторуна алып келиши мындай “көктүктүн” артында олуттуу дегидей себеби бар экенин таңуулап турат. Көнүмүштүн күүсүнөн чыга албай калган редакторго жаш кабарчынын адаттан тыш очерки “комедия” катары сезилиши толук ыктымал.

“ – Билбесең... – Редактор алдындагы барактарды ары жылдырды. Ал өзүнүн очерки экенин билип, Жыргалбаев "түшүндүм" дегендей башын ийкеди. – Билбесең, – деди кайра, очеркти алып барактай, – мына бул комедияң үчүн чакырттым.

– Комедия?! – Жыргалбаев чочуп кетти. – Кандайча?

– Ооба, комедия. – Редактордун үнү кекээр тарта баштады. – Мына, иштегениңе жарым жылдан ашты, көнө турган деле болуп калдың. Баягың баягы – "чогулуш жөнүндө информация жазып кел" десе, олчойтуп кырк беттик роман жазып келдиң. Анда "жаңы келди, гезитке көнө элек" дедик. Эми карачы – "очерк жазып кел" десе комедия жазыпсың. Бул ...

– Кандайча?! – Жыргалбаев ызаланды. – Очерк деп эле турбайбы.

– Ооба, очерк деп эле турат. – Редактор кагаздын башындагы "очерк" деген сөздү калем менен нукуп койду. – А быягычы? – деди кагазды силкилдетип. – Бүт комедия. Темасын эле окучу, окусаң. – Жыргалбаевдин алдына жылдырды.

– “Кызык”, – деди Жыргалбаев көңүлсүз.

– Карачы, ушу да очеркпи анан? – Редактор суроолуу карады. – Болуптур, темасын өзгөртүп коюу колдон келет дечи... А калганын кантип өзгөртөбүз? Башынан аягына чейин комедия, болгондо да жылаңач комедия!

Редактор социалисттик замандын, "эмгек алдыңкысы" деген, көкүрөгү орден-медалдарга толгон адамдар тууралуу коёндой окшош, биринен экинчиси айырмаланбаган көнүмүш материалды жаш кабарчыдан талап кылууда. Бул жагынан алганда социалисттик замандагы эмгек адамынын реалдуу турмушунан ат чабым алыс, жалган пафос, жасалма маалыматтарга шыкалган очеркке салыштырмалуу жаш журналист Жыргалбаевдин болгонун болгондой жазып келген чыгармасы чынында эле “комедия”. Совет мезгилиндеги ашыкча саясатташтырылган журналистиканын талабы боюнча гезит талабын билбеген кабарчы эми жазгандарын кайрадан оңдоп, башкача жазып келиши керек.

Жыргалбаев редакциянын күнүмдүк жумушунан тажап, күжүлдөп жүрүп турган чоң турмуш тууралуу жазгысы келип, айылга барууну өзү суранган. Колхоз кеңсесинен жалгыз бригадирди гана таап, ал Шарше деген иштемчил киши бар экенин айтып, облустан келген кабарчыны талаадагы сугатчыга жөнөткөн. Талаага барууну да Жыргалбаев өзү каалаган. Болбосо бригадир сугатчынын аялын кеңсеге чакыртып, ошондон сурап, калганын өзү айтып бермек болгондо көжөлгөн кабарчы талаага бармай болгон.

Б.Усубалиевди чебер психолог деп жатканыбыздын эң башкы себеби, ал каармандарынын кебин, сүйлөө манерасын жаш өзгөчөлүгүнө, тажрыйбасына, кесибине, учурдагы психологиялык абалына өтө бап, элестүү сүрөттөй билгенинде. Мисалы, сөзмөр эле каарманы кайсы бир психологиялык каармандарда өз оюн айтып жеткирүүдө такыр эле дарманы сөзгө чоркок болуп чыга келет. Төмөндө кабарчынын суроосунан тажрыйбасыздыгы, бирок ошол эле учурда али балалык баёлугу, тазалыгы сезилип турат.

“– Кара жумуш менен эле келатасызбы? Өмүр бою суу сугардыңызбы?”

– Жок. Толуп жатат. "Чөп чап" дейт – чөп чабам. "Кой куутка" дейт – барам. Туутка айдайт – жөнөйм. Дагы... Толуп жатат.

– Тажабайсызбы?

– Эмнеден?

– Ушуларданчы?

Шарше жооп таппады. Күлүп койду.

– Кара жумуш менен эле келатам деңизчи, – деди Жыргалбаев кайра.

– Анан эмне кылам, же мээ болбосо?..

– Кандай мээ?

– Чоң болуш үчүн мээ керек да.

– Сиздин эмне, мээңиз жокпу? – деди Жыргалбаев тамашага чаргыта. – бар дечи. Бирок... – Мукактанды. – Чөп чапканга араң жетээр... жөн эле тыртандай бергенде... Же жарытылуу билим болбосо... [320; 105-б].

Диалогдо көрүнүп тургандай, сөздүн кыскалыгын, тактыгын, юмор аралаш каармандын оюн окуй алабыз.

Бригадирдин аныктамасы боюнча Шарше тим эле эшектей иштеген, ушунусу менен гана бааланууга татыктуу колхозчу. Ал эми автордун мүнөздөө ыңгайы боюнча Шарше өз алын билет, өз алын эле билбестен кандайча жашоо керек деген өзөктүү суроонун жообун да билет. Билгенде да төрөлүү менен өлүмдүн ортосундагы турмуштун өзөгүн түзгөн нерселерди “эки жерде эки төрт” дегендей апачык, татаалдаштырбай, табигый түшүнөт. Журналисттин “эмне үчүн иштейсиз?” деген суроосуна “Уят да. Соо туруп иштебесең”, “Катын-бала бар, жан багыш керек да” деп жооп берет.

Адам баласынын башкы милдети тукум улоо, татыктуу тарбия берүү деп билет. Үйлөнгөн эки уулунун, келиндеринин кишичилик сапаттарына калыс баа бере билет. Журналист менен болгон үзүк-сызык сыяктуу диалогдон Шаршенин адамдарга карата ак пейил мамилесин, кечиримдүүлүгүн, убадага, мамилеге бекемдигин байкасак болот. Ошентсе да “чөп чапканга араң жетээр мээм бар” деп жупунусунган Шаршедеги эң башкы сапат – турмушка жандуу **кызыгуусу** бар экендиги.

“Ийнин куушуруп, күлүп койду. Өзүнчө күбүрөнө кетти: – Киши ойдон кутула албайт экен да. Баарын ойлойсуң. Ойлоно бересиң, ойлоно бересиң... Кызык... – Кайрадан жылмайды?!” [320; 105-б]. Жыргалбаев да жолду карата ойлонуп келген: “Кызык да... Жөн эле... Уят да...” Ушул сөздөрдө кандайдыр бир сыр, өтө ыйык, тунук нерсе жашынып жаткандай сезилди.

Жазуучу өз доорунун орчундуу темасын төгөрөгү төп келген мүнөздөр аркылуу ачып берүүнү гана сүрөткердин милдети деп эсептебейт. Адабияттын адамтаануучулук кызматы биринчи орунда болуусу керек, окуя, каармандар ар түрдүү болушу мүмкүн деп эсептейт. Б.Усубалиевдин аңгемелери тууралуу: «Бул аңгемеде не деген идеяны айтайын дедиң эле?» – деген собол ташталса, жазуучу төмөмкүдөй жооп берген: “Кайсы бир аңгемени жаратканыма карабай, мына муну айтайын дегем деп, бир таза идеяны сууруп чыгып, алдына тарта салуу мен үчүн өтө оор, мен ар бир сүйлөмүнөн бирден атүгүл эки-үчтөн идеяны сууруп чыгып, аңгемедеги окуяларды аңгемеден да көлөмдүү кылып тегиз санап берүүгө мажбур болорум шексиз. Экинчиден, образдар ар дайым конкреттүү болгон соң, алар жаратылыштын ар кыл кубулуштарын, турмуштун сырдуу жактарын ж.б. чагылдырат, мунун өзү образдардан автордук идеяны түрдүүчө сууруп чыгууну, көпчүлүк учурда бир эмес, бир нече идеянын жыйындысын чубап чыгууну шарттайт.” [82; 112-б].

Б.Усубалиевдин “Түн” повесттер жыйнагына белгилүү окумуштуу С.Байгазиев анализ жасап, Б.Усубалиевдин чыгармачылыгын орустун улуу жазуучусу Шукшиндин жазуу стилине салыштырат. Ал сыяктуу карапайым “айыл жыттанган” каармандардын элесин көркөм шарттуу белгилер, чыгармачылык дарамети менен жеткирерин ырастайт. Кыргыз айылынын топурагында өсүп, жон-териси менен сезген адам гана чыгарманын ажарын ачып, окурмандын жүрөгүнөн түнөк таап, таасир бере аларын баса белгилейт: “Образдуу айтканда, адам мурдагыдай саясатташкан «телескоп» менен эмес, тескерисинче «микроскоп» менен каралат дээр элек. Адамга карата жазуучулук мамиленин либералдашканын анын аңгемелеринен

көрүүгө болот” [16; 345-б]. Адабиятчы айткан жазуучулук “микроскоптук” кароо Б.Усубалиевдин аңгемелерине, дегеле мурда-кийинки чыгармаларынын бардыгына тиешелүү. Инсандын ички абалын берүү үчүн Б.Усубалиев каармандын мимикасын, тышкы кыймыл-аракетин, ошол учурдун сырткы кебетесин, турушун, кишини караганын, (мисалы «уурдана кылыя карап» дегендей) окуяга жасаган реакциясын автордук таамай мүнөздөө аркылуу да ачып берет.

“Б.Усубалиев айыл тиричилигинин чоң ышкы-кумар менен болгонун болгондой сүрөттөп, бирок айыл адамдарын идеализациялабайт” [16; 346-б]. Жазуучунун кайсы гана чыгармасына кайрылбайлы, турмушундагы өйдө-ылдыйы, кубаныч-кайгысы, кылган иш-аракети жандуу көрсөтүлгөн каармандарга күбө болобуз. Автордун каармандары индивидуалдуу мүнөздүк бөтөнчүлүгү, ой-толгоолору, сырткы келбет турпаттары бар адамдар. Ал кандай гана каарман болбосун алардын мүнөздүк өзгөчөлүктөрүн белгилеп, образды таасирдүү, элестүү кылууга аракет жасаган.

«Бир сом» (1984) аттуу аңгемеде көркөм адабияттагы “Ата-бала”, муундар байланышы бир аз башкача өңүттө камтылган. Демейдеги эски муун менен жаңы муундун келишпес карама-каршылыгы жок. Эки муундун өкүлү болгон ата-бала заманына жараша болгон бири-биринин көз-караш, мамилелеринин өзгөчөлүгүн түшүнүүгө аракет кылышат. Ата-баланын ортосунда ата-балалык чоң сүйүү, урмат, аёо сезимдер бар экендиги байкалат. Чакан окуяда Дөөлөт карыянын эски каада-салтты бекем кармаганы, балдарына кыргыздын ырым-жырымдарын, салт-санаасын унутта калтырбай, ар убак жүрөгүндө сакталуусун каалайт. Аны биз уулу менен болгон диалогдорунан кеңири билебиз.

Эл катары шаардын жашоосуна көнгөн уулу өзгөрүп кеткен сыяктуу. Дайыма кысынып-кымырылып жүргөндөй. Дөөлөт таптакыр келише албайт. Ал адам бапырандап төгүлүп-чачылып турса деп ойлойт, ошондо жашоо берекелүү болот эле деп кыялданат. Уулунан байкалган бул көрүнүштүн себебин шаардын жашоо тартибинен көрөт.

Тез-тез шаарга кетем деп оолугуп, жиним келсе жыл бою келбейм деп, мал-жанын кемпирине табыштап, өзү жалгыз шаардагы уулунун үйүнө келүүсүнүн себеби, биринчиден уулуна, небересине болгон санаркоосу болсо, экинчиден, заман агымы, жашоо ыңгайы уулу менен өзүнүн урпагы болгон небересин өзүнөн, ата журтунан алыстатып бараткан аралыкты жакындатууга, алыстатпай кармап турууга болгон аракет. Небересине кылган уул-келининин мамилеси жакчу эмес. “Бул капастагы киши эмес да, бала да! Эркине койсоңор боло, кичине ойноп алсын”, – дечү ал экөөнө ачууланып. Кыскасы, Дөөлөт карыя бала тарбиялоодогу туура жолду, улуу нарк-насилди небересине үйрөткүсү келет. Ал баары бир жерде болушса деп эңсейт, кичүүлөрү улууларын угуп, баары эле бирге жүрүшсө деп эңсейт. Неберси баарын билүүгө тийиш, Дөөлөттүн жүрөгүндө эмне болуп жатса, Дөөлөт неге кубанып, не кыжаалаттанса, ошонун баарын небереси билүүгө тийиш. Ал ушуну тилек кылат, кыялданат, ушуга жанталашат. Бир күнү циркке барышты, бир маалда төө, топоздор чыгып, аларды бир адам башкарып, оюн көргөзүштү. Кадимки малдардын бийлеп, ары-бери басып, “шоу” тартуулаганына карыянын ичи деле жылыбады. Илгертен аздектеп, төрт-түлүк мал катары төөнү бааласак, булар ушинтип кордойт тура деген ой келди. Ошентип, бир нече күндөн кийин Дөөлөт автобус менен Балыкчыга келди. Эртеси эле айыл аралай баштап, баарын айтты: шаарга кантип жеткенин, канча сом төлөгөнүн, уул-келини, небереси жөнүндө кеп кылды. Костюмду да унуткан жок. “Мурдагы барганымда капкара өтүк алып беришкен. Үч жүз сексен сомдук экен. Деле жыртылчудай эмес! – деди ал мактанып. – Эми барсам муну алып коюшуптур мунусу бери алганда эле миң сомдук окшойт, Маскөөдөн алып келишкен окшойт!...” [320; 115-б.] Циркке кийип барбай койгон кийимин ал айылда эки-үч күн жонунан түшүргөн жок. Ошентип ал баарын айтты. Бирок циркке барганы жөнүндө, төө, топоздордун бийи жөнүндө эч кимге айтпады. Иттер жөнүндө, түшү, үйдөн кантип чыкканы жөнүндө да ооз ачпады. Ал баарын айтты... Аңгемеде дал ушундай Дөөлөт чалдын кызыктуу окуялары камтылган.

Аңгемедеги негизги идея – улуттук нарк-насилди даңазалоо. Карыянын образы аркылуу, бийик адамгерчилик, адеп-ахлак маселелелери козголгон.

Жазуучунун дагы бир кызыктуу аңгемеси “Түтүн” (1985). Бирок аңгеменин сюжеттик окуясын анчалык эле кызыктуу деп айтууга болбойт. Сюжет эмес, андагы башкы каарман Асылкеримдин жан дүйнөсү кызыктуу, уят менен намысы ойгонгон, абийир менен ариети ич ара кагылышкан, тирешкен абалы кызыктуу. Канча мезгилден бери арып-арзып, бир жыргап жуунсам деп кыялданып, мончого кирсе, жылан чаккандай шашып-бушуп чыкканына эмне себеп болду? Асылкеримдин жуунуп жаткандагы ар бир кыймыл-аракетин, ойлорун көз кырынан кетирбей сүрөттөп отурат, ал эмес автор каарманынын үйүндө балдарынан жашырынып, аялына суу куйдуруп жуунганына чейин камтып айта кетет. Баласы менен жуунуп жаткан Мурат самынын берип, жакшылап жышынсын деген камкордугун кыртышы сүйбөй, жылаңач кишилерди көргөндө ийне сайгандай дирт этти... Буга биз, адамдар, баарыбыз эле маани бербейбиз. Кадыресе көрүнүш катары кабылдайбыз. Мончодон жыпжылаңач болуп улуу-кичүү аралашып жүргөнүн көргөндө Усубалиевдин Асылкериминин жан дүйнөсүндө капилет алай-дүлөй башталды...

“Каарман мончого *эңсеп, шашып, кудуңдап көңүлдүү* барып, *кыжаалат болуп* кайтат, *оор үшкүрүнөт*; ортодо: *уялат, кысынат, таң калат, кыжырданат, ыңгайсызданат, селт этет, сөздөр негедир суук угулат, коомайсызданат, жүдөйт*, бир нерселер эсине түшүп *жыргап турат, ичи жылыйт, жылмайып, негедир ичин кандайдыр бир жылуу нерсе өрдөйт, кайра туталанат, кыжырданат*. Эмне үчүн антет? Көрсө кеп Асылкерим малдан колу бошобой жүргөн он жылдай аралыкта мончо “маданиятынын”, айлындагы мончого түшүүнүн “эрежелери” өзгөрүп кеткен экен” [179].

Асылкерим адамдык нарк-насилди билген, уятты жогору койгон, канына сиңген өз көз карашын карманган адам. Адамды адамдай кылып тикелеп турган анын уяты. “Ал мезгилде бир адат бар эле: жакын туугандары менен эч ким бирге түшчү эмес. Ким болбосун шыдыр эле мончочудан: “Баланча

жокпу?” – деп сурачу. “Бар. Кирип жатат” – десе, ал чыкканча соксоюп күтүп отурчу, же анан келермин деп кетип калчу. Тиги кеткенден кийин гана кирчү, кирип баратканда кайра мончочуга кайрылып: “Түкүнчө келип калса, мени мында деп коюңуз. Өзүңүз билесиз да...” [321; 64-б]. Асылкеримге мончого түшүүнүн жаңы “маданияты” жапайычылык катары көрүнсө, мончодогуларга тескерисинче Асылкерим жапайыдай сезилет. Адамдык сапаттар жөнүндө сүйлөгөндө кооз, жагымдуу, бирок кулактын сыртынан оңой эле учуп кеткен сөздөрдү айтканыбыз менен адамды адам кылып көрсөтүп турган касиеттер: кол менен кармалгыс, сөз менен айтып жеткире алгыс, ийненин көзүнчөлүк байкалбаган майда, маанилүү-маанисиз делген иш-аракеттер, мүнөз-кыялдар, жорук-жосундардан кыпындап кураларына ар дайым маани бербегенибиз калпы? Асылкеримдин эч кимдин алдында актана албаган, эч бир жанга айтып түшүндүрө албаган уяты кыйнап, качып чыкканга аргасыз кылды...

Жазуучунун сезимтал интуициясы, эмне максатта айтып бергиси келген ой-максаты, көчөдө эмес, үйдө эмес, жумушта эмес, жер таппай калгансып, так ошол мончодон шарт этип сыртка атып чыгышына башкы каарманынын мына бул ойлору аргасыз кылды: “Кийимин чечкенде киши өзгөрүп кетет окшойт, – деди кайра. Өзүн өзү карай кетти, өзүнө өзү коомай көрүндү. Жылаңач жүргөндө арбайып-тарбайып... Карагың келбейт, жүрөгүң айланат. Кийимчен жүрсө-билинбейт. Баары зымпыйып... Өзгөчө толук кишилерчи, борсоюп көзгө сонун көрүнөт. Кийми жок болсочу, тим эле курсагы салаңдап. Буттарычы, ипичке болуп... Жүзүн көрсөтпөсүн...” [321; 59-б].

Автордун контекстте абайлап кармап турган негизги айтайын деген оюнун бир учугу кыйыр берилет. Автор эч качан өзүнүн оюн түз айтпайт. Каармандын кеби аркылуу, диалогдордон, көркөм сөз каражаттарынан же болбосо акырындык менен сюжеттин жүрүшүндө билинет. “Чын эле, жылаңач балдар көзгө сүйкүмдүү көрүнөт да, ошолор эле чоңойгондо энеден туума болушса, көзгө комсоо көрүнөт?! Эмне үчүн?...” [321; 62-б]. Бала таза,

калпты билбейт, түптүз, чын сүйлөйт кыскасы, периштедей. А чоңдорду айтыш кыйын...

Аңгеменин соңу “А мончодон түтүн уюлгуй берди...” деген сүйлөм менен аяктайт. “Аңгеме элдик каада, нарктын четинен кемип, өзгөрүп баратканына кейүү, ичи ачышуу сезими жөнүндө. Аңгеменин каарманы Асылкерим жана анын автору бекеринен “оор үшкүрүнбөгөн” экен, улуттук нарк баалуулуктарын “архивге” өткөргөн жылаңачтангандардын кара түтүнү көп узабай кыргыз жерин тездик менен каптай баштады” [179;]. Адабиятчы А.Кадырманбетова белгилегендей, Усубалиевдин “Түтүн” аңгемесиндеги кара түтүндүн капташы аркылуу каймана берилгендей нечен кылымдык турмуштук тажрыйбадан калыптанган элдик нарк-насилди эскичилдикке чыгарып, аяк-башын аңдабай ашкере “модернизацияга” баш уруу мончонун моруна чыгып айылды каптаган түтүн сыяктуу элес – натыйжага алып келип калышы да мүмкүн. Адамдардын жан-дүйнөсүн да кара түтүн каптай баштаган болсо, ал эң коркунучтуу. Чыгарманын негизги идеясы, проблематикасы мына ушунда десек болот.

“Азыркы кыргыз аңгемесинде Бейшенбай Усубалиев аңгемечилик баяндоо манерасы, стили менен өзгөчө айырмаланып турат. Анын жазуучулук стилин импрессионисттик стиль катары аныктоого болот. Анын аңгеме, повесттеринде баяндалып, өнүктүрүлүп жаткан окуядан да биринчи ал окуядан улам түзүлүп жаткан маанай, окуядан чыгып жаткан психологиялык таасир, ассоциативдик маани башкы орунда тургандай сезилет. Анын чыгармаларын сүрөт искусствосундагы чыгармаларга салыштырсак, аңгемелериндеги ар бир тартылган образдык боёктор – жарык, күңүрт, бозомук түстөр улам-улам алмашылып отуруп, белгилүү бир көрүнүштүн элеси жаралгандай сезим жаратат [179; 14-б]. Окумуштуу А.Кадырманбетова Бейшенбай Усубалиевди “импрессионисттик стилдеги” (фр. – ой-сезим. Сүрөткердин өздүк туюусу, жеке сезими, көрүүсү, ошол мүнөттөгү кабылдоосу менен гана, таасирдүү берилет. Ж.К.) жазуучу катары баалайт. Чынында жазуучунун аңгемелери окуганда эле сыры сыртына чыга

оңой окулуучу тексттерден эмес. Анын чыгармаларындагы камтылган ой каармандардын образы ар бир сөз, сүйлөм, абзацтар аркылуу улам тереңдетилип, өнүктүрүлүп, сүрөтчүнүн улам кийинки тарткан штрихи аркылуу улам дааналанган иш процесси сыяктуу майда штрих-деталдардан куралат. Жазуучу үчүн болуп жаткан күнүштүн, окуянын өзү эмес, ага карата каармандардын мамилеси биринчи орунда кызыктуу.

Б.Усубалиевдин чыгармаларын окуганда, кейипкерлер турган турпаты менен турмуштун өзүнөн көчүрүп келгендей таасир калтырат. Мурдагы бир катар аңгемелеринде каармандарынын бейнесин тартканда, алардын кулк-мүнөзү, жүрүм-туруму, жасаган иш-аракети аркылуу социалдык-психологиялык абалдарын кылдат ачып берип, бири-биринен кескин айырмаланган, эч кимге окшобогон индивидуалдуу портреттердин галереясын, мүнөз түзүүнүн мыкты үлгүлөрүн жаратканы менен белгилүү.

Бейшебай Усубалиевдин идеялык-көркөмдүк жактан өз өтөөсүнө чыкпай калган аңгемелери да кездешет. Мисалы, “Паспорт” (1989) аңгемесинде паспорттун жоготкон эненин окуясы сүрөттөлсө, “Свет” (2013) аңгемесинде ооруканада бирге жаткан таптакыр эки башка мүнөздөгү бейтаптардын үзүл-кесил маегине күбө болобуз. Биз атап өткөн аңгемелерде эч кызыгы жок, баналдуу турмуштук окуялар жайбаракат сүрөттөлүп, андан келип чыкчу оригиналдуу идея беле байкалбайт.

Албетте, биз байкаган бирин-экин бул көрүнүштөр ар бир адамдын, жазуучунун ишмердигинде кезиге калчу чекене бир көрүнүштөрдөн.

Жалпылап айтканда, Б.Усубалиев көркөм сөз болобу же тил илиминдеги изилдөөлөрүнөн болобу, өз ишинин – сөздүн кылдат билерманы, устасы экени байкалат. Ал нравалык аруулук менен акыл жардылыгы, рухий бийиктик, адамдын кулк-мүнөзүнө тиешелүү баалуулуктарды, дегеле жашоодогу психологиялык кырдаалды жогорку чеберчиликте ачып, ар бир аңгемесинде, чыгармаларында окурманга жеткиликтүү таасир калтырып, кыргыз прозасынын анын ичинен аңгеме жанрынын өнүгүшүнө өз салымын кошуп келе жатат.

Б.Усубалиев – психологиялык прозанын чебери. Ал ар түрдүү турмуштук-психологиялык кырдаалдагы адам сезимин, сырларын кылдат, “микроскоптук” деңгээлде (С.Байгазиев) көркөм иликтөөгө кызыккан жазуучу. Анын көркөм чыгарманын тилин изилдөө ишмердүүлүгү менен чыгармачылыгында аны колдоно билүүсү өз ара бирин бири толуктап турат. Жазуучунун өзүнө гана таандык өзгөчөлүгү, сүрөткерлик кылдат туюму аркылуу өзгөчө стилдүү жазуучу десек болот.

4.2. А.Матисаковдун аңгемелеринин тематикалык-проблематикалык өзгөчөлүгү

XX кылымдын сексенинчи жылдарынын ичинде кыргыз аңгемечи жазуучуларынын ичинен окурмандарга кеңири таанылып, популярдуулукка ээ болгон жазуучу – Абдиламит Матисаков. Жазуучунун лирикалуу, жандүйнөнү азыктандырган, өзгөчө колориттүү чыгармалары кыргыз прозасында өзгөчө орунду ээлейт. Жазуучунун “Тандыр” (1983), “Ак коргон” (1989), “Кыргыз өңү Чокморовдун өңүндөй” (1989), “Атамды көргөн өлбөсүн” (2004), “Баткан күндү аяймын” (2022) повесть, аңгемелер, эсселер, публицистикалык очерктер жыйнактары жарыкка чыккан. Кезегинде анын «Кыргыз өңү Чокморовдун өңүндөй», «Момун чал», «Чайкана», «Ата журтчу аман – Журт аман» сыяктуу бир катар публицистикалары чоң резонанс жаратса, “Жаннат эне, бешик жана жарты нан”, “Тыңшачы, дарыялар шоокуму угулабы?..”, “Болуш комузчу” деген публицистикалык чыгармалары улуттук маданияттын С.Чокморов, К.Жусубалиев, М.Гапаров, Б.Мадазимов сыяктуу таланттарга жана айылдагы жөнөкөй адамдарга арналган. Аталган публицистикалык эссе, очерктеринде коомдук-саясий, улуттук маданиятка байланышкан маселелерди көтөргөн. Автордун көп кырдуу публицистикаларындагы көркөм чыгармалардын өзөгүндөгү эскирбес актуалдуулук Матисаковдун өзүнө гана таандык кайталангыс стили менен менен окурмандарга сиңимдүү.

А.Матисаковдун чыгармачылыгы тууралуу замандаш-калемдештери тарабынан Ж.Мавляновдун «Керемет талантты керемет жазгансың», С.Жусуевдин «Айтматовдун баасы», С.Станалиевдин «Сөзгө жан киргизген жазуучу», филология илимдеринин доктору Г.Орозованын «Элет эпопеясы» ж.б. обзордук, илимий-публицистикалык макалалар жарыкка чыккан. Чакан эскерүү, сын-макалаларда жазуучунун өзгөчө стилине басым жасалып, адабияттагы өзгөчө шык-жөндөмгө эгедер, элет прозасынын мыкты үлгүдөгү аңгемелердин жаратманы экени айтылат.

Жазуучунун чыгармачылыгындагы өзгөчөлүк тууралуу, адабиятчы Г.Орозова минтип жазат: “А.Матисаков жазган теманын элдин кызыкчылыгын көздөп, көңүлүн бура турган жагын таба алат, башкача айтканда кубулуштун коомдук, социалдык, саясий, моралдык-этикалык, философиялык аспектилерин турмуш менен байланыштыра билет. Коомчулук аркылуу таасир этип, талкуу уюштурат. Демек, көтөргөн проблеманы элдин сезимине жеткире билет. Бул публицистиканын методдорун үйрөнүүнүн, журналисттик тажрыйбанын негизинде ишке аша турган жетишкендиги десек болот” [56; 493]. Чындыгында, публицистикалык бейнелеринде адамдарга карата сүйүүнүн, алардын тагдырларына, өкүт өксүктөрүнө, кубаныч-ийгиликтерине ортоктоштук сезимдин илеби көрүнөт.

А.Матисаковдун жазуучулук чыгармачылыгы жөнүндө сөз кыла турган болсок, ал повесть, аңгеме, новелла, эссе сыяктуу чакан адабий жанрлардын үстүндө калем сынап, алардын өзгөчө бир кылдат жактарын чебер өздөштүргөн жазуучу. Чыгармаларындагы наристенин жыты жыттанган, турмуштун ысыгына күйүп, суугуна тоңуп, бары-жокко даанышман карыянын көзү менен токтоо “жылмайып” карап турган сыяктуу эмгектерин окуган сайын, түштүк жеринин ажайып табияты, кооз жерлери, берекелүү түшүмү, андагы эмгектен талбаган карапайым эли көз алдыга тартылат. Аңгемелериндеги образдар – ар кыл тагдырды жонуна көтөргөн жөнөкөй, ак жарык дүйнөсү бар, пейилдери таза каармандар.

“Далдалчынын уулу” (1983), “Үйдүн куту” (1984), “Фергана” (1984), “Багымдат” (1984), “Үркөр” (1985), “Атамды көргөн өлбөсүн” (1985), “Бото көз” (1985), “Палван” (1986), “Тандыр” (1986), “Экзамен” (1989), “Таразачы” (1987), “Тактектик кыз” (1988), “Атасына окшош кыздар” (1989) ж.б. аңгемелеринде айыл адамдарынын жөнөкөй гана турмушу сүрөттөлөт. Бирок ички психологиялык жана нравалык жактан татаал тагдырга моюн сунса да, “сыр” бербей, тиричилигин тыңдап кеткен каармандарды кезиктирүүгө болот. Жазуучунун көз алдындагы элестер – турмушта өз эмгеги менен оокатын өткөрүп, эч бир жанга зыяны жок, ниеттери таза, кишиге

жамандыгы жок каармандар. Маселен, Өсөр – далдалчы, Туйту – таразачы, дандыр ээси – Анар, Каныш ж.б.

“Тандыр” (1986) аңгемесинде адамдын жашоосунун маңызын эненин образы аркылуу ачуу алдыңкы планда турат. “Апаңардын тандырына нанды эми Каныш жабат” – дейт энесинен ажыраган балдардын атасы. Тандырды курдурган алардын апасы Анар эле. Оорулуу эненин: «Садагасы кетейин улук нан. Улуулугунду унутпай ушул күнгө келдим. Жаштайыман үрөөн сээп, талаадан түшүм күттүм. Саратан ысыкта кайракы буудайды кырман орок менен оруп кызылын бастырып, «оп майда» айтып, кырман үйдүм. Асылын тегирменге тарттырып, тандырга нан жаптым. Бала бактым, Аларды жетилттим, катарга коштум. Өмүр бою, аты улук ак нан, сени менен бирге жашадым» – деген монологунан анын өмүр жолу туурасында маалымат алабыз. Апасы үйдүн куту, ырыскы, берекеси. Ал өлүм алдында кызына, балдарына тандырды таза тутуп урунууну керээз кылгандыктан, ал миссияны кызы Каныш татыктуу аткарат. Ал көз жумду. Артында тестиер уулдары менен кызы Каныш калды. Анар өлдү, бирок, аны менен кошо жашоо өлгөн жок. Анткени, жашоону уланта турган Каныш бар артында. Демек, тандырдын оту өчпөйт. Ага мындан ары да нан жабыла берет. Мындан ары да ага нан жапкан сайын, алардын ысыгы тарай электе апасы Анарга окшоп Каныш да, коңшуларын чакырып, алардын астына дасторкон жайганды унутпайт. Энесинен таасирленген зор адамгерчилик андан ошону талап кылат. Жакшы нерсени башкалар менен бөлүшүп туруу тандырга жапкан ак нанымдай ак дилдүү адамдардын гана колунан келерин автор аңгемеде баса белгилеп, турмуштук майда деталдарды пайдаланат: “Эски, ар кайсы жеринде күйүктүн тагы калган жеңчеси тандырына жанаша өскөн бака терекке илинүү. Тандыр боорундагы текчеде нан жабар алды айран куюлуп турчу калай табагы көмкөрүлгөн. Астындагы далдоо жайда кургак, жарылган отун жыйылган. От тамызгыга жарылган отун” деп, эч кимди ага катылтчу эмес. Жаан-чачын, бороон чапкынбы, апамдын карааны тандыр тегерегинде жүрчү. Отту дуулдата жагып, үстүнө жай айында чабылган койдун көңүн

калап салчу. От көпкө күйөт. Тез эле кордун табына дандыр ичи агарып чыкчу” [281; 23].

Тандыр – апасынын негизги, кымбат, аздекеп кармаган буюму. Ал коломто-кут! Ал токчулуктун символу. Апасынын тандырга жасаган мамилеси, тандыр жасоого байланышкан эпизоддор аркылуу аңгемеден эненин мыкты образын көрө алабыз.

Аңгеменин «Тандыр» аталышы бекеринен эмес. Үй-бүлөдө ыйык туткан эки нерсе бар. Биринчиси – апасы, экинчиси – тандыр. Турмушта экөөнүн да орду, өз милдеттери бар. Тандыр – буюм. Бирок, кадимкиде жандуу образга эгедер. Экөө бири-бирин толуктап турат. Тандырсыз апа өзүнүн апалык милдетин толук аткара алмак эмес. Автор өз оюнун өтөсүнө чыккан: балалык мезгилде жан дүйнөсүнө аялуу сезим калтырган эки каармандын портретин көркөм сөз менен тарткан. Булар анын балалыгынын бир бөлүкчөсү, эстелиги деп түшүнсөк болот.

Апасынын тандырына эми нанды кызы Каныш жабат деген оптимисттик маанай менен аңгеме аяктайт. Эне-баланын образдуу тартылган сүрөтү, жашоонун баалуулугун, түбөлүктүүлүгүн даңаза кылган автордук ой менен энени сүйүүгө болгон чакырык чыгарманын лейтмотивин түзөт.

Буга үндөш замандашы Б.Усубалиевдин “Түркүк” (1984) аңгемесинде да адамдардын ортосундагы аяр сезимдин баалуулугу, орду толгус эненин улуулугу сюжеттик жактан окшош.

Аталган аңгемелерде эненин баалуулугу, мээримдүүлүгү, эне-баланын ортосундагы ыйык мамиле, баланын көңүлүндө түнөгөн эненин элесин ачууга өзгөчө көңүл бурулат. Мында да эненин өлүм менен аяктаган аянычтуу тагдырлары, кийин алардан эстелик болуп калган буюмдары (түркүк, тандыр) балдарынын – аңгемени баяндоочулардын эскерүүсүндө болгону менен жакындашат. Мына ошондон улам эки автор тең эне баланын ортосундагы мамилени, алардын түбөлүктүүлүгүн өз-өзүнчө индивидуалдуу чыгармачылык менен сүрөттөйт. Б.Усубалиев “Түркүк” аңгемесинде окуяны көбүнчө эскерүү мүнөзүндө чагылдырып, каармандардын оң-терс сапаттары

(өз энеси, өгөй энеси) параллель жүрүп, алардын психологиялык абалы таасирдүү чыккан. Анын башкы идеясы – ыйман маселеси. Ал эми А.Матисаковдун аңгемесинде каармандардын ички жан дүйнөсү майда тартылган штрихтер менен акырындап өнүктүрүлөт. Адамдын турмушундагы башкы нерселерди көрө билип, аларды ынтызарлык менен сүрөттөп, ар бир нерсенин баалуулугун (тандыр, эне) баса көрсөтүп, каармандарына аяр, кылдат мамиле кылат. Башкы идеясы – салт-санааны сактоо жана тарбия берүүчүлүк мүнөзгө ээ.

Ал эми согуш темасын ар өңүттөн караган Ж.Мавляновдун “Нан” аңгемеси да үй-бүлөө ырыскысы жана нан темасында өзгөчө орунда турат. Эне балдарын кайра туулган жерине аман-эсен кайтса экен, өзүнүн ырыскысы кайра үйүнө чакырып, кайрылып келип кайра ооз тийсин деген ниетте чырактай уулдарын кан майданга узатат. Балдары ооз тийип кеткен нанды бекем сактап, силердин ырыскыңар болгон ушул нанды кайтып келип жеген күн болсун деп, уулдарынын аман-эсен келишин күтөт. Мында да эненин жүрөгүндөгү жылуулукту мээримдүүлүктү, тынчтыкты самаган эненин образын көрө алабыз. Чыгармада эненин сүйүүсүндөй айкөл сүйүү жок, ал өзүнүн балдарына болгон чекчиз сүйүүсү үчүн эч нерсе талап кылбайт. “Бала ошол учурдан, күндөн баштап өмүр бою тутунаарлык моралдык-нравалык сабак алат. Ал сабак, ал турмуштук принцип бардык жагынан чебер мотивировкаланып сүрөттөлгөндөн улам аңгеменин таасири өтө күчтүү, баланын кабылдоосуна урунган көрүнүштөр жан дүйнөнү козгоп, элдин башынан өткөн кыйын күндөр тууралуу, келечек тууралуу терең ойго салат” [196].

А.Матисаковдун “Тандыр” аңгемесинде да, Ж.Мавляновдун “Нан” аңгемесинде да нан эне менен бир байланышта каралып, мээримдүүлүктүн, тынчтыктын символу катарында кызмат өтөйт.

А.Матисаков “Күзгү” аттуу публицистикалык аңгемесин оорулуу жигиттин трагедиялуу тагдыры жөнүндө жазган. Лейлек районунда өзү өйдө туруп баса албай калган Жаныш Карабаевге атайын ат арытып барып, ал-

акыбалын билип, анын татаал жашоосун чыгармага айланткан. Аргасыздан күн-түнү керебетте кыймылсыз жаткан жигит үйдүн терезесин күзгү сыяктуу пайдаланып, сырттагы үйлөрдү, дарактарды, адамдарды, булуттарды, чымчыктарды, кыскасы тирүүлүктү, турмушту карап жатып өмүрүн өткөргөн жигиттин аянычтуу абалын сүрөттөгөн. Аңгемедеги башкы каарман аркылуу адамгерчиликтүү, боорукер, кыйноо тарткан адамдарга күйүп-бышып, алардын жан-дүйнөсүнө, психологиясына кызыккан автордун сүрөттөөсүн көрөбүз.

Ар бир чыгармачыл инсандын жан дүйнөсүн түйшөлткөн проблемалар жана адамзатка жеткирүүнү эңсеген ойлору, тандап алган темасы болот. Чыгармачылык жолунда аларды ишке ашыруунун үстүндө эмгектенет. Маселен, А.Матисаковдун чыгармаларында элет жериндеги турмуш жана элет адамдарынын тагдыры сүрөттөлөт. “Кайсы гана аңгемесин окубайлы өз айылына эч качан автобус каттабай, айылы аркылуу өткөн башка каттамдагы автобустардын оң келгенине өлдүм-талдым дегенде араң отуруп, чоң айылдын бир башынан экинчи башына чейин азын-оолак жүгүн көтөрүп (шоферлор андай айылдын бир гана жерине токтоп өтөт) азып-тозгон, самолётко билет ала албай, догдурга жата албай (орун жок), тийиштүү дары табалбай (дефицит), врачтын билимсиздигинен жана кол учунан жасаган ишинен жабыр тарткан, соттордун адилетсиздигинен, жакырчылыктан (кылбаган иши, аткарбаган жумушу калбаган байкуш чор тамандар ай), аракеттиктен, кайдыгерликтен, алдамчылыктан азап чегип, бул дүйнөгө эмнеге жашап жатканына башы маң болгон карапайым адамдардын образы эң эле ишенимдүү, омоктуу тартылган” [56; 496].

Жазуучу аңгемелеринде жогоркудай турмуш көрүнүшү тууралуу абстрактуу ой айтпайт, алардын конкреттүү, реалдуу турмушунун бир үзүмүн чагылдырат. «Үйдүн куту», «Палван», «Далдалчынын уулу», «Күйөө бала» ж.б. аңгемелерден өзөк боло турган кызыктуу окуяны издейт, көркөм жүктү көтөрүп турган мотивдерге, деталдарга маани берет. Ошол майда

нерселер жазуучунун айтайын деген оюн, максатын, чыгарманын ачкычын жана идеясын аныктайт.

“Далдалчынын уулу” (1983) аңгемесинде башкы каарман Өсөр – калыс далдалчы. Бул эң байыркы кесип, сооданын көзүн билген, соодалашкан эки тараптын тең кызыкчылыгын көздөгөн адам. Айрыкча чыгыш элдеринде кеңири өнүккөн. Аңгемеде автор көркөм сөз каражаттарды ыктуу колдонуп, майда деталдан чоң бир маселени алып чыгат. Маселен, келинчегинин: “Козулуу кой алып кел” – деген өтүнүчү менен базарга барган күйөөсү аны аралап жүрүп, акыры козулуу кой кармаган сатарманга жолугат. Ушул жерден биринен-бирине өтүп аларман менен сатармандын колдорун кармаштыра: “Бар, береке!” айтып жүргөн Өсөр далдалчы да пайда болот. Буга аны жакшы тааныган эки жак тең сүйүнүп кетет. Койдун ээси 250 сом сурайт. Ал эми Өсөр далдачы анын анын айтканына дагы 30 сом кошуп коёт. Анын көп жылдык далдалчылык тажрыйбасы таразага айланып, сатармандар да, алармандар да жаңылбастыгын биротоло түшүнүп калган. Ошондуктан, эки жак тең анын баасына макул болуп, калыстыгына ишенишет. Мал ээси көрсө, мурда мал сатып көрбөгөн экен, ошондуктан аз сурап коюптур. Мындай сооданы өз көзү менен көрүп, угуп турган Өсөрдүн баласы Аттокур аталган көрүнүш аркылуу калыстыктын “сабагын” алып жатканын көрүүгө болот. Өсөрдүн далдалчылыгы – байыш үчүн эмес, башкалардын ажаатын ачыш үчүн экенине көздөрү жетип бүткөн. Андан баласы Аттокурга калчу байлык да, мурас да – атасынын мүнөзүндөгү ушул артыкчылыгы. Башкалардын камы үчүн кара жанын карч уруп эртеден кечке тынбай басып, калыстык ишин кылганы.

Аңгемеде эл арасында кичине намыс сезилип, ирония туудурган (далдалчылык, ортомчулук кылып, ширинкене алып жан багууну уят көрүшөт) ушул кесиптин маңызы кульминациялык абалында ачылган. Өсөр далдалчынын уулу Аттокур теңтуштарынын, классташы Зейнептин шылдыңына намыстанып акыры атасын базарга чыгарбай коёт. Аттокурдун турмушка болгон балалык мамилеси, турмуштук кырдаалдагы психологиясы

реалдуу сүрөттөлөт: “Мени далдалчынын уулу дешет. Ширинкенеге баккан дешет. Уялып өлдүм. Мал базарга барбаңыз. Мени балдар мазактап атат. Ата, экинчи базарга барбаңыз. Эмнебиз жетишпей атат...” [281; 119-б]. Уулунуный аралаш кебинен улам, анын шагы сынып, атасынын “кесиби” жакпай жатканын билебиз. Ошондон кийин Өсөр далдалчы “мейли, барбасам барбай койдумда”, – деп өзүнө сөз берсе да, күн сайын мал базар түшүнө кире берет.

Аталган аңгеме боюнча эл жазуучусу Самсак Станалиевдин минтип айтканы бар: “Далдалчынын уулу” дегенде, нравалык көз караш, мезгил, турмуш жөнүндөгү ой жүгүртүүнүн ошо 80-жылдардагы болот чептей бектиги, жаңы адамдын жан дүйнөсүнүн жеңиши дечи. А бирок, базарга баласы үчүн барбай калган Далдалчычы? Анын аарынын уюгундай ызылдаган ички трагедиясычы? Адам трагедиясычы? Ал жөн эле Далдалчы чал эмес, туз жалаткан турмуш айынан далдалчылык кылган жан эмес, ал өзүнчө бир айылдын, бак ачар болгон базардын турмушу, турмуш болгондо да, турмушту турмуш кылып турган элдин береке чачар калыс жашоосу, жашоо базары. А Далдалчы болсо ошол базардын кагып турган кан тамыры болчу” [209]. Чындыгында, 80-жылдары бул көрүнүш (далдалчылык) жат көрүнүш катары бааланса, азыркы күндө турмуш талабына ылайык абройлуу кызмат. Далдалчылыктын жаңы аталыштары базар экономикасынын шартында батыштан бизге ооп, (менеджер) кызмат катары жаңы сапатка көтөрүлүп жатканы белгилүү.

Маселен, “**Багымдат**” (1984) (“Үйдүн куту”) аңгемесинде үйдүн куту – Шергазы аба. Үй-бүлөөсүндө камкор ата – балдарынын чачылганын жыйнап, билбегенин билдирип, баарын көзөмөлдөп турат. Ансыз балдарынын жашоо эрежеси бузулуп калчудай сезет. Бала бакчага барчу неберелеринин да өз жашоосу бар экени психологиялык жактан оор, жат болсо да ичинде моюнга алат. Бирок чыгармада окуянын өнүгүшү, чечилиши сыяктуу элементтер кездешпей, аңгеменин сюжети бир гана темпте (Шергазы абанын жай жашоосу аркылуу) жүрүп олтурат. Автор жайбаракт окуянын сүрөттөлүшү аркылуу камкор атанын образын бергиси келген. Жөнөкөй кыргыз үй-

бүлөсүнүн күнүмдүк жашоо-турмушунун элементтерин чагылдырууда, бала тарбиялоонун майда деталдарын байкоого болот. Шергазы абадай үй-бүлөөлүк баалуулуктарды сактап, мыкты тарбия берүү керектиги, улуттун келечеги болгон балдарга өзгөчө ызаат керектиги айтылат. Ошол эле учурда балага мээрим төгүү, камкор болуу менен анын жашоосуна биротоло кирип, ээлик кылып албастан, ага да тандоо укугун берип, адам болуп калыптануусуна, кенен ой-жүгүртүүсүнө, өзүнө ишенимдүү болуп өсүүсүнө шарт түзүү керек деген бийик идея жатат.

«Өмүрдүн үзүмү» (1985) аңгемесинде аты айтып тургандай адам өмүрүнүн бир үзүмү сүрөттөлөт. Негизги каарман Исраил. Ал карапайым, жөнөкөй, дегеле жакшы адам. Автор атайын тизмектеп, жакшы сапаттарды каарманына чаптап, түз айтпайт. Сюжеттин жүрүшүндө каармандын жакшы сапаттары ачылат. Аялы Паизгүлдүн айыкпас илдетке жолугуп, аны карап, аздектеп бакканынан, иштеген жеринде да кадыр баркка ээ экенинен, жалгыз бой Айганыш энеге кылган камкордугунан Исраилдин жакшы адам экени көрүнөт. Аялы каза болгондон кийин жалгыздык жанга баткан, кунарсыз күндөрдү башынан өткөрөт. Бир күнү Алтынай апанын кезегинде мал багып кезүүгө чыгып, тоодон чабан кызга жолугуп калат... «Көмөкөйүндө качанкы бир тааныш обон кытыгылайт». Ошентип, үмүт шооласы алдыга жетелейт. Жашоо өлүмдү танат, өмүр уланат деген философиялык бүтүм чыгарат. Аңгемеде ыйман маселесин, адамдык касиет-сапатты көрсөтүүгө аракет жасалган.

Автор сөзгө бай. Образдуу ойлоо жөндөмдүүлүгү калыптанган. Маданияттуу, кичи пейил жазуучу. Өзүнүн каармандарына жумшак, аяр мамиле жасайт. Баяндалып жаткан окуянын ички катмарлары өтө кылдат сүрөттөлүп, түштүктүн меймандос, сабырдуу, чыдамкай, эмгекчил өңүн көрөсүң. Адамдарга, айрыкча ак сакалдуу карыяларга болгон сүйүү, күйөрмандык, кайрымдуулук көңүлгө орнойт. Ойдон чыгарылган эч нерсе жоктой, бардыгы күндөлүк турмушта болгон окуя, биз билген замандаш адамдардын тагдыр-таржымалы. Чыгармаларында жумшак юмор, ирониясын

өз орду менен айтылып, өз милдетин өтөгөн. “А.Матисаковдун чыгармаларында токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын улуттук мүнөзү так чагылдырылган. Анын бардык чыгармалары биригип келип «Элет турмушу» деген чоң эпопеяны, бир бүтүн полотнону туюндурат. Ар бирине үнүлүп, ичкериден караганда, элет жериндеги турмуштук түрдүү кырдаалдар, адам факторунун түркүн жагдайы көркөм, элестүү сүрөттөлгөн” [278; 118]. Аңгемелериндеги түштүк элинин кең пейил, меймандос, өжөр жашоосу окурманды толкундатпайт койбойт. “Аңгемелериндеги дагы бир өзгөчөлүк – адамгерчилик, таалим-тарбия маселеси. Ата менен эне – перзенттери үчүн жакшылыктан уюткусу, көрөңгөсү. Ал уюткудан өскөн бала, келечекте турмуштун күзгүсү экенин чыгармаларында таасын чагылдырган. Далдачы Өсөр, анын баласы Аттокур (“Далдалчы” аңгемесинде), Шергазы, анын баласы – Аскар (“Үйдүн куту” аңгемесинде), Нарыбың, анын кызы Кантажы (“Экзамен” аңгемесинде), Анар, анын кызы Каныш (“Дандыр” аңгемесинде), жездеси менен кайниси (“Палван” аңгемесинде) ж.б. аңгемелеринде балдар-кыздар, кол-арага жарап, улууларга күндөлүк тиричиликте жардам берүүгө жарап калгандан тартып, адамгерчиликтин бийик уюткусунан, көрөңгөсүнөн жүрөктөрүнө сүртүп, акыл-эстерине жуурултуп келатышат” [263; 145-б.]

«Фергана» (1984) (“Палван”) аңгемесинде баяндоочунун түштүктө, фергана базарында болгон окуялары, көргөн-билгени таасын баяндалат. Базардагы түрдүү көрүнүштөр, окуялар баё каармандын жан дүйнөсүнө катуу таасир калтырат. Чоң базардагы коон саткан дыйкандардын жашоо образы, алардын алармандарга жасаган мамилеси, оюн-зооктор, балбан күрөш, дарда ойноо, таш көтөрүү ж.б. жергиликтүүлөрдүн салттык оюндары сүрөттөлөт. Закым желген ошол чөлдө (Мырза чөл), кайнаган ысык күндүн алдында күндү күн, түндү түн дебей эмгек кылган дыйкандын «көздөрүндө аптаптуу чөл жатат». Базар турмушунун, көрөр замат жүрөгүңдү туйлаткан базарчылардын жашоо дүйнөсүнүн, жылдыздардын көк асмандан жерге түшкүсүн келтирген коон пирамидаларынын керемет көрүнүшүн, жер менен күндөн, аба менен суудан жаралган күз жытынын касиеттүү ааламы

чеберчиликте сүрөттөлөт. Күндүн аптабына карабай, тиричилик кылып, эмгектен талбаган, түркүн мүнөздөгү каармандар кошулат. Ширин аңгемелерди жазгысы келген өспүрүм жездесине “Балдарга коон ала кетеличи, мазар басып барат», – десе, анысы: “Ноокат, о-уу каякта жатат. Олор коон жебесе кысыр калбайт”, – деп маанайга чаба сүйлөп жөнөй берет. Өзү болсо колун бооруна алып, аларга ыйман-ызат төгүп турган базарчынын “көрүң” деп берген коондун бир тилимин кабыгына чейин шашпай кемирет. Ошондо эки көзү булардан өтүп турган коончунун “колу боорунан түшүп кетти” [280; 89-б]. Алармандарга «бир тилик кесейин, жеп көрүң, жегенге пул жок» (акча албайм) деп, жан дили менен ширеси аккан ширин коондон чоң кесип узатып, колун бооруна алып турган ыйман-ызаттуу коончунун образын тартат. Бизде Бишкекте эч качан «жеп көр» дебейт. Ал тургай сатып жаткан жемиштин үстүнө «даамын көргөнгө 5 сом» деп жазып коёт. «Дыйканчылык да, арзан сатсам бирөө урушабы, ал, балам» – деп мээримин төккөн элеттик дыйкан менен орой, шаардагы алып сатардын образы салыштырылып, көз алдыга тартыла түшөт.

Жазуучу сюжеттин өнүгүшүндө бири-бирине окшобогон, бирок, экөө бирдей палван деген атты алып жүрүшкөн эки адам жөнүндө айткысы келген. Каармандарды бири-биринен айырмалап турган мүнөздөр, майда деталдар аркылуу окуяны улам курчутуп олтурат. Палван атыккан Ярмат менен Сурман палвандын жан-дүйнөлөрү жарыша берилет. Ушул параллелизм аркылуу адам дүйнөсү, адам мүнөзү, психологиясы жана адам тагдыры ачылат. 32 кило деп 16 килोलук ташты ойноп жаткан Ярмат палвандын ким экенин көзү азиз Сурман палван анын ташын көтөрө калып эле 32 кило эмес, 16 килोलук экенин билип, таза эмес оюнга нааразы боло таштарды таштап жиберет. Аны көргөн эл булар палван эмес, эптеп пул тапкан көз боёмо экенине ынанышты. Мындан улам, аңгемеде көз көрүнөө элди алдап, ыйманыбызды сатып, кайда баратабыз деген пафос жатат.

“Ошол баш-аягы көрүнбөгөн чоң базарды аралаган ала допу, ак калпак адамдарды, коон, дарбыз, жүзүм, шабдаалы жыттанган адамдарды, колдору

тилик, беттери туурук, бирок, тулку бойлорунан кут агылган, салааларынан береке чууруган кейипкерлер менен сырдашасың. Чыгармадагы башкы максат – окурманды таасирлентип, жан дүйнөнү аруулантуу милдетин аткарат. Мындай деңгээлде жеткире сүрөттөй алуу, албетте, эң биринчи талантка, чыгармачылык чеберчиликке жараша болот [264;152]. Чындыгында аңгемедеги психологиялык абалды, ушул кыл учунда турган драмалык көрүнүштү чыгарманын өзүндөгүдөй баяндап да сүрөттөп да берүүгө мүмкүн эмес. Жазуучунун аңгемелери жандуу, окуган адамдын көзү көрүп, өзү да бир каарман болуп ошол жерде турат, тигилердин керектеринен алардын жан-дүйнөсүнүн абалын көрөт, андагы психологиялык конфликтке түздөн-түз катышат, ошо маалда алардын биринин төбөсү көккө тийип, биринин таман алдындагы жер жарылып, дилинен күзгүдөй сынып турганын туят.

А.Матисаковдун “Фергана” аңгемесине сюжеттик жактан окшош “Далысы жерге тийбеген “Тапанча” палвандын таржымалы” деген публицистикалык очерки да бар. Анда бири-бирине окшобогон, бирок, экөө бирдей палван деген атты алып жүрүшкөн эки адам жөнүндө. Биринчиси, далысы жерге тийбеген, чыныгы күч менен, парастаттуу ык менен нечен палбандарды күрөштө жеңип жүргөн Ибраим палван же эл “Тапанча палван” деп атаган. Экинчиси эл чогултуп жарданып турганда оор таштарды көтөрүп, көтөргөн ташынын салмагын элге аптыртып жарыялап, карандай калпты айтып, элден көп акча жыйнап күн көргөн алдамчы палван. Автор эки палванды сыртынан окшош, ичкериден караганда бири-биринен такыр айырмаланган белгилери бар деп, ишенимдүү сүрөттөөгө жетишкен.

Жазуучунун каармандары ар кайсы кесиптин ээлери. Ал объект кылып алган каармандарынын пейилдерин майда-чүйдөсүнө чейин айтып, көрсөтмөйүнчө канааттанбайт. Өмүрүнүн акыркы чегине жетүүгө жакындап калган камкор атабы, же мээрбан энеби, жашоодон үмүтүн үзбөгөн оорулуу жанбы, булчуңдары булчуюп күчү ташыган балбанбы, ичи тар кыйдыбы, же аксанатай айкөлбү, сабатсыз туруп, адамдык сапаты баарыдан артык карыябы, кыскасы алардын ар биринин өзүнө гана жарашып, келишкен кыял-

жорук, кулк-мүнөз берип, ар бирине ылайыктуу сөз сүйлөтүп, ынандырганды жазуучу абдан жакшы билет. Сулуулуктун касиетин, сулуулуктун түбөлүк сөзүн жараткан, окурманды миң толгонтуп, миң ойлонтуп каармандарын кылыктары аркылуу арбап алган жазуучу экенин анын чыгармалары аркылуу белгилөөгө болот.

“Быштак” (1987) согуш темасына арналган аңгеме. Үч бирдей азамат уулдары согушта курман болгон Сырга апанын трагедиялуу өмүр-тагдыры туурасында. Аңгемедө Сырга апанын кайгыдан эзилген жан дүйнөсү, балдарына болгон сагыныч-кусасы, бардыгына чыдаган тирүүлүк, тагдыр деген философиялык түшүнүк негизги сюжеттик өзөктү түзөт. Быштак Сырга апанын балдарынын жакшы көргөн тамагы. Сырга апа менен эчак курман болгон балдарын байланыштыруучу символ. Ал жыл сайын Жеңиш күнү быштак жасап, элге бекер таратат. Балдарынын арбагына багыштайт. Балдарынын сөөгү кайда калганы, кайда коюлганы Сырга апага белгисиз. Чынардай жетилген үч уулунан калганы – согушта курман болгондорго арналып жасалган ушул ак мрамор таш эстелик жана анын алдына жазылган балдарынын аты-жөнү. Балдарына ыйлап жүрүп көзү азиз болгон кемпирдин эстеликтин алдында «Жанжигитим, Жанаалым, Кубатаалым, атыңардан айланайындар, силер көрбөгөн, силер жетпеген майрамга каржайып мен жеттим. Эл жетип отурат. Ак сүтүмө ыраазымын, бул дүйнөдө ак сүтүмө ыраазымын, балдарым» – деп жетимиш тамыры бирдей сыздап турган аңгеменин финалы өтө күчтүү эмоциялык таасир калтырат. Аңгемедө курулай декларациялык баяндоо эмес, кадимкидей чыгармачылык изденүү, жазуучунун чеберчилиги байкалат.

А.Матисаковдун жалпы прозалык чыгармаларына мүнөздүү болгон көрүнүш: тиешеси жок нерселерди сүрөттөй бербейт. Автордук баяндоо, лирикалык чегинүү же узун сабак пейзаждык сүрөттөөсүз эле окуяны жугумдуу, түшүнүктүү кылып бере алат. Абстракттуу пейзаж жок, аңгемелердин мазмунун толуктай турган, ага кошумча өң-түс берип, көркөм

жүктү көтөрүп турган кыска, реалдуу пейзаж, сюжет менен жуурулушуп турат.

Ошондой эле «Коончуларда сүрөтчүнүн жүрөгү бар», «Көздөрүндө аптаптуу чөл жатат» («Фергана»), «Аларга эне мээрими күйгөн оттон келип аткандай туюлду Мадимарга», «Жапыс тамдын үстүнө толгон ай илинип, бай-теректердин учуна тийип-тийбейт» («Ак коргон»), «Учталып жүрүп жартысы калган калемдей болгон ашынам бар, өзүн жердин киндиги сезет» («Рамис Рыскулов марш тээп кирип келди»), «Асман тикеленип дүркүрөгөн чачынан күлүк куюлат» («Турмуштан тамган тамчылар»), «Карегине ой тундурган» («Тактектик кыз»), «Экөөбүз суунун ортосуна токтоп калган дүмүрдөй, а көпчүлүк бизге келгенде экиге бөлүнүп, эки жагыбыздан агылып жатты» («Фергана»), «Мезгилиң салаадан куюлган кум сынары өткөнү билинбейт» («Багымдат») – сыяктуу көркөм деталдар, образдуу сүрөттөөлөр жана элдик макалдар жыш колдонулуп, чыгармалардын композициясында өзүнчө көркөм жүктү көтөрүп, сюжет менен ажырагыс бир бүтүндүктү түзүп калган.

Жазуучу кылдат жараткан ар бир кейипкердин турпаты жана мүнөзү тирүү, турмушта биз жолуктуруп жүргөн адамдардай көңүлүбүздө бекем калышы анын талантынын жогору экенин бышыктап турат. Көбүнчө турмуштан көптү көрүп, узак жашаган, өмүр тажрыйбасы арбын адамдар, тагыраагы карыялар жөнүндө жазууга автор басым жасайт. Мисалы, “Атамды көргөн өлбөсүн” аңгемесинде Артык карыянын, “Далдачынын уулу” аңгемесиндеги Өсөр карыянын, “Экзамен” аңгемесиндеги Нарыбай карыянын, “Таразачы” аттуу аңгемесиндеги Абжали Туйду карыянын, “Момун чал” аңгемесиндеги Асанкул карыянын, Ак коргон” повестиндеги Мадимар карыянын образдарын жазуучу чебердик менен жараткан. Булардын өмүр тажрыйбасынан кийинки муун үлгү, таалим ала турган карыялар. Алардын образдары салмактуу, омоктуу ойлору аңгемелерге жан киргизип, идеялык-эстетикалык көрк берип турат. Ар бир жазуучунун чыгармачылыгында автобиографизмдин белгилүү деңгээлде катышы бар.

Жогорудагы карыялардын образдарынын турмуштук прототиптери бар. А.Матисаков турмушунда көрүп-билген карыялар болушу мүмкүн. Айрыкча “Тандыр” аңгемесинде өз апасынын образын жаратууда жазуучунун чеберчилиги ачык көрүнөт. Апасынын сырткы портретине шайкеш келе турган ички дүйнөсүнүн сырларын ачып баяндаган. Анын асыл адам экенин баса белгилеп, кайталангыс кымбат адамдын көз жумуп, дүйнөдөн кете бергенине окурмандын жүрөгү сыздап, мурадатан тааныш, жакын адамынан айрылгандай аны аяйт.

“Тактектик кыз” (1988) аңгемеси адамзаттык сүйүүнүн эң бир ички кайрыктарын баяндайт. Ал ата менен баланын ортосундагы сүйүү. Ата-бала бири-бирине ыйык. Бири-бирин бардык жамандыктан, оордуктан коргогусу, сактагысы келет. Аңгеменин тулкусуна ушул сезим, адамзаттык ысык мамиле, камкордук сезилет. Кайдыгерлик, оройлук, түркөйлүк өкүм сүргөн бүгүнкү күндө мындай мамилеге ар бир адам муктаж. Аңгемеде карыянын бөтөн кызга, болочок келинине өз бааласындай аяр, камкор сезиминин күчтүүлүгүн көрөбүз. Башкы каарман Нарбай абышка болуп, окуя анын айланасында курулган менен автордун негизги айтайын дегени Тактектик кыз. Тактектик телефонист кыз Гүлзат жума сайын келип борбордогу уулуна телефон чалган абышканын эң жакын адамы. Экөөнүн ортосунда сый, жылуу мамиле түзүлгөн. Жүрөгүнүн түпкүрүндө Гүлзатты уулу менен тааныштырып коюу максаты да бар, кыз туурасында уулуна далай ирет айткан. Аңгемедеги кульминациялык учур – Гүлзаттын жан дүйнөсүндөгү сезим. Нарбайдын борбордогу уулу Маматкеримге болгон сүйүү сезими. Аңгемеде Гүлзаттын сезими жөнүндө түздөн-түз эч нерсе айтылбайт. Бирок, подтекстте айтылган ой түз айтылган сөздөн да күчтүү чыккан. Нарбай аксакал менен Гүлзаттын ортосундагы ата-бала мамилесинен улам ошол сезим пайда болгон. Ал дайыма ата менен баланы телефондон байланыштырат. Алар туурасында баарын билет. Маматкерим телефондон үйлөнгөнүн, келинчек алып баратканын атасына кабардап коёрун өтүнүп, Гүлзатка телефон чалат. Нарбай бул кабарды угуп, сүйүнүп, кубанычын бүт

дүйнөгө жар салгысы келип турган мезгилде, жүрөгүнүн түпкүрүндөгү аруу сезими кыйроого учурап, «бизге тааныш тактектик кыз үй-бүлөсүн таң калтырып, чырак күйгүзбөй, үй бурчунда үн-сөзсүз отурган» [280;122-б]. Чыгармада каармандын ички сезим-туюму кылдат талдоого алынып, подтекст өз милдетин аткарган.

А.Матисаков каармандарына өзгөчө кылдат мамиле кылат. Ал объект кылып алган образдын сырткы кыймыл-аракетинен тартып, ички оң-терс сапаттарына чейин кылдат сүрөттөйт. Өмүрүнүн акыркы чегине жетүүгө жакындап калган камкор атабы, же мээрман энеби, жашоодон үмүтүн үзбөгөн оорулуу жанбы же интеллигент өкүлүбү кыскасы алардын ар бирине өзүнө гана жарашып, келишкен кыял-жорук, кулк-мүнөз берип, ар бирине ылайыктуу сөз сүйлөтө алат.

Ушундай тариздеги чыгармаларга жазуучунун «Бечаралар», «Күттүргөн рейс», «Айдын көз жашы», «Таразачы», «Атамды көргөн өлбөсүн» деген аңгемелерин да кошууга болот. Буларда айтылгандар улуу элдин турмушу. Бир караганда өтө деле курч проблемалуу эместей көрүнгөнү менен ал адамзаттын өмүр жолу, жашоо үчүн күрөшү, ак-каранын кагылышы, өмүр, өлүм, жашоо, турмуш деген түшүнүктөрдүн синтезделген биримдиги. Ошол эле учурда бул чыгармаларда улуттук мүнөз, карапайым каармандардын психологиясы көрсөтүлөт.

Нравалык тазалык, психологиялык толгонуу, адамгерчилик, эмгекти даңктоо, ирония, юмор сыяктуу мотивдер биригип келип аталган аңгемелердин эмоционалдык атмосферасын түзүп турат. Мында көрүнүп тургандай стереотип конфликт жана анын чечилиштерден айырмаланып, булар так ошол күндөлүк турмуштагы эмоционалдык атмосфераны көркөм, ачык, ички жактарын ачып бере алган. Биз сөз кылган аңгемелерде эң эле кызыктуу же көкөй кескен турмуштук көз ирмемдер баяндалып, канааттануу менен окулат. “Матисаковдун чыгармаларындагы баса белгилөөчү өзгөчөлүк – мейли, аңгемелериненби же публицистикалык макалалардан болобу, айтор, анын бир аз көтөрүңкү пафостогу, жүрөгү дайым адамдарга ачык, алардын

кайгы-кубанычтарына кайдыгер карап тура албагандыгы ар бир абзацынан сезилип турат. Кыска сүйлөмдөрдөн куралса да, өзүнө таандык подтекстүү ыргагы бар, өзүнө таандык стили бар” [281; 379-б].

Жалпылап айтканда, жазуучунун бардык аңгемелерине орток болгон нравалуулук, гуманизм идеясы дайыма сюжет менен ажырагыс бир бүтүндүктү түзүп турат. “Чакан аңгеме жазып, аны чыгарма катары сунуу үчүн ичтен ойлоп билип жүргөн материалың эң кеми бир романдык болуш керек. Кандайдыр бир кызыктырган окуя, тагдыр – ал али аңгеме эмес, албетте повесть да эмес, азырынча келечектеги чыгарманын кичинекей гана бүчүрү. Бул бүчүр бара-бара автордун талантына, маданиятына жараша, көздөгөн максатына жараша өзүнчө оригиналдуу чыгарма болуп чыга келет. Бул бүчүр автордун жүрөгүндө бышып-жетилиш үчүн автордун жан байлыгы бир топ болуш керек. Демек, кеп, тажрыйбада эмес, адамдын маданиятында, таланттуулугунда” [5; 370-б] – деп улуу жазуучу Ч.Айтматов белгилегендей А.Матисаковдун образдуу ойлоо жөндөмдүүлүгү калыптанган. Маданияттуу, кичи пейил жазуучу. Өзүнүн каармандарына жумшак, аяр мамиле жасайт. Баяндалып жаткан окуянын ички катмарлары өтө кылдат сүрөттөлүп, түштүктүн меймандос, сабырдуу, чыдамкай, эмгекчил өңүн көрөсүң. Адамдарга, айрыкча ак сакалдуу карыяларга болгон сүйүү, күйөрмандык, кайрымдуулук көңүлгө орнойт. Ойдон чыгарылган эч нерсе жоктой, бардыгы күндөлүк турмушта болгон окуя, биз билген замандаш адамдардын тагдыр-таржымалы. Чыгармаларында жумшак юмор, ирониясын өз орду менен айтылып, өз милдетин өтөгөн.

А.Матисаковдун аңгемелеринде токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын улуттук мүнөзү так чагылдырылып, гумандуулугу, адамгерчилик идеясы чыгармаларынын тулкусуна сиңирилген. Адамдык улуу сапаттардын болушу адамга абадан дем алуу кандай көндүм жана зарыл нерсе болсо, так ошондой эле болуш керек деген ойду айтат. Жазуучу аларды адамдык негизги сапат, турмуштук принцип, коомдук көрүнүш катары карайт. Демек, анын аңгемелери өзү сүрөттөгөн турмуштун өзүндөй жөнөкөй жана табигый.

Төртүнчү бап боюнча жыйынтыктар:

► **Бейшебай Усубалиев** – психологиялык прозанын чебери. Ал Турмуштагы психологиялык кырдаалдарды өтө кылдат чагылдырган сүрөткер. Мисалы, “Түркүк”, “Түтүн”, “Ачкыч”, “Өрт”, “Кашык”, “Свет”, “Жираф”, “Бир сомдук тыйын”, “Ак жака”, “Зоока” ж.б. Аңгемелеринде көкүрөктөгү уйгу-туйгуну, кубаныч менен кайгыны, сүйүү менен жек көрүүнү, сагыныч менен ашмалтайлыкты, тазалык менен ыпластыкты табигый турмуш агымындагы психологиялык тактык менен элестүү сүрөттөп бере билет.

► Б.Усубалиевдин аңгемелеринин тили – жазуучунун каармандарынын жашына, социалдык абалына жараша чебер колдонулат. 70-80-жылдагы аңгеме жанрында Б.Усубалиев каармандарынын сүйлөө речин турмуштун так өзүндөй жөнөкөй, кыска сүйлөткөнү менен айырмаланат.

► **Абдиламит Матисаковдун** аңгемелери көркөм-публицистикалык ыкмада жазылган. Инсандардын күндөлүк турмушундагы эпизоддор аркылуу, алардын ички дүйнөсүнө, психологиясына гана эмес, чыгармаларындагы чакан окуялар турмуштук фактыга, окуяга негизделип, күндөлүк турмуштан алынган. Тагыраагы, көркөм ой жүгүртүүнүн мыйзам ченемдүүлүгүнө ыйлайык кошумчаланып, аңгемелеринде көркөм-публицистикалуулуктун басымдуулугу, гумандуулук мотиви, адамгерчилик идеясы аңгемелеринин лейтмотивин түзөт.

КОРУТУНДУ

Диссертациялык ишибизде иликтөөлөрүбүздү жыйынтыктап жатып төмөндөгүдөй корутундуга келдик:

1. Кыргыз аңгеме жанрынын XX кылымдын 20-60-жылдарындагы өнүгүшүн изилдөөгө салым кошкон адабиятчы-изилдөөчүлөрдүн (К.Асаналиев, К.Артыкбаев, А.Садыков, Т.Аскарар, С.Жигитов, Б.Кебекова, А.Эркебаев, А.Медетов ж.б.) жана 70-80-жылдардын прозасына тагыраагы повесть (А.Абдыраманова, А.Мукамбетова,) жана аңгеме жанрындагы изденүүлөргө (А.Медетов, С.Урманбетова) кайрылган изденүүчүлөрдүн диссертациялык илимий иштери ошондой эле биз иликтөөгө алып жаткан мезгил аралыгындагы аңгемелерге байланышы бар обзордук, портреттик, юбилейлик, рецензиялык макалалар каралып, алардын илимий жыйынтыктары боюнча пикирлер айтылды.

2. 70-80-жылдары коомдун өнүгүшүнүн жаңы этабы, жаңы идеяларына ылайык, кыргыз аңгемелеринде идеялык-тематикалык жана жанрдык стилдик көп түрдүүлүк байкалды. Улуттук жана жалпы адамзаттык моралдык-этикалык, нравалык, эстетикалык, атуулдук, жеке инсандык баалуулуктарды даңазалаган реалисттик ыкмадагы чыгармалар менен кошо жаңы модернисттик ыкмада жазылган аңгемелер да пайда болду. Бул багытта жазуучулардын аңгемелерин адабий талдоого алып, салыштырып, артыкчылык-кемчиликтерин баалоого аракет кылдык. Аны менен катар 60-жылдардан баштап уланган “элет прозасынын” ролу 70-80-жылдардагы аңгеме жанрында кандай ыкта, мүнөздө өнүккөнүн кароого аракет кылдык.

3. Жылкычы Жапиевдин аңгемелери тематикалык жактан көп кырдуу. Чыгармаларында карапайым элет адамдарынын образы, жашоо ыңгайы, түйшөлткөн проблемалары социалдык планда жеткиликтүү ачылган. Стилдик жактан негизинен реалисттик ыкмадагы аңгемелердин жаратманы. Айрым аңгемелеринде автор мистикалык элементтерди пайдалануу менен өз

чыгармачылыгын жанрдык-стилдик жаңыча түс менен байытууга аракеттенген.

4. 70-80-жылдардын адабияты койгон социалдык-экономикалык милдеттер менен катар совет адамдарын адептүүлүк жактан тарбиялоону, милдеттерди көптөгөн калемдештеринин катарында койгон. Касым Кушубеков “Өткүн” (карыянын образы), ”Үмүт” (Шайыргүлдүн), “Алишер”, “Жашоо булагындагы” (Шарипанын) үлгүлүү образдары аркылуу ишке ашырды. К.Кушубековду нравалык-этикалык маселелерди чагылдырууда тарбиялык максатты атайылап жетекке алган, көрсөтмөлүү, үлгүлүү каармандарды жараткан калемгер катары мүнөздөөгө болот. Көркөм психологизм анын чыгармачылыгында тарбиялык максатты ишке ашыруунун бир каражаты катары кызмат кылат.

5. Жазуучу Бейшебай Усубалиевдин “Түркүк”, “Түтүн”, “Ачкыч”, “Өрт”, “Кашык”, “Свет”, “Жираф”, “Бир сомдук тыйын”, “Ак жака”, “Зоока” ж.б. аңгемелери кыскалыгы, тактыгы менен айырмаланат. Б.Усубалиев сюжет куруу, образ түзүүдөгү өзгөчөлүгү менен аңгеме жанрына жаңылык киргизе алды. Мындан улам, жөнөкөй, жай окуядан эле, көркөм психологизмди алып чыгуусу аркылуу “усубалиевдик өзгөчөлүгүн” көрүүгө болот. Б.Усубалиев көркөм чыгармачылыктын импрессионисттик багытына ыктаган жазуучу. Анын чыгармачылыгындагы сюжеттик линиянын негизин каармандардын ички жан дүйнөсүндөгү ар кандай өзгөрүүлөр – кайгыруу, кубануу, таңгалуулар түзөт. Окуялардын динамикалык өнүгүүсүнүн ордуна эмоциялардын алмашуусу басымдуулук кылат.

6. Жазуучу-публицист А.Матисаковдун очерктик, публицистикалык маанайдагы “Бечаралар”, “Күттүргөн рейс”, “Айдын көз жашы”, “Таразачы”, “Атамды көргөн өлбөсүн” аңгемелериндеги образдардын турмуштук прототиптери бар, автордун көргөн-билген каармандары. Жазуучу аңгемелеринде токтоо, бардыгына каниет кылган кыргыздын **улуттук мүнөзүн** так чагылдырылып, түштүк жергесинин кичи пейил, эмгекчил адамдарынын портретин түзөт.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

Илимий-теориялык адабияттар.

1. Абдыраманова Ш. Поэтика повестей современных кыргызских писателей (70-80-е гг.) [Текст]: монография / Ш.Абдыраманова. – Бишкек, 2017. – с. 152.
2. Айтматов Ч. 8 томдон турган чыгармалар жыйнагы. 1-том. – Бишкек: Учкун, 2009. – 451 б.
3. Айтматов Ч. Закон всемирного тяготения. Китепте: Айтматов Ч. Собрание сочинений: в 3-х томах. Рассказы. Очерки. Публицистика. – М.: Мол. Гвардия, 1984. – с. 427.
4. Айтматов энциклопедиясы. I том. / А.Акматалиевдин ред. астында – Б: 2017 – 715 б.
5. Акматалиев А, Жакыпбекова А. Саспаев Аман // Кыргыз адабиятынын тарыхы VIII том. – Б.: Полиграфбумресурс. – 2012. – 487 б.
6. Акматалиев А. Ч.Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы [Текст] / А.Акматалиев. – Ф.: Илим, 1981. – 150 б
7. Акматалиев А. Жаңычылдык тажрыйбадан жаралат [Текст] /А.Акматалиев. – Ф: Кыргызстан, 1986. –172 б.
8. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы. [Текст] / К.Артыкбаев. – Б: Турар, 2015. – 654 б.
9. Артыкбаев К. Чыгармалар жана ойлор: адабий сын макалалар [Текст] / К.Артыкбаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1974. – 245 б.
10. Асакеева Д. Советтик идеология жана XX кылымдагы улуттук адабий-көркөм процесс [Текст]: монография /Д.Асакеева. – Бишкек, 2015. – 543 б.
11. Асаналиев А. Кыргыз совет прозасынын очерки. 2-бөлүм. – Ф.: Кырг ССР илим.акад.басмасы. – 1960. – 104 б.
12. Асаналиев К. Көркөм бийиктиктер [Текст] /К.Асаналиев. – Фрунзе, 1974. – 240 б.
13. Асаналиев К. Өрдөн өргө: Адабий сын макалалар [Текст] / К.Асаналиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1977. – 212 б.
14. Асаналиев К. Адабий айкаш [Текст] /К.Асаналиев. – Б.: Кыргызстан. – 2008. – 287 б.

15. Байгазиев С. Жаңы мүнөздөр, жаңы конфликтер [Текст] / С.Байгазиев. – Адабий сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 335 б.
16. Байгазиев С. Залкарлар [Текст] / С.Байгазиев. – VII том. – Б., 2020. – 465 б.
17. Байжигитов К. Турмуш жана мүнөз [Текст] / К.Байжигитов : Адабий макалалар. – Ф.: Мектеп, 1982. – 107 б.
18. Барнтшейн А. Жанровая типология советской прозы 70-х начала 80-х гг. [Текст] / А.Барштейн. – Вильнюс, 1987. – с. 382.
19. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского [Текст] / М.Бахтин. – М.; 1963. – 442-с.
20. Бобулов К. Адабият жана мезгил [Текст] / К.Бобулов: Адабий сындар менен публицистикалык макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 196 б.
21. Бобулов К. Жаңы көч-жаңы көчөт [Текст] / К.Бобулов: (Бүгүнкү жана кыргыз прозасынын ой толгоолору). – Фольклор жана адабият. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 198 б.
22. Богданов Ю.В. Опыт теории-опыт развития литературы [Текст] / Ю.Богданов. – М.,1984. – № 1, с. 330.
23. Борбугулов М. Адабият теориясы [Текст] / М.Борбугулов. – Б.: Шам, 1996. – 552 б.
24. Борщуков В.И. Поле битвы идей [Текст] /: Современ. зарубеж. критика о сов. лит. – М.: Сов. писатель, 1983. – 415. с.
25. Бушмин А. Наука о литературе. Проблемы. Суждения [Текст] / А.Бушмин. – Споры. – М., Современник, 1980. – 334 с.
26. В зеркале рассказа. Наблюдения, разборы, портреты [Текст] / И. Крамов. – М. : Советский писатель, 1979. – 296 с. 24-б.
27. Виноградов В.В. О языке художественной литературы [Текст] / В.Виноградов. – М., 1959. – с. 656.
28. Воронов В. Художественная концепция [Текст] / В.Воронов: (Из опыта советской прозы 60-80-х гг.). – М.: Советский писатель, 1984. – 382с.
29. Галанов Б. Живопись словам [Текст] / Б.Галанов. – М.: Сов.писатели. – 1974. – с. 84.
30. Давыдова Т. Современная киргизская проза [Текст] / Т.Давыдова. – Фрунзе: Адабият, 1989. – с. 105.

31. Джалдошева Ч. Современная киргизская повесть и проблемы перевода [Текст] / Ч.Джалдошева. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – с. 166.
32. Ершов Л. Сатирическая проза [Текст] / Л. Ершов. – М. – Л. : Художественная литература, 1966. – с. 300.
33. Жигитов С, Олжобаев С. Алгачкы кадамдар: Кыргыз жазуучуларынын 20-30-жылдардагы прозасы. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 428 бет.
34. Жигитов С. 20-жылдардагы кыргыз адабияты [Текст] / С.Жигитов. – Фрунзе: Илим, 1984. – 158 б.
35. Жигитов С. Кечээгинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары [Текст] / С.Жигитов. – Бишкек: Адабият, 1991. – 246 б.
36. Жирмунский В.М. О ритмической прозе [Текст] / В.Жирмунский. – М., «Русская литература». –1966. – с. 576.
37. Заморий русский рассказ. – К. : Наук. думка, 1968. – 254 с.
38. Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века. 1,2 том [Текст] /О.Ибраимов. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – Т. 1 – 480 с.; т. 2 – с 512.
39. Канторович В. Заметки писателя о современном очерке [Текст] / В.Канторович. – М., 1973. – 544 с.
40. Кадырманбетова А. Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар [Текст] /А.Кадырманбетова. – Бишкек, 2009. – 422 б.
41. Кадырманбетова А. Кыргыз повесттериндеги подтекст проблемасы (50-60-жылдар) [Текст] /А.Кадырманбетова. – Бишкек, 1999. – 115 б.
42. Кадырманбетова А. Кыргыз прозасы: Салттуу жана жаңычыл көркөм парадигмалар [Текст] /А.Кадырманбетова. – Бишкек, 2014. – 194 б.
43. Карымшаков С. Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар [Текст] / С.Карымшаков. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 184 б.
44. Касыбеков Ү. Көп түрдүүлүктүн биримдиги [Текст] / Ү.Касыбеков: Адабий сын макалалар. – Ф: Кыргызстан, 1980. – 112 б.
45. Кебекова Б.Кыргыз совет аңгеме жанрынын өсүш жолдору [Текст] / Б.Кебекова. – “Илим” басмасы. – Фрунзе, 1967. – 138 бет.
46. Ковский В.Е. Литературный процесс 60-70-х годов [Текст] / В.Ковский. – М.: Наука, 1983. – 201-с.
47. Кожин В. Статьи о современной литературе [Текст] / В.Кожин. – Современник, 1982. – с. 301.

48. Кожин В.В. Сюжет, фабула, композиция [Текст] / В.Кожин: Теория литературы. – М., 1964. – с. 485.
49. Крамов И. В зеркале рассказа. Наблюдения, разборы, портреты [Текст] / И. Крамов. – М.: Советский писатель, 1979. – с. 296.
50. Крамов И. Н. В зеркале рассказа [Текст] / И.Крамов: Монография. – М.: Советский писатель, 1986. – с. 271.
51. Кудайбергенова З. Аман Саспаевдин прозачылык изденүүлөрү [Текст]/ З.Кудайбергенова: Монография. – Б., 2012. – 157 б.
52. Кузьмин Л.И. Повесть как жанр литературы [Текст] / Л.Кузьмин. – М: Наука, 1976. – с. 112.
53. Кыргыз адабияты: Энцикл. Окуу куралы / Түз.: А.Кадырманбетова, М.Көлбаева; Акматалиевдин жалпы ред.астында. – Б.: Принт Экспресс, 2019. – 586 б.
54. Кыргыз адабиятынын очерктери / М.Богданова, Ө. Жакишев, Т.Саманчин, К.А.Рахматуллин; Кыргызстан тарых, адабият жана тил илим изил.ин-ту. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943. – 279 б.
55. Кыргыз адабиятынын тарыхы / Башкы ред. А.Акматалиев. 7-том. X кылымдын адабияты (60-жылдардан кийин). 2-бас. – Б.: 2017. – 719 б.
56. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст] / КРУИА, Манастаануу жана көркөм маданият. улут. борбору; А.Акматалиевдин жалпы ред.астында. – 3-бас. – Б.: “Кут-Бер”, 2017. – 707 б.
57. Лайлиева И. Интернациональный фактор и психологизм современной киргизской прозы [Текст] /И.Лайлиева. – Фрунзе: Илим, 1983. – с. 115.
58. Литературная энциклопедия. /Под редакцией В.М.Фриче, А.В.Луначарского. – Том 11. – М.: – 1939. – стр 340.
59. Лихачев Д.С. История древнерусской литературы [Текст] / Д.Лихачев. – Москва, 1973. – с. 214.
60. М.Бахтин. Вопросы литературы и эстетики [Текст] / М.Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – с. 254.
61. Нагибин Ю.М. Размышления о рассказе [Текст] / Ю.Нагибин. – М.: Советская Россия, 1964. –109-с.
62. Нинов А. Современный рассказ. Из наблюдений над русской прозой (1956-1966) [Текст] / А. Нинов. – Л. : Худож. литература, 1969. – с. 288.

63. Новые тенденции в методологии советского литературоведения и литературной критики. / Обзор. – М., 1985. – стр. 56.
64. Огнев А. О поэтике современного русского рассказа [Текст] / А.Огнев. – Саратов, 1973. – с. 422.
65. Петровский М. Русский романс на рубеже веков [Текст] / М.Петровский. – Украина: Оранта-Пресс, 1997. – с. 143.
66. Пospelов Г.Н. Русский советский рассказ [Текст] / Г.Пospelов. – Очерки истории жанра. – Л., 1970. – с. 224.
67. Пospelов Р.Н. Проблемы исторического развития литературы [Текст] / Р.Пospelов. – М., Просвещение. – 1972. – с. 157.
68. Роговер литература XX века : учебное пособие /. – Спб. : Сага, М. : Форум, 2004. – с. 496.
69. Русский советский рассказ. Очерки истории жанра : под ред. – Л.: Наука, 1970. – с. 736.
70. Русский советский рассказ. Очерки истории жанра. – Л.: Наука, 1970. – с. 736.
71. С.Алахан. Адабият айдыңын аралап... [Текст]: адабий сын макалалар / Садык Алахан. – Бишкек: Полиграф-ресурс, 2006. – 304 б.
72. Садыков А. Башаттар жана жаңычылдык [Текст] /А.Садыков. – Бишкек, 1993. – 107 б.
73. Садыков А. Кыргыз залкарлары. 5 томдук изилдөөлөр [Текст]/А.Садыков. – Бишкек, 2008. – 368 б.
74. Садыков А. Кыргыз залкарлары. 9 томдук изилдөөлөр [Текст] /А.Садыков. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 348 б.
75. Селезнев Ф. Мысль, чувствующая и живая. – М.: Современник, 1982. – стр. 247.
76. Сизых О. Поэтика русского рассказа конца XX – начала XXI века. – Флинта-Наука, 2015. – с. 175.
77. Сулайманов М. Балдар аңгемелери жөнүндө. [Текст] / М.Сулайманов. – Кыргыз жазуучуларынын 50-60-жылдардагы аңгемелери боюнча. – Ф.: Мектеп, 1977. – 321 б.
78. Тимофеев Л. Советская литература: Метод, стиль, поэтика [Текст] / Л.Тимофеев. – М.: Советский писатель, 1974. – 522 с.

79. Туратов Д. Мезгил жана каарман. Кыргыз совет прозасында жаңы адамдын образынын түзүлүү эволюциясы [Текст] / Д.Туратов. – Ф., Илим. – 1974. – 150 бет.
80. Тургунбаев С. Замандаштын дүйнөсү [Текст] / С.Тургунбаев. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 289 б.
81. Түлөгабылов М. Мезгил жана кадамдар. / Кийинки кездерде жазылган Кыргыз аңгемелери менен повесттери адабий талдоо. – Ф., Илим: 1967. – 184 бет.
82. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б.Усубалиев. – Б., 2008. – 410 б.
83. Үкүбаева Л. Азыркы кыргыз адабиятынын арымы [Текст] / Л.Үкүбаева. – Бишкек: Илим, 1995. – 195 б.
84. Үкүбаева Л. Кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн маселелери [Текст]: Илимий макалалар / Л.Үкүбаева. – Б.: Турар, 2019. – 323 б.
85. Хайлов А. Грани рассказа. – В кн.: Жанрово-стилевые искания современной советской прозы [Текст] / А.Хайлов. – М.: Наука, 1971. – с. 215.
86. Художественный образ и его историческая жизнь [Текст] / [Предисл. В. Ф. Асмуса]. – Москва : Искусство, 1970. – с. 519.
87. Шамурзина Р. Современная киргизская проза [Текст] / Р.Шамурзина. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – с. 357.
88. Шубин Э. Современный русский рассказ [Текст] : Вопросы поэтики жанра / Ленинград : Наука, 1974. – с. 182.
89. Эдилбаев К. Сөз тагдыры. [Текст]: адабий сын-макалалар / К.Эдилбаев. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 127 б.
90. Эдилова К. М.Гапаровдун чыгармаларындагы каармандын жан дүйнөсүн окутуу [Текст]: Окуу куралы / К.Эдилова; Ж.Баласагын атын. КУУ. – Б., 2011. – 84 б.
91. Эркебаев А. Кыргыз прозасынын контрастары [Текст] / А.Эркебаев: Сын макалалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 138 б.
92. Эшматов Р. Адабий түштөрдүн көркөм табияты. (XX кылымдагы кыргыз прозасы: 50-80-жылдар) [Текст] / Р.Эшматов. – Б: Турар, 2015. – 184 б.
93. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк [Текст] / К.Юдахин. – М., 1965. – 230 б.

94. Я читаю рассказ. Из бесед с молодыми писателями / Сергей Антонов. — М. : Молодая гвардия, 1973. — с. 256.

Диссертациялар:

95. Абдыраманова Ш. Поэтика повестей современных кыргызских писателей (70-80-е гг.) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.01.01 / Ш.Абдыраманова. — Бишкек, 2002. — 163 с.

96. Адылов Ш. “Образ современника в узбекском рассказе (70-80-е годы) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук. / Ш.Адылов. — Ташкент, 1990. — 29 с.

97. Владимирова Н. Развитие жанра рассказа в узбекской литературе [Текст]: дис. ...докт. филол. наук. / Н.Владимирова. — Ташкент, 1980. — 267 с.

98. Жумаев М. Өткөөл мезгилдин адабий процессиндеги кыргыз прозасынын тенденциялары [Текст]: филол.илим. докт. дисс... / М.Жумаев. — Бишкек, 2014. — 289 б.

99. Ибраимов О. Активная жизненная позиция и концепция личности в киргизской повести второй половины 50-70-х годов [Текст]: автореф.дис. ... канд.филол.наук: 10.01.01 / О.Ибраимов. — Фрунзе, 1984. — 44 с.

100. Кабдулов З. Современный казахский рассказ (Вопросы писательского мастерства) [Текст]: автореф. дис...канд. филол. наук. / З.Кабдулов. — Алма-Ата, 1961. — 27с.

101. Кадырманбетова А. 50-80-жылдардагы кыргыз прозасындагы салттуу жана жаңычыл адабий-эстетикалык парадигмалар [Текст]: фил. илим. доктору. ...дис. / А.Кадырманбетова. — Бишкек, 2014. — 275 б.

102. Казакова Н. Кыргыз прозасындагы көркөм шарттуулук маселеси (1920-1970-жж.) [Текст]: фил. илим.канд. ... автореф. / Н.Казакова. — Бишкек, 2006. — 26 б.

103. Кан Сын Хюн. Жанровые модификации русского рассказа 1960-1980-х годов” (В.М. Шукшин, Ю.М. Нагибин, Г.В. Семенов) [Текст]: автореф. дис. ...канд. филол. наук. / К.Хюн. — Москва, 1999. — 186 с.

104. Кудайбергенова З.С. Аман Саспаевдин чыгармачылык жекечелиги [Текст]: филол.илим. канд. дис... / З.Кудайбергенова. — Бишкек, 2013. — 157 б.

105. Кудрина М.В. Жанровая структура рассказа [Текст]: автореф. канд. фил. наук. / М.В.Кудрина. — Москва, 2003. — 22 с.

106. Култаева Ү. Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү [Текст]: фил.илим. доктору. дисс... / Ү.Култаева. – Бишкек, 2011. – 293 б.
107. Медетов А. Кыргыз аңгемесинин поэтикасы (сюжет жана композиция маселелери) [Текст]: фил. илим.канд. дисс... / А.Медетов. – Бишкек, 1995. – 161 б.
108. Мукамбетова А. 70–80-жылдардагы кыргыз повесттеринин поэтикасы (жанр, стиль маселелери) [Текст]: филол. илимд. канд. ...дисс. /А.Мукамбетова. – Бишкек, 2001. – 171 б.
109. Мурзахмедова Г. Историческая романистика Т.Касымбекова и ее место в развитии жанра [Текст]: автореф.дис. ...доктора фил.наук. / Г.Мурзахмедова. – Бишкек, 2010. – 46 с.
110. Осмоналиева Г. Жанр рассказа и повести в творчестве Мара Байджиева [Текст]: дис. ... канд.филол. наук. /Г.К. Осмоналиева. – Бишкек, 2004. – 148 б.
111. Островская В. Русский советский лирико-психологический рассказ 70-х годов (Ю.Нагибин, В.Конецкий, Г.Семенов [Текст]: дисс. ...канд. филол. наук. / В.Островская. – Ташкент, 1983. – 188 с.
112. Сасыкулова Ч. Кыргыз-түрк аңгемелери, салыштырма типологиялык анализ. (Аман Саспаев жана Мемдух Шевкет Эсендалдын аңгемелердин мисалында) [Текст]: филол. илим.канд. дисс... / Ч.Сасыкулова. – Бишкек, 2011. – 181 б.
113. Урмамбетова С. Поэтика современного кыргызского рассказа (60-80-х годов. (Проблемы жанра и перевода) [Текст]: автореф.дис. ...канд. фил.наук. / С.Урмамбетова. – Бишкек, 1994. – 23 с.
114. Ширабасов С. Проблема характера в современном казахском рассказе [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук. / С.Ширабасов. – Алма-Ата, 1981. – 26 с.
115. Шмырева А. Жанр рассказа в аспекте творческой лаборатории [Текст]: дис... канд. филол. наук: 10.01.08. /А.Шмырева. – Алматы, 2004. – 184 с.
116. Шубин Э. Русский рассказ. Вопрос поэтики жанра [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук. / Э.Шубин. – Ленинград, 1966. – 163 с.
117. Юлдашев К. Эволюция изображения характера в узбекской сатирической новеллистике [Текст]: автореф. ...канд. филол. наук. / К.Юлдашев. – Ташкент, 1984. – 27 с.

118. Глушко А. Характер и конфликт в современном советском рассказе [Текст]: автореф. ...канд. филол. наук. / А.Глушко. – Москва, 1975. – 182 с.
119. Кузьмук В. Типология современного русского рассказа [Текст]: автореф. ...канд. филол. наук. / В.Кузьмук. – Москва, 1977. – 28 с.
120. Большакова Е. Конфликт и характер в современном советском рассказе (60-е 70-е годы) [Текст]: дисс. ...канд. филол. наук. / Е.Большакова. – Казань, 1980. – 183 с.
121. Апухтина В. Современная советская проза (60-70-е годы) [Текст]: дисс. ...канд. филол. наук. / В.Апухтина. – Москва, 1984. – 174 с.
122. Перзеке А. Конфликт в современном русском рассказе (В.Белов, С.Воронин, В.Шукшин) [Текст]: автореф. ...канд. филол. наук. / А.Перзеке. – Калинин, 1984. – 226 с.
123. Максимов В. Русский советский рассказ 70-х годов (Проблематика, жанр) [Текст]: дисс. ...канд. филол. наук. / В.Максимов. – Москва, 1987. – 182 с.
124. Кадочников О. Малые жанры современной прозы. Пути развития очерка и рассказа 70-80-х годов [Текст]: дис. ...канд. филол. наук. / О.Кадочников. – Москва, 1991. – 174 с.

Гезит-журналдар:

125. Абдиева Т. Жан деген эмне? [Текст] / Т. Абдиева. // Жаңы Ала-Тоо. – 2012. – №1. – 94-97-б.
126. Адамалиев К. Алтынгүл. [Текст]: аңгеме / К. Адамалиев. // Жаңы Ала-Тоо. – 2012. – №7. – 279-290-б.
127. Акматалиев А. Чагылган - өмүрдүн көз ирмеми [Текст]: / А.Акматалиев //Адабий Алатоо. – 2007. – № 8.
128. Акматов Б. Азыркы аңгеме өз доорун чагылтууга тийиш эле, бирок ... [Текст]: Б.Акматов // Булак: аңгемелер альманахы. – Бишкек, 2006. – 56-б.
129. Акматов Б. Азыркы аңгеме өз доорун чагылтууга тийиш эле, бирок ... [Текст] / Б.Акматов // Булак: аңгемелер альманахы. – Бишкек, 2006. – 5-7-б. С.Алахан. – Адабият айдынын аралап... [Текст]: адабий сын макалалар. – Бишкек: Полиграф-ресурс, 2006. – 304-б.
130. Акматов К. Адамзаты бар кезде, адабияты да болот // Кыргыз адабияты. – 2007. – №3.
131. Антонов С. Ч читаю рассказ. // Молодая гвардия. – 1973. – 21-с.

132. Алимова Н. Х. Американская новелла: к вопросу жанра / Н. Х. Алимова. — Текст : непосредственный // Филология и лингвистика. — 2019, № 1
133. Апышев М. Абалың кандай аңгеме. // Ала-Тоо. — 1985. — №2.
134. Апышев М. Жаңы доор жана жаңылануу зарылдыгы // Кыргызстан маданияты. — 2008. — 11-12-декабрь.
135. Апышев М. Жаңыча мамиленин зарылдыгы: Азыркы кыргыз повесттери: талдоолор жана ой жүгүртүүлөр. // Кыргызстан маданияты. — 1986. — №2, 9-январь.
136. Арипов С. Кыргыз "Шукшини" кылым кыйырында ... [Текст] / С.Арипов // Асан чакырык: адабий макалалар. — Бишкек, 2005. — 206-213 б.
137. Асаналиев К. Кыргыз аңгемелеринин айрым маселелери. // Ала-Тоо, 1957. — №2.
138. Асаналиев К. Кыргыз аңгемесине жүргүзүлгөн айрым байкоолор. — // Советтик Кыргызстан. — 1955, №6.
139. Асаналиев К. Кыргыз аңгемесинин айрым маселелери. // Ала-Тоо. — 1957, №2. — 88-б.
140. Асаналиев К. Кыргыз прозасынын ишенимдүү ориентациясы жөнүндө [Текст] / К.Асаналиев // Советтик Кыргызстан. — 1965. — 21-январь.
141. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр. 1 - макала [Текст]: / К.Асаналиев // Адабий Алатоо. — 2006. — №11.
142. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр. 2 - макала [Текст]: / К.Асаналиев // Адабий Алатоо. — 2006. — №12.
143. Аңгеме тууралуу талкуулар // Ала-Тоо. — 1986. — №3.
144. Бадиков В.В. Маятник жанра, или Феномен рассказа // Апполинарий. — 1996. — № 4. — С.3-8.
145. Байгазиев С. Бирөөнүн көзү менен: Азыркы кыргыз прозасынын маселелери. — / Ала-Тоо, 1980. — №1.
146. Байжигитов К. Азыркы кыргыз повесттери: Адабий сын. // Ала-Тоо. — 1988, №8. — 154-159-бет.
147. Бектенов Т. Досумдун сүйүүсү [Текст] / Т. Бектенов // Жаңы Ала-Тоо. — 2012, №1.
148. Битов А. Рассказ сегодня. / Вопросы литературы. — 1969. — №7. — ст. 69.

149. Бобулов К. Ала-Тоо, №1. – 1968. – 50-б.
150. Ботобеков У. Көздөгү сыр. / Кыргызстан маданияты. – 1989, 6-июль.
151. Бөкөшов Ж. Өзгөнүкү жана өзүнүкү: Азыркы кыргыз прозасынын маселелери. / Ала-Тоо. – 1980, №8. – 144-155-бет.
152. Гапаров М. Кыштакча [Текст] / М.Гапаров // Кыргыз Туусу. – 2004. – №6.
153. Гапаров М. Эске түшкөн элестер [Текст] /М.Гапаров// Кыргызстан маданияты. – 1987. – 9-апр.
154. Глинкин А. Жанровая эволюция деревенской прозы / А. Глинкин // Нравственно-философские искания современной советской литературы. – Л., 1986. – Вып. 3. – с. 12-49.
155. Гречнев в системе жанров на рубеже XIX-XX веков (к вопросу о причинах смены жанров) / // Рус. лит. –1987, № 1. – С.131–144.
156. Даникеев Ө. Белгисиз тагдыр [Текст]: аңгемелер /Ө.Даникеев // Жаңы Ала-Тоо. – 2012, №5
157. Даутов К. Аңгеменин чебери // Ала-Тоо. – 1981.
158. Жапиев Ж. “Менин каармандарым - менин замандаштарым” //Кыргыз туусу. – 2014. – № 8 (4-февраль). 12-б.
159. Жапиев Ж. Апокалипсис. Кыямат-кайым: Аңгеме-памфлет. // Жаңы Ала-Тоо. – 2014. – №2.
160. Жапиев Ж. Дүң базарда (А.П.Чеховдон кийин): Аңгеме / Жылкычы Жапиев // Кырчын. – 2012. – №4. – 14-15-б.
161. Жапиев Ж. Ишембиге чейин. – // Кыргызстан маданияты, 1984. – №20, 17-март.
162. Жапиев Ж. Кек. – // Кыргызстан маданияты. – 1985, №29. – 18-июнь.
163. Жапиев Ж. Көчөт. (Аңгеме). – // Кырчын, 1997. – № 4.
164. Жапиев Ж. Кудайы конок. Аңгеме. // Кыргызн. – 1994. – №3, 4. – 15-17-б.
165. Жапиев Ж. Кусалык. – // Ленинчил жаш. – 1981, 21-март.
166. Жапиев Ж. Менин каармандарым-менин замандаштарым / Ж.Жапиев // Кыргыз-Туусу. – 2014. – №8 (4-февраль).
167. Жапиев Ж. Төкмө. – // Кыргызстан маданияты. – 1983, 3-февраль
168. Жапиев Ж. Туулган күн. – / Ала-Тоо. – 1983, №4.

169. Жапиев Ж. Ууга чыкканда. (Аңгеме). – // Жеткинчек. – 1992. – 18-декабрь.
170. Жигитов С. Кара сөздүн акыны. // Ленинчил жаш. – 1987. – 21-апр.
171. Жигитов С. Кара сөздүн акыны. // Ленинчил жаш. – 1987. – 21-апр.
172. Жигитов С. Талаштан козголгон ойлор. // Ала-Тоо, 1974. – №1, 139-б.
173. Жирунов П. Жанр рассказа в творчестве Н.С. Лескова 80-90-х годов XIX века:
174. Жусубалиев К. Кар [Текст] / К.Жусубалиев // Агым. – 2006. – №13.
175. Зарлыкова К. Беймаал келген киши [Текст] / К. Зарлыкова // Жаңы Ала-Тоо. – 2011. – №12. – 47-57-б.
176. Ибраимов О. Кыргыз прозасы жана азыркы учур: Алдыдагы актуалдуу милдеттер, изденүүлөр. // Кыргызстан маданияты. – 1987, №11. – 12-март.
177. Исабаева Ж. Адашкандар [Текст] / Ж.Исабаева // Кыргыз Туусу. – 2004. – №21.
178. Исмаилов А. Реалдуу турмуш жана «мен» // Кыргызстан маданияты. – 1983. – 21-июль.
179. Кадырманбетова А. Азыркы кыргыз прозасы / Кыргыз-Түрк Манас унив-н
180. Кара сөз өнөрүнүн мектеби: / Тегерек столго чогулган айрым адабиятчы-сынчылардын, жазуучулардын аңгеме жанры жөнүндө пикирлери. // Ала-Тоо. – 1986, №4. – 118-125-бет.
181. Касыбеков Ү. Айылга келгенде: Кыргыз прозасындагы айыл темасы. // Кыргызстан маданияты.– 1980. – №21, 22-май.
182. Колесников М. Природа современного конфликта. //Литературная Россия. 1976. – 20-август.
183. Куранов Ю. Бессюжетных рассказов нет. //Вопросы литературы, 1969. – №7. – с.7
184. Кушубеков К. Азыркы повесттер жөнүндө айрым ойлор. – /Кыргызстан маданияты. – 1974. – 24-январь.
185. Кушубеков К. Азыркы повесттер жөнүндө. // Кыргызстан маданияты. – 1974. – 24-январь.
186. Кушубеков К. Бешик той. – // Ленинчил жаш. – 1979, 23-январь.

187. Кушубеков К. Жыйнак жана окуучулук ой [Текст]: /К.Кушубеков // Кыргызстан маданияты. – 1973. – 23-авг.
188. Кушубеков К. Менин улуу тоом – окурманым / К.Кушубеков // Кыргыз Туусу. – 2010. – №4 (22-январь).
189. Кушубеков К. Повесттер айланасында сөз. /Ала-Тоо, 1973. – №6.
190. Кушубеков К. Үмүт. – / Ала-Тоо. – 1979. – №2.
191. Кушубеков К. Ишембиге чейин. – // Кыргызстан маданияты, №20. – 1984, 17-март.
192. Кыргыз аңгемесинин келечеги бүдөмүк // Адабий Ала-Тоо. – 2009. – 13-январь. №1.
193. Лайлиева И. Повесть – жанр серьезный. // Литературный Кыргызстан. – Фрунзе. – 1980. – №4.
194. Мамытбеков З. Кыргыз адабияты совет бийлигинин алгачкы жылдарында. // Советтик кыргызстан. – 1967. – 16-апрель.
195. Мамытбеков З. Кыргыз совет жазма адабиятынын алгачкы маалыматтары. // Ала-Тоо. – 1970. – №5.
196. Матиев К. Сыйымдуу жанрдын сыры (аңгеме жанры). – // Ала-Тоо. – 1986. – №3.
197. Медетов А. Абийир жөнүндө аңгемелер. // Ленинчил жаш. – 1984. – №6.
198. Муратов А. Эки аңгемечинин эки китеби. //Ала-Тоо. – 1965. – №12.
199. Пазылов А. Кичине жанрдын чоң маселелери //Ала-Тоо. – 1985. – № 6.
200. Проза жанрында жазган жазуучулардын чыг.жөнүндө талкуу. // Кыргызстан маданияты. – 1988. – № 3.
201. Раимжанов М. “Алмалар гүлдөйт” // Ала-Тоо. – 1988. – №1.
202. Рахматулин К. Кыргыз адабияты согуш күндөрүндө. – Сов Кырг, 1943. – №3. 41-53-беттер.
203. Садыков А. Бир жылдын прозасы [Текст] /А.Садыков// Ала-Тоо. – 1966. – №3.
204. Садыков А. Бир жылдын прозасы тууралуу ойлор. / Кыргызстан маданияты. – 1973. – 12-апрель.
205. Сыдыкбеков Т. Кек // Ала-Тоо. – 1985. – №11. – 120-б.
206. Сайт:https://www.azattyk.org/a/interview_with_jylkychy_japiev_writer/28

207. Станалиев С. Көркөм сөз тагдыры жөнүндө же анын эч кимге кереги жокпу? // Адабий Ала-Тоо. – 2008. – 11-12-декабрь.
208. Станалиев С. Сөзгө жан киргизген жазуучу [Текст] / С.Станалиев. // Кыргыз Туусу. 2016. – №20 (15-март).
209. Станалиев Э. Эң башкысы – көркөм чындык: Азыркы кыргыз прозасынын маселелери. – Ала-Тоо, 1980. – №2.
210. Тимофеев Л.И. Теория литературы. Основы науки о литературе. - М., 1948. – С. 341-342.
211. Таштаналиев Б. Жоголгон муун: Кароосуз калган адабият, калемчи мокогон жазуучулар / Кыргыз туусу. – 2018. – 20-ноябрь.
212. Токтоналиев К. Тилчи – жазуучу Бейшенбай Усубалиев / К.Токтоналиев // Заман Кыргызстан. – 2011. – №42 (2-декабрь).
213. Токтомушев А. Сөз өнөрүнүн башаты. – / Ала-Тоо, 1982. – №12.
214. Турсунбеков Ч. Аңгеме жөнүндө айрым байкоолор. // Ала-Тоо, 1985. – №8, 133-137-б.
215. Усубалиев Б. “Бетинде меңи бар апа жана бети кызыл апа” // “Ала-Тоо”. – 2021. – №4.
216. Усубалиев Б. Жираф // Жаңы Ала-Тоо. – 2014. – №4.
217. Усубалиев Б. Жомок (Повесть) [Текст] / Б.Усубалиев // Ала-Тоо. 2017. – №1. – 16-41-б.
218. Усубалиев Б. Жүрөк сууга агып баратат: Аңгеме / Б.Усубалиев // Агым. – 2009. – № 2. – 16-январь.
219. Усубалиев Б. Мени адамдыгымдан ажыратпагыла: Азыркы кыргыз адабиятындагы оң каарман маселеси. // Кыргызстан маданияты. – 1983. – №52.
220. Усубалиев Б. Свет (Аңгеме) [Текст] / Б.Усубалиев // Алиби. – 2013. – №104 (12-ноябрь).
221. Усубалиев Б. Чабдар. – // Ала-Тоо. – 1984. №7.
222. Үмөталиев Ш. Көркөм образ-чындыктын тили. – // Ала-Тоо. – 1986. №3, 124-131-б.
223. Үмөталиев, Ш. Көркөм чыгармадагы сюжет, фабула, композиция, конфликттер жөнүндө. // Эл агартуу. – 1983. – №3.

224. Шербото Б. Жаңы чыкпаган ташбака [Текст] / Б. Шербото. // Жаңы Ала-Тоо. – 2011. – №12. – 66-73-б.
225. Шамшиев Б. Жаңы жээкти карай // Ала-Тоо. – 1985. – № 1. – 227-б.
226. Шербото Б. Ээсиз бакча [Текст] / Б. Шербото. // Жаңы Ала-Тоо, 2011. – №12. – 61-65-б.
227. Эльчин А. Вечное время посева. // Литературное обозрение. М.: 1981. – №1
228. Эркебаев А. Азыркы аңгеме жөнүндө сөз. – // Ала-Тоо, 1984. – №4.
229. Эркебаев А. Эстетика менен сынды айкалыштырып... // Ала-Тоо. – 1957 – №11. – 139-б.

Көркөм чыгармалар:

230. Абакиров М. Көкөй кести [Текст]: роман, повесттер, аңгемелер / М.Абакиров. Бишкек: Кыргызстан, 2000. – 360 б.
231. Абдиева Т. Минордук ноталар [Текст]: ой толгоолор, аңгеме-эсселер, ырлар / Абдиева. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 86 б.
232. Абдиева Т. Эне жана Жер [Текст]: аңгемелер, повесттер / Т.Абдиева. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 416 б.
233. Айтбаева А. Атанын аманаты: Аңгемелер жана повесть. / Ред. Б.Кубатбеков. – Ф.: Мектеп, 1971. –175 б.
234. Айтматов Ч. Алгачкы аңгемелер [Текст] / Ч.Айтматов; Кыргызч. М.Төлөмүшов. – Б.: Турар, 2018. – 76 б.
235. Айтымбетов О. Аңыз жыты: Аңгемелер жана повесттер. – Ф.: Кыргызстан, 1979. – 160 б.
236. Айтымбетов О. Аруу жесир [Текст]: аңгеме / О.Айтымбетов. - Балыкчы: «Балыкчы» басмасы, 2000. – 132 б.
237. Айтымбетов О. Кызыл өрүк [Текст]: аңгемелер / О.Айтымбетов – Ф.: Мектеп, 1980. – 160 б.
238. Аскарров Ч. Табылга [Текст]: Повесттер, аңгемелер / Ч.Аскарров. – Б.: Турар, 2017. – 487 б.
239. Асылбекова З. Дубал артындагылар [Текст]: аңгемелер / З.Асылбекова. – Б.: “Кут-Бер”, 2014. – 199 б.

240. Байжиев М. [Текст]: аңгемелер жана повесттер / М.Байжиев. – Б., 2006. – 303 б.
241. Байжиев М. [Текст]: аңгемелер жана повесттер / М.Байжиев. – Б., 2006. – 303 б.
242. Байжиев Т. [Текст]: Тарыхый очерктер / Түз. М.Байжиев. – Б., 2002. – 340 б.
243. Бектенов К. Апа, китеп окуп берчи? [Текст]: Бөбөктөр үчүн аңгемелер / К.Бектенов. – Ф.: Адабият, 1989. – 32 б.
244. Бектенов К. Мени унутпа. [Текст]: Повесть жана аңгемелер / К.Бектенов. – Ф.: Кыргызстан, 1970. – 151 б.
245. Бектенов К. Куйручук. [Текст]: аңгемелер / К.Бектенов. – Ф.: Мектеп, 1981. – 143 б.
246. Боталиев С. Саамалык. [Текст]: аңгемелер / С.Боталиев. – Ф.: 1975. – 147 б.
247. Даникеев Ө. Кыздын сыры [Текст]: аңгемелер / Ө.Даникеев. – Ф.: Кыргызмамбас, 1964. – 187 б.
248. Даникеев Ө. Кызыл Аска [Текст]: повесть жана аңгемелер / Ө.Даникеев. – Ф.: Кыргызстан, 1979. – 268 б.
249. Жакыпбеков А. Биз атасыз өскөнбүз [Текст]: Аңгемелер жана повесть. – Ф.: 1981. – 357 б.
250. Жакиев Б. Окурмандын китеп текчеси / Түз: Тургунбаева Ж, Келдибекова Ж. – Б., 2020. – 448 б.
251. Жандаров А. Боз үйдүн түндүгү [Текст]: аңгемелер / А.Жандаров. – Б.: Бийиктик, 2013. – 132 б.
252. Жапаров К. Кадырыңыз жан болсун [Текст]: Сатиралык аңгемелер. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – 172 б.
253. Жапаров К. Келген сөздү келин айтат [Текст]: Сатиралар. – Ф.: Кыргызстан, 1987. – 200 б.
254. Жапаров К. Сөзүм бар, уруксатпы? [Текст]: / Аңгемелер. – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 144 б.
255. Жапиев Ж. Айыл баяны [Текст]: Повесть, аңгемелер. / Ж.Жапиев. – Ф.: Мектеп, 1987. – 176 б.
256. Жапиев Ж. Жамгыр бийи [Текст]: Аңгемелер. / Ж.Жапиев. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 188 б.

257. Жапиев Ж. Каркыралар [Текст]: Новеллалар менен повесть. / Ж.Жапиев. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – 133 бет.
258. Жапиев Ж. Көк жээк. [Текст]: Ж.Жапиев. – Ф., 1984. –167-б.
259. Жапиев Ж. Киотого кеткен жол [Текст]: аңгемелер жана повесть / Ж. Жапиев. – Бишкек: Турар, 2008. – 488 б.
260. Жапиев Ж. Көнөк баштын достору [Текст]: Аңгеме ж-а жомоктор / Ж.Жапиев. – Б.: Кутаалам, 2017. – 31 б.
261. Жапиев Ж. Махабат баяны [Текст]: Аңгемелер жана повесттер / Ж.Жапиев. – Б.: Гүлчинар, 2013. – 320 б.
262. Жапиев Ж. Сагыныч [Текст]: Ырлар. / Ж.Жапиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1971. – 98 б.
263. Жусуев С. Сөз кудурети [Текст]: С.Жусуев. – Б: Бийиктик, 2006. – 624 б.
264. Жусупов К. Байыркынын издери. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 2001. – 328 б.
265. Жусупов К. Тулпар. [Текст] / К.Жусупов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1988. – 336 б.
266. Жусупов К. Ыр сабындагы өмүр. [Текст] / К.Жусупов. – Фрунзе: Мектеп, 1974. – 136 б.
267. Казакбаев Д. Авария. Текст]: аңгемелер / Д.Казакбаев. 1984. – 112 б.
268. Кассиль Лев. Спорт аңгемелери. / Которгон Ш.Абдиев. – Ф., Мектеп, 1970. – 58 б.
269. Керимбаев К. Телефон – “КИУ-1” [Текст]: фантастикалык аңгеме / К.Керимбаев. – Б.: Айат, 2006. – 122 б.
270. Керимов Д. Ажайып күндүн алдында [Текст]: Эссе – аңгемелер, макала-публицистикалар /Д.Керимов. – Б.: Улуу Тоолор, 2017. – 212 б.
271. Кооманов К. Карегимде мекен чеги [Текст]: Повесттер, аңгемелер / К.Кооманов. – Бишкек, 2017. – 174 б.
272. Кушубеков К. Жомок ушинтип башталат... [Текст]: Повесттер. / К.Кушубеков. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 204 б.
273. Кушубеков К. Такалуу аттын изи бар... [Текст] / К.Кушубеков. – Б.: Турар, 2019. – 487 б.

274. Кушубеков К. Тоолорго таң эрте атат. [Текст]: Повесть, аңгемелер. / К.Кушубеков. – Ф.: “Кыргызстан”. – 1985. –134 б.
275. Кушубеков К. Улуу тоого чыккан барбы [Текст]: (повесть ж-а аңгемелер) / К.Кушубеков. – Б.: Бийиктик, 2009. – 511 б.
276. Мадалбеков З. Бүркүт оболон учат [Текст]: аңгемелер / З.Мадалбеков. – Б.: Турар, 2014. – 338 б.
277. Мавлянов Ж. Эсте калган элестер. [Текст]: Ж.Мавлянов: Эсте калган элестер. – Б., 1998. – 392 б.
278. Матисаков А. Дандыр [Текст]: аңгемелер. – Ф.: Мектеп, 1983. – 87 б.
279. Матисаков А. Ак Коргон [Текст]: Повесть жана аңгемелер. / А.Матисаков. – Ф.: Адабият, 1989. – 143 б.
280. Матисаков А. Атамды көргөн өлбөсүн [Текст]: аңгемелер, повесть, публицистикалар / А.Матисаков. – Б.: Бийиктик, 2004. – 463 б.
281. Матисаков А. Баткан күндү аяймын... [Текст]: аңгемелер, эсселер, публицистикалар / А.Матисаков. – Б.: Турар, 2022. – 606 б
282. Осмонкулов Ж. Көктөмдө келген кубаныч [Текст]: балдар үчүн аңгемелер / Ж.Осмонкулов. Б., 2005. – 72 б.
283. Пазылов А. Күнөөсүз жылдар [Текст]: аңгемелер, пьесалар, эсселер / А.Пазылов. – Б.: Турар, 2011. – 231б.
284. Рысбаев С. Айжаз менен Бегулан [Текст]: бөбөктөр үчүн аңгеме / С.Рысбаев. – Б.: Турар, 2019. – 111 б.
285. Рысбаев С. Таттуу үй [Текст]: аңгеме-баян / С.Рысбаев. – Б., 2009. – 99 б.
286. Рыскулов С. Кара шумкар. Кашка ат, Карагер жорго. [Текст]: Повесттер жана аңгемелер. / С.Рыскулов. – Б.: "Турар", 2006. – 316 б.
287. Саалаева Н. Чексиз сезим [Текст]: аңгемелер, эсселер / Н.Саалаева. – Б., 2013. – 67 б.
288. Саатов Ж. Мезгил сынайт [Текст]: аңгемелер, очерктер / Ж.Саатов. – Ф.: Кыргызстан, 1971. – 108 б.
289. Саатов Ж. Толукшуган ай [Текст]: аңгемелер / Ж.Саатов. – Ф.: Кыргызстан, 1965. – 112 б.
290. Саатов Ж. Түркүн мүнөздөр [Текст]: аңгемелер / Ж.Саатов. – Ф.: Кыргызстан, 1979. – 165 б.

291. Саатов Ж. Чынар жана чырмаок [Текст]: аңгемелер, сатиралык чыгармалар / Ж.Саатов. – Ф.: Кыргызстан, 1982. – 222 б.
292. Сапарбаев К. Кызыл Таң [Текст]: повесть, аңгемелер. / К.Сапарбаев. – Ф: Мектеп, 1985. – 124 бет.
293. Сартов Б. Ааламда адашкандар [Текст]: фантастикалык повесть жана аңгемелер / Б.Сартов. – Ф.: Кыргызстан, 1974. – 147 б.
294. Сартов Б. Жылдыздар балладасы [Текст]: илимий фантастикалык повесть / Б.Сартов. – Ф.: Кыргызстан, 1971. – 120 б.
295. Сартов Б. Мамыры гүлдөгөн маалда [Текст]: фантастикалык повесть жана аңгемелер / Б.Сартов. – Ф.: Мектеп, 1978. – 160 б.
296. Саспаев А. Аңгемелер [Текст]: / А.Саспаев. – Каракол: «Акыл» мамконцерни, 1997. – 168 б.
297. Саспаев А. Окурмандын китеп текчеси сериясы. Тандалган чыгармалар. / Түзгөн: Жакыпбекова А. – Б., 2017. – 637 б.
298. Сооронбаева, З. Махабат баяны [Текст]: аңгемелер / З.Сооронбаева. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 444 б.
299. Сөлпиев К. Мыкаачы кыз [Текст]: криминалдык аңгемелер жана повесттер / К.Сөлпиев. – Б., 2004. – 159 б.
300. Стамов А. Жаңы тууган [Текст]: Повесттер жана аңгемелер. – Ф.: Кыргызстан, 1973. – 182 б.
301. Стамов А. Жол боюнда жалгыз там [Текст]: Повесттер. – Ф.: Кыргызстан, 1985. – 351 б.
302. Стамов А. Кеч күздө [Текст]: Повесттер жана аңгемелер. – Ф.: Кыргызстан, 1969. – 280 б.
303. Стамов А. Чүй дастандары [Текст]: Повесттер. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 492 б.
304. Станалиев С. Атайдын күйдүм чогу [Текст]: аңгеме / С.Станалиев. – Б.: Учкун, 2004. – 147 б.
305. Сулайманов И. Мүнөздөр [Текст]: повесть жана аңгемелер / И.Сулайманов. – Фрунзе, 1974. – 203 б.
306. Сулайманов Т. Акыркы түн [Текст]: аңгемелер / Т. Сулайманов. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 102 б.
307. Сыдыгалиев К. Бой тумар [Текст]: аңгемелер / К.Сыдыгалиев. – Б., 2005. – 152 б.

308. Сыдыгалиев К. Дербиш [Текст]: аңгемелер / К.Сыдыгалиев. – Б., 2005. – 130 б.
309. Сыдыгалиев К. Чагылган [Текст]: аңгемелер / К.Сыдыгалиев. – Б., 2005. – 134 б.
310. Сыдыкбеков Т. Достук. – Ф., Кыргызокуупедмасбас, 1960. – 114 б.
311. Сыдыкбеков Т. Кайнар булак [Текст]: Уламыштар жана аңгемелер / Т.Сыдыкбеков. – Ф.: Мектеп, 1930. – 479 б.
312. Сыдыкбеков Т. Өмүр тамыры [Текст]: Повесттер жана аңгемелер / Т.Сыдыкбеков. – Ф.: Адабият, 1990. – 512 б.
313. Сыдыкбеков Т. Пайдага чечилген чатак. Аңгеме. Ф., Кыргызстан, 1974. – 134 б.
314. Токомбаев А. Мезгил учат. // Повесттер жана аңгемелер. – Фрунзе: Мектеп, 1983. – 208 б.
315. Токтогазиев Ж. Чагылгандын жарыгы [Текст]: аңгемелер / Ж.Токтогазиев. – Б.: Гулчынар, 2007. – 166 б.
316. Турдиев Т. Теректер шоокуму [Текст]: Аңгемелер / Т.Турдиев. – Ош, 2018. – 2018. – 136 б.
317. Усубалиев Б. Өрт. – Фрунзе, “Мектеп”: 1981. – 280-б.
318. Усубалиев Б. Көз [Текст]: Повесть жана аңгемелер. / Б.Усубалиев. – Ф.: Адабият, 1989. – 136 б.
319. Усубалиев Б. Түтүн [Текст]: Повесть жана аңгемелер. / Б.Усубалиев. – Б.: Адабият, 1991. – 238 б.
320. Усубалиев Б. Түн [Текст]: Повесттер / Б.Усубалиев. – Б., 2009. – 412 б.
321. Усубалиев Б. Зоока [Текст]: Аңгемелер / Б.Усубалиев. – Б., 2023. – 246 б.